

**II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE KİTAPLAR ÜZERİNDE
SANSÜR UYGULAMALARI (1876-1909)**

**Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yüksek Lisans Tezi
Tarih Anabilim Dalı
Yakınçağ Tarihi Programı**

Çağrı ÇALIŞKAN

Danışman: Prof. Dr. Yasemin AVCI

**Nisan 2019
DENİZLİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ ONAY FORMU

Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı öğrencisi Çağrı ÇALIŞKAN tarafından Prof. Dr. Yasemin AVCI yönetiminde hazırlanan “**II. Abdülhamid Döneminde Kitaplar Üzerinde Sansür Uygulamaları (1876-1909)**” başlıklı tez aşağıdaki jüri üyeleri tarafından 11 Nisan 2019 tarihinde yapılan tez savunma sınavında başarılı bulunmuş ve Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Yasemin AVCI

Jüri Başkanı

Dr. Öğr. Üy. Biray ÇAKMAK

Jüri Üyesi

Doç. Dr. Durmuş AKALIN

Jüri Üyesi

Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun 22/05/2019 tarih ve ...21/01... sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof. Dr. Ahmet BARDAKCI

Müdür

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

Çağrı ÇALIŞKAN

ÖN SÖZ

Bu çalışmada, 19. yüzyılda basılı neşriyât üzerine uygulanan sansürün bir unsuru olan kitaplara yönelik denetimin hukukî ve kurumsal boyutu incelenmiştir. 19. yüzyıl içerisinde kitap basımına dair çıkarılan nizamnameler ve kurumsal yapının nasıl oluşturulduğu değerlendirilmiştir. Oluşturulan hukukî ve kurumsal düzenlemelerle II. Abdülhamid döneminde kitap denetimi için ortaya konan yapı incelenmeye çalışılmıştır. Çalışma II. Abdülhamid döneminde sansüre maruz kalan kitapları temel almaktadır. 1900 ve 1902 yasak kitap listeleri incelenerek, bu listelerde adları sıralanan kitaplar arasında bir seçim yapılmıştır. İçeriği incelenen eserlerin yasaklanma sebepleri ortaya konmaya çalışılmıştır.

Bu çalışma Pamukkale Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi Başkanlığı'nın desteğiyle ve tez danışmanı Prof. Dr. Yasemin AVCI tarafından yürütülen projeden oluşmaktadır. Çalışma sürecinde bana maddî ve manevî desteklerini esirgemeyen anneme teşekkürü bir borç bilirim. Araştırma boyunca desteğini esirgemeyen ve çalışmadaki hataların giderilmesinde büyük yardımları olan danışman hocam Prof. Dr. Yasemin Avcı'ya minnettarım. Yine bu süreçte benden yardımını esirgemeyen Pamukkale Üniversitesi Yüksek Lisans Öğrencisi Mihriban Uçar'a çok teşekkür ederim.

Denizli, Nisan 2019

Çağrı ÇALIŞKAN

ÖZET

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE KİTAPLAR ÜZERİNDE SANSÜR UYGULAMALARI (1876-1909)

ÇALIŞKAN, Çağrı
Yüksek Lisans Tezi
Tarih ABD
Yakınçağ Tarihi Programı
Prof. Dr. Yasemin Avcı
Nisan 2019, 114 sayfa

II. Abdülhamid dönemindeki sansür konusunda daha çok gazete sansürü ile ilgili çalışmalar yer alırken, sadece kitap sansürü odaklı bir araştırmanın eksikliği ortaya konmuştur. Bu çalışmada II. Abdülhamid döneminde kitaplara uygulanan sansürün hukukî ve kurumsal boyutu incelenmiştir. II. Abdülhamid dönemi öncesinde ve ilgili devirde kitap denetimi konusunda oluşturulan nizamnameler ve kurumlar değerlendirilmiş ve karşılaştırılması yapılmıştır.

II. Abdülhamid devrine ait yasak kitap cetvelleri ve kataloglar incelenerek, ilgili dönemde sansürlenmiş kitaplar arasında bir seçim yapılmıştır. Bu seçim sürecinde kitapların konusu, yazarı, türü dikkate alınmıştır. Seçimi yapılan kitapların genel manada içerikleri hakkında bilgi verilmiştir. Bu kitapların özellikleri ve kendi türünde nerede konumlandırıldığı ifade edilmeye çalışılmıştır. Kitaplara uygulanan içerik incelemesi sürecinde o dönemde yasaklanmasına sebebiyet verecek kelimeler, ifadeler tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca eserin içeriğindeki karakterlerin özellikleri de dikkate alınmıştır. Eserlerdeki ifadelerin bir değerlendirmesi yapıldığında üç tür yasaklama sebebi ortaya çıkmaktadır. İlki siyasî açıdan, ikincisi ise ahlakî açıdan yasaklanan kitaplardır. Üçüncüsü ise ruhsatsız olduğu için yasaklanan kitaplardır.

Anahtar Kelimeler: II. Abdülhamid, Kitap Sansürü, Siyasî, Ahlakî, Denetim, Nizamname

ABSTRACT

CENSORSHIP EXECUTION ON BOOKS IN THE PERIOD OF ABDULHAMID II (1876-1909)

ÇALIŞKAN, Çağrı

Master Thesis

History

Modern History Programme

Director of the Thesis: Prof. Dr. Yasemin AVCI

April 2019, 114 pages

While there are many researches on censorship of newspapers in Abdulhamid II, there is lack of research on censorship of the books at the same period. In this paper, juridical and institutional aspects of censorship, applied to the books during reign of Abdulhamid II. Before, and the reign of Abdulhamid II, the statements and institutions on the topic of book inspection were evaluated and compared.

By examining the forbidden book lists and catalogs belong to the reign of Abdülhamid II, a book was chosen among the censored books at the time. During that selection time the topic of books, authors and genre were taken into account. It was given information about the general content of the books, selected. It was expressed the features of those books and where they were located in their genres. It was tried to determine words and expressions which can cause prohibition in the duration of analyzing content, applied to the books. Besides, it was also taken into account the features of characters in the products. When there was done an evaluation of the expressions in the products, there were three kinds of prohibition matters. The first one was “politically,” the other one was “morally” inconvenient expressions. Thirdly, they are banned for being unlicensed.

Key Words: Abdulhamid II, Book Censorship, Politically, Morally, Inspection, Statements

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv
RESİMLER DİZİNİ.....	vi
KISALTMALAR.....	vii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KİTAP SANSÜRÜNÜN HUKUKÎ VE KURUMSAL GELİŞİMİ

1.1. II. Abdülhamid Dönemi Öncesindeki Kitaplar Üzerinde Sansür	
1.1.1. Hukukî Uygulamalar	
1.1.1.1. 1845 Polis Nizamnamesi.....	8
1.1.1.2. 1857 Matbaa Nizamnamesi.....	9
1.1.1.3. 1857 Kitap Tabı Hakkında Nizamname.....	10
1.1.1.4. 1870 Telif ve Tercüme Nizamnamesi.....	11
1.1.2. Oluşturulan Kurumlar	
1.1.2.1. Meclis-i Maarif.....	12
1.1.2.2. Matbuat Nezareti (Matbaalar İdaresi)	15
1.2. II. Abdülhamid Dönemindeki Kitaplar Üzerindeki Sansür Uygulamaları	
1.2.1. Hukukî Uygulamalar	
1.2.1.1. 1888 Matbaa Nizamnamesi.....	15
1.2.1.2. 1895 Matbaa ve Kitapçılara Dair Nizamname.....	17
1.2.2. Oluşturulan Kurumlar	
1.2.2.1. Telif ve Tercüme Dairesi.....	19
1.2.2.2. Encümen-i Teftiş ve Muayene.....	20
1.2.2.3. Tetkik-i Müellefat Komisyonu.....	24
1.2.2.4. Diğer Kurumlar.....	24
1.2.2.5. Yasaklı Kelimeler.....	26

İKİNCİ BÖLÜM

İÇERİK İNCELEMESİ İÇİN SEÇİLEN KİTAPLAR

2.1. Abdülhak Hamit Tarhan-İçli Kız.....	29
2.2. Ahmet Cevdet Paşa-Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevarih-i Hülefa.....	31
2.3. Ahmet Mithat Efendi-Arnavutlar ve Solyotlar.....	32
2.4. Ahmet Vefik Paşa-Fezleke-i Tarih-i Osmanî.....	35
2.5. M. Cemil-Letâif (Hande)	38
2.6. Ali Suavi-Hive Tarihi.....	40
2.7. Meşhur Köroğlu Hikayesi.....	43
2.8. Süleyman Tevfik-Nasıl İzdivac Etmelidir?	44
2.9. Tunalı Hilmi-Yeni Osmanlılara Bir Dilek.....	47
2.10. Ziya Paşa-Endülüs Tarihi.....	49
2.11. Namık Kemal-Vatan Yahut Silistre.....	52

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SEÇİLMİŞ KİTAPLAR ÜZERİNDEN SANSÜR UYGULAMASININ TAHLİLİ

3.1. Siyasî Açından Yasaklı Kitaplar	56
3.2. Ahlakî Açından Yasaklı Kitaplar	71
3.3. Ruhsatsız Olduğu İçin Yasaklanan Kitaplar.....	75
SONUÇ	78
KAYNAKÇA.....	82
EKLER.....	92
ÖZ GEÇMİŞ.....	114

RESİMLER DİZİNİ

- Resim 1: 1884’de Tercüman-ı Efkâr Matbaasında 11. basımı yapılan *Fezleke-i Tarih-i Osmanî* kitabının kapak sayfası (İ.B.B. Atatürk Kitaplığı) s. 36
- Resim 2: Letâif (Hande)’nin iç kapağı (İ.B.B. Atatürk Kitaplığı) s. 38
- Resim 3: Ali Suavi (Salname-i Servet-i Fünun, İsmail Subhi Mehmed Fuad, Ahmet İhsan Şürekası, Matbaacılık Osmanlı Şirketi, İstanbul, 1326 (1910), İ.B.B. Atatürk Kitaplığı) s. 40
- Resim 4: *Hive* risalesinin kapağı (Seyfettin Özege Kataloğu) s. 41
- Resim 5: Süleyman Tevfik ve Abdullah Zühdü’nün “Devlet-i Aliyye ve Yunan Muhârebesi” adıyla Maarif Nezareti ruhsatıyla kontrol edilmeden basıldığı ifade edilen kitabın kapağı (İ.B.B. Atatürk Kitaplığı) s. 45
- Resim 6: *Yeni Osmanlılara Bir Dilek* kitabının kapağı s. 47
- Resim 7: *Endülüs Tarihi*’nin kapağı (Atatürk Kitaplığı) s. 50
- Resim 8: Matbaa-ı Osmanî’de Basılan *Fezleke-i Tarih-i Osmanî*’nin 120. sayfasındaki “Ermenistan” ifadesi s. 59
- Resim 9: Matbaa-ı Osmanî’de basılan *Fezleke-i Tarih-i Osmanî*’nin 125. sayfasındaki “Ermenistan” ifadesi s. 60
- Resim 10: *Fezleke-i Tarih-i Osmanî*’nin 11. nüshasında değiştirilen “Van Türkmenlik” ifadesi (İ.B.B. Atatürk Kitaplığı) s. 63
- Resim 11: *Nasıl İzdivac Etmelidir?* adlı kitabın kapak sayfası (Marmara Nadir Eserler Kütüphanesi) s. 75
- Resim 12: *Arnavutlar, Solyotlar*’ın kapağı (İ.B.B. Atatürk Kitaplığı) s. 76

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
ev.	: Çeviren
ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
s.	: Sayfa
T.D.K	: Türk Dil Kurumu

GİRİŞ

Sansür kelimesi Fransızca kökenli olup anlamı “her türlü yayının, sinema ve tiyatro eserinin hükümetçe önceden denetlenme işi” dir.¹ Daha kapsamlı bir şekilde sansür; “her türlü neşriyat, haber, bir yerden başka bir yere gönderilen basılı malzemenin alıcıya ulaşmadan önce, gerektiğinde devlet organları tarafından kontrol edilmesi, bazı fikirlerin görüş ve anlayışların yazılıp yayınlanmasının engellenmesi”² olarak ifade edilmiştir. Sansür geçmişte olduğu gibi günümüzde de üzerinde en çok tartışılan konulardan biridir. Günümüzdeki sansürün içeriği teknolojinin gelişimine paralel olarak değişime uğramış, kitle iletişim araçlarının çeşitlenmesiyle birlikte, insanların bilgiye ulaşma imkanlarının kısıtlanması olarak da tanımlanmıştır.

Sansür özellikle matbaanın yaygınlaşması ile gündeme gelen bir konu olmuştur. Avrupa’da Katolik Kilisesi kendisi açısından zararlı görülebilecek fikirleri önlemek amacıyla İtalya’da bazı kitapları yasaklamış veya içeriğini değiştirmiştir. Ayrıca *Indeks* adı verilen yasak kitaplardan oluşan bir liste de hazırlamıştır. 1479 yılında Almanya’daki Cologne Üniversitesi, kendi bölgesindeki matbaacılık işlerini denetlemek amacıyla kilise tarafından görevlendirilmiştir. Sansür, kimi zaman kitabın baskı aşamasından öncesinde gerçekleşmiş, kimi zaman ise baskıdan sonra zararlı ifadelerin mürekkeple kapatılmasıyla olmuştur.³ Papa VI. Alexander 1501’de ruhsatsız bir şekilde kitap basmayı yasaklayan ferman yayınlamıştır.⁴ Yine İngiltere Kralı VIII. Henry tarafından 1534 yılında Anglikan Kilisesi kurulduğunda, Katolıklara ilişkin yayınları yasaklatmıştır.⁵ İspanya’da ise 16. yüzyılla birlikte gelişen matbaacılık ile çeşitli konularda birçok süreli yayın basılmıştır. Bu hareketlilik üzerine 1558’de II. Felipe’nin çıkardığı yasa ile birlikte kitap basmak isteyen kişi, Krallık Konseyi’ne kitabın bir nüshasını gönderecek ve kabul gördüğü takdirde kitap basılabilecektir.⁶

Sansür konusuna Osmanlı Devleti açısından bakıldığında, 19. yüzyıl içerisinde basılı yayınlara yönelik yapılan uygulamalarda en çok öne çıkan dönem II. Abdülhamid

¹T.D.K, www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5c0639904b8ed0.43423253, 12.12.2018.

² Turgut Er, *Arşiv Belgeleri Işığında Türkiye’de Sansür (1938-1945)*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2014, s. 14.

³ Yasin Meral, “Erken Dönem İbranî Matbaacılığında Haham Olayları ve Cemaat İçi Sansür”, *Dinî Araştırmalar*, Cilt 18, Sayı 47, 2015, s. 112-113.

⁴ John Bury, *Düşünce Özgürlüğünün Tarihi*, Çev. Durul Batu, İstanbul, 1978, s. 83.

⁵ Yavuz Çelik, “Yöneten ve Yönetilen İlişkilerinde Sansür”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Sayı 4, 2009, s. 76.

⁶ Maria Jesus Horta Sans, “İspanya’da Matbaa Başlangıçtan El Quitoje’nin Basımına Kadar”, *Litera İstanbul Üniversitesi Batı Dilleri ve Edebiyatları Dergisi*, Cilt 19, Sayı 1, 2006, s. 53-55.

devridir.⁷ “II. Abdülhamid, uygulamaya çalıştığı reformlarla Tanzimat döneminin devamı, emperyalizmle yaptığı mücadele ile kurnaz bir politikacı, bunun yanında bazı çevrelerce gerici, hain ya da bir ulu hakan”⁸ olarak tasvir edilen hükümdardır. II. Abdülhamid dönemine yönelik yapılan araştırmalar ve yorumlar adeta siyah ve beyaz gibi farklılık gösterdiğinden, bu dönemde uygulanan sansür dönemin özelliği ile bağlantılı olarak tartışmalı bir konudur.

II. Abdülhamid döneminde kitaplara uygulanan sansür, basılı neşriyâta yönelik denetimin önemli bir unsurudur. Bu noktada kitap sansürü sadece 19. yüzyıl veya II. Abdülhamid özelinde olmayıp Osmanlı Devleti’ne matbaanın girişiyle birlikte süregelmiştir. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti’nde ilk matbaa, 1492 yılında İspanya’dan gelen Yahudilerden olan David ve Samuel ben Nahmias kardeşler tarafından açılmıştır. Bu matbaa ilk basım faaliyetlerine bir yıl sonra *Arba’ah Turim* adlı kitapla başlamıştır.⁹ Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde bulunan azınlıklardan biri olan Ermeniler ise ilk matbaalarını 1565 yılında Tokatlı Abgar eliyle kurmuşlar ve hatta Abgar matbaa için gerekli olan aletleri İtalya’dan tedarik etmiştir.¹⁰ Rumlar ise matbaalarını 1627 tarihinde İngiltere’den getirilen aletlerle Nicodemus Metaxas aracılığıyla açmalarına rağmen, bir yıl sonra Cizvitlerin etkisiyle kapanmaktan kurtulamamıştır. Bu matbaanın ilk bastığı kitap ise “Yahudiler Aleyhine Bir Risale”dir.¹¹ Söz konusu matbaaların açılmasına, Arapça kitap basımı ve kışkırtıcı yayın faaliyetlerine girişilmemesi kaydıyla izin verilmiştir.¹²

Osmanlı topraklarındaki matbaaların kuruluşuna paralel olarak, matbaa kapatma ve kitap yasaklama hadiseleri de yaşanmaya başlamıştır. İlk olarak devletin kabul ettiği dinî görüşlerin dışına çıkan Rafizîliğe ait kitapların yasaklandığı görülmektedir. III. Murad dönemine denk gelen ve 1576 yılına ait bir fermanla gizlice getirilen otuz dört

⁷ Bora Ataman, “Türkiye’de İlk Basın Yasakları ve Abdülhamid Sansürü”, *Marmara İletişim Dergisi*, Sayı 14, Ocak, 2009, s. 28.

⁸ B. Ataman, “a.g.m”, s. 28.

⁹ Kemal Beydilli, “Matbaa”, *D.İ.A. (Diyanet İslam Ansiklopedisi)*, Cilt 28, Ankara, 2003, s. 106; Franz Babinger, *18. Yüzyılda İstanbul’da Kitabiyat*, çev. Nudret Kuran Burçoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2004, s. 8.

¹⁰ Osman Ersoy, *Türkiye’ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, Güven Basımevi, Ankara, 1959 s. 20; K. Beydilli, “a.g.m.”, s. 106; Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı I Müteferrika Matbaası*, İstanbul Devlet Basımevi, 1939, s. 28.

¹¹ K. Beydilli, “a.g.m.”, s. 107; S. Gerçek, *a.g.e.*, s. 29-30.

¹² Alpay Kabacalı, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye’de Basın Sansürü*, Türkiye Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1990, s. 10.

adet Rafizî kitabına el konulması istenmiştir.¹³ Dinî anlamda bir diğer yasaklama hadisesi II. Mustafa (1695-1703) dönemine denk gelmektedir. Bu hadise Katolik mezhebini Ermeniler arasında yaymak amacıyla değiştirilen ve ekleme yapılan İncillerin, rahipler tarafından dağıtılmasıyla yaşanmıştır. Yapılan araştırma neticesinde İncillerin Avrupa'dan getirildiği ortaya çıkmış ve II. Mustafa'nın vermiş olduğu fermanla bu maksatla kitap basan matbaaların kapatılacağı ifade edilmiştir.¹⁴ 1703 yılında Cizvitlerin dinî propagandaya yönelik yaptıkları yayınlardan ötürü pek çok kez matbaaları kapatılmıştır.¹⁵

1727 yılında ise ilk Türk matbaası olma özelliğini taşıyan Müteferrika matbaası, padişah III. Ahmed'in 5 Temmuz 1727 yılında vermiş olduğu hatt-ı şerif ile kurulmuştur. Fakat matbaanın kuruluşu bazı şartlara bağlanmıştır. Bu şartlardan biri "tefsir", "hadis", "fıkıh" türündeki kitapların basılmaması, diğeri ise basılmak istenen kitapların dört kişiden oluşan bir heyet nezdinde denetlenip düzeltilmesidir.¹⁶ Bu heyet İstanbul eski kadısı İshak Efendi, Selanik eski kadısı Pîrîzade Sahib Efendi, Galata eski kadısı Yanyalı Esat Efendi ve Kasımpaşa Şeyhi Musa Efendi'den oluşmaktadır.¹⁷ Müteferrika matbaasının kuruluş sürecindeki dinî kitap basmama şartı III. Selim dönemine kadar devam etmiş ve Birgivi Risalesi'nin basılmasıyla bu durum ortadan kalkmıştır.¹⁸ İbrahim Müteferrika Matbaasından sonra 1796'da Mühendishane Matbaası, 1802'de Üsküdar Basımevi kurulmuştur. Bu matbaa 1831'de Takvimhane Caddesi'ne taşınmış ve Takvimhane-i Amire adıyla basım faaliyetlerine devam etmiş ve 1864 yılında bu iki matbaa birleştirilerek Matbaa-ı Amire oluşturulmuştur.¹⁹

19. yüzyıla gelindiğinde kitaplarla ilgili olarak çeşitli iradeler çıkarılmıştır. 1840 yılında yukarıda adı geçen Takvimhane-i Amire'de isteyen kişinin ücretini ödemek kaydıyla kitap bastırabileceği ile ilgili bir iradenin bulunduğu bilinmektedir.²⁰ Bundan bir yıl sonra çıkarılan iradede ise izin alınmaksızın Tabhane-i Amire'de kitap ve

¹³Ahmet Refik Altınay, *On Altıncı Asırda Rafizilik ve Bektaşilik*, Muallim Ahmet Halit Kütüphanesi, İstanbul, 1932, s. 36.

¹⁴Alpay Kabacalı, *Türk Kitap Tarihi*, Cilt 1, Cem Yayınevi, İstanbul, 1989, s. 28-29.

¹⁵O. Ersoy, *a.g.e.*, s. 21.

¹⁶F. Babinger, *a.g.e.*, 14.

¹⁷M. İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi*, Çağlayan Basımevi, İstanbul 1982, s. 155; Orlin Sabev, *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726-1746)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 148

¹⁸Alpay Kabacalı, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Basın Sansürü*, Türkiye Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1990, s. 12.

¹⁹M. İnuğur, *a.g.e.*, s. 163-164; F. Babinger, *a.g.e.*, s. 14; K. Beydilli, "a.g.m.", s. 107.

²⁰Alpay Kabacalı, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Basın Sansürü*, Türkiye Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1990, s. 15.

risalenin basılamayacağı ifade edilmiştir.²¹ Bu kapsamda 1845 Polis Nizamnamesi'ne kadar Osmanlı Devleti'nde kitap sansürünün tarihsel bağlamında böyle bir durum söz konusudur.

“II. Abdülhamid Devrinde Kitaplar Üzerinde Sansür Uygulamaları (1876-1909)” başlıklı bu çalışmaya temel oluşturan listeler 1900 yılında Matbaa-ı Osmanî'de basılan katalog²² ile 1902 yılına ait yasak kitap listesidir.²³ 1900 yılına ait olan kataloga bakıldığında sadece Türkçe değil Arapça, Fransızca, İngilizce, Almanca, İtalyanca ve Rumca dillerinde basılı olan kitap ve yazar isimleri bulunmaktadır. Katalogun Türkçe bölümünde Namık Kemal'in *Celeddin Harzemşah*, *Vatan Yahut Silistre*, *Evrak-ı Perişan*, *Zavallı Çocuk*, *Cezmi* gibi kitapları bulunmakta, Ahmed Mithat'ın *Arnavutlar*, *Solyotlar* ve *Süleyman Musuli* adlı eserleri yer almaktadır. Katalogda Abdülhak Hamit Tarhan'ın *Eşber*, *Tezer*, *Makber*, *İçli Kız*, *Sahra*, *Nazife*, *Hacle* adlı eserleri yasaklı kitaplar arasında gösterilmiş, Mizancı Murat'ın *Akıdan Bela*, *Tarih-i Kırk Vezir*, *Tarih-i Umumi* gibi kitaplarının adları verilmiştir. Listede Tunalı Hilmi'nin *Birinci Hutbe* ve *İkinci Hutbe*, Ahmed Vefik Paşa'nın *Fezleke-i Tarih-i Osmanî*, Ziya Paşa'nın *Endülüüs Tarihi* ve Ahmed Cevdet Paşa'nın *Kıyas-ı Enbiyâsı* bulunmaktadır.

Katalogda diğer dillerdeki kitaplara bakıldığında Paris basımlı Fransızca kitaplar bir hayli fazladır. Fransızca kitaplar arasında Voltaire, J. J. Rausseau, Machiavel, Racine, Victor Hugo, Jules Verne gibi yazarların kitapları yer almaktadır. Ayrıca Hammer'in *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* de yasaklı kitaplar arasındadır. Katalogun İngilizce kitaplar bölümünde Shakespeare'in *Hamlet* adlı eseri bulunmaktadır. Yabancı dillerde yasaklanan kitaplara genel manada bakıldığında, özellikle Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili olarak siyasî, dinî, seyahat ve coğrafya kitaplarının yasaklanmış olduğu belirtilebilir. Katalogda yasaklanan kitapların dilleri ve sayıları şu şekildedir:

1902 yılına ait kitap listesine bakıldığında ise yukarıdaki adı verilen kitaplarla birlikte toplam 135 farklı kitabın adı geçmekte ve 29.681 adet kitap bulunmaktadır. İlgili vesikada ayrıca bu kitapların yakılacağı ifade edilmektedir. Bu yasaklı kitap listelerinden hareketle, Osmanlı Arşivi'nde yapılan taramalar sonucunda ulaşılan arşiv

²¹ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, İrade Dâhiliye, 41/2021, 13 Cemâziye'l-evvel 1257/3 Temmuz 1841.

²² *Memalik-i Mahrusa-i Şahaneye Duhul ve İntişarı Memnu Bulunan Kütüb ve Risail-i Muzırranın Esamisini Mübeyyin Cedveldir*, Matbaa-i Osmanîye, 1900, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı.

²³ *B.O.A Yıldız Perakende Komisyonlar Maruzatı*, 11/26, 29 Zi'l-hicce 1320/29 Mart 1903. Bu listenin ayrıntılı çevirisi için: Fatmagül Demirel-Raşit Çavaş, “Yeni Bulunan Belgeler Işığında II. Abdülhamid'in Yaktığı Kitapların Bir Listesi”, *Müteferrika Kitabiyyat Dergisi*, Kış 2005, s. 17-23; Fatmagül Demirel, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 173-183.

belgelerinden, Atatürk Üniversitesi Seyfettin Özege Koleksiyonu'ndan, Marmara Üniversitesi Nadir Eserler Koleksiyonu'ndan ve İ.B.B. Atatürk Kitaplığı'ndan veriler toplanmıştır. Toplanan verilerle belirli tarihlerde sansüre uğramış yaklaşık olarak 30 kitabın dijital görüntüsüne ulaşılmış, konularına göre ayrılarak seçim yapılmış ve incelenecek kitap sayısı 11'e indirilmiştir. Kitap seçimi gelişi güzel yapılmamış, aksine kitapların konusu, türü, yazarı ve tarihi göz önünde tutularak farklı konuları içeren bir kitap listesi oluşturulmuştur. Kitapların dijital kopyaları Atatürk Üniversitesi Seyfettin Özege Kataloğu, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı ve Marmara Üniversitesi Nadir Eserler Koleksiyonu'ndan tedarik edilmiştir. Bu kitap listelerinden hareketle 11 adet kitabın içerik incelemesine tabi tutmak için seçim yapılmıştır. Seçimi yapılan kitaplar şu şekildedir:

Abdülhak Hamid Tarhan, *İçli Kız*, (Türk-Osmanlı Tiyatrosu), 1874, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı.

Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*, (Peygamberler Tarihi), 1890, Özege Kataloğu.

Ahmed Mithat, *Arnavudlar, Solyodlar*, (Tarihî Roman), 1888, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı.

Ali Suavi, *Hive Tarihi*, Atatürk Kitaplığı, (Hive Hanlığı Tarihi), 1873, Özege Kataloğu.

Ahmed Vefik Paşa, *Fezleke-i Tarih-i Osmanî*, (Osmanlı Tarihi), 1885, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı.

M. Cemil, *Letâif*, (Türk Osmanlı Hiciv ve Mizah), 1888, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı.

Meşhur Köroğlu Hikayesi, (Halk Hikayesi), 1897, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı.

Namık Kemal, *Vatan Yahut Silistre*, (Türk-Osmanlı Tiyatrosu), 1889, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı.

Süleyman Tevfik, *Nasıl İzdivac Etmelidir?* (Evlilik ve Sosyal Hayat), Tarik Matbaası, 1898, Marmara Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi.

Tunalı Hilmi, *Yeni Osmanlılara Bir Dilek*, 1902, Özege Kataloğu.

Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, (Endülüs-İspanya Tarihi), 1888, Özege Kataloğu.

Mevcut literatürde kitap sansürü konusunda Ali Birinci'nin *Tarihin Hududunda Hatırat Kitapları, Matbuat Kitapları ve Arşiv Meseleleri* adlı kitabı mevcuttur. Bu eserde kitap denetimi konusunda 19. yüzyılda oluşturulan kurumlar ve ortaya konan

hukukî uygulamalar yer almaktadır. Konuyla alakalı olarak yapılan bir diğerk çalışma Ali Şükrü Çoruk'un *Örnek Bir Vaka Işığında Abdülhamid Döneminde Kitap ve Dergi Sansürü* adlı kitabıdır. Bu eserde kitap denetimi hususunda en önemli kurumlardan biri olan Encümen-i Teftiş ve Muayene hakkında önemli bilgiler yer almaktadır. Fatmagül Demirel'in *II. Abdülhamid Döneminde Sansür* adlı çalışması da konuya dair önemli eserlerden birisidir. Çalışmada Fatmagül Demirel daha çok gazeteler üzerinde uygulanan sansürden bahsederken, aynı zamanda kitap sansürü ile alakalı kurumlar ve düzenlemelere de değinmiştir. Kitap sansürü konusunda bir diğerk önemli eser Cevdet Kudret'in *II. Abdülhamid Devrinde Sansür* adlı kitabıdır. Bu eserde kitap sansürü konusu gazete sansürü ile birlikte ele alınmış ve daha çok o dönemde yayıncılıkla alakalı çıkarılan nizamnameler aktarılmıştır.

Bu kaynaklar incelendiğinde, genel anlamda II. Abdülhamid dönemindeki kitap sansürüyle ilgili oluşturulan kurumlar, o dönemde sansürlenmiş kitapları gösteren listeler ve kitap sansürüyle alakalı hukukî düzenlemeler yer almaktadır. Ayrıca kitap sansürü konusu, incelenen araştırma eserlerinde daha çok gazetelere uygulanan sansür ile birlikte ele alınmıştır. Literatürde II. Abdülhamid dönemindeki kitap sansürü konusunda sansür kurumları ve düzenlemelerinden bahsedilmesine rağmen, o dönemde sansüre uğrayan kitapları temel olarak oluşturulan ve sadece kitaplar üzerinde uygulanan sansürden bahseden bir araştırmanın eksikliği mevcuttur. Bu çalışma ilgili dönemde sansürlenmiş ve yasaklanmış kitapları temel olarak, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden elde edilen belgelerin desteğiyle, mevcut literatürdeki eksikleri gidermek amacıyla oluşturulmuştur. Çalışmada Dahiliye ve Maarif Nezareti evrakları, İradeler olmak üzere farklı tasniflerde yer alan belgelerden yararlanılmıştır. Ayrıca kitaplar hakkında çıkarılan nizamnameler konusunda Düstur'dan faydalanılmıştır. Kurumlarla alakalı olarak Maarif Nezareti Salnameleri incelenerek çalışmanın içeriği zenginleştirilmiştir.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde 19. yüzyıl içerisinde kitap sansürü konusunda yapılan hukukî uygulamalar ve kurumsal yapı incelenecektir. II. Abdülhamid dönemi öncesinde kitap denetimi hususunda yapılan düzenleme ve oluşturulan kurumlara değinilmiştir. Aynı zamanda II. Abdülhamid dönemi içerisinde çıkarılan nizamnameler karşılaştırılmış ve kitap denetiminin kurumsal boyutu incelenmiştir. İkinci bölümde 1900 ve 1902 tarihli yasak kitap listelerinden seçimi yapılan eserlerin içerikleri ve özellikleri hakkında bilgi verilmiştir. Üçüncü bölümde ise

seçili kitapların içeriği incelenmiş ve arşiv vesikaları vasıtasıyla ilgili kitapların yasaklanma sebepleri ifade edilmeye çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KİTAP SANSÜRÜNÜN HUKUKÎ VE KURUMSAL GELİŞİMİ

1.1. II. Abdülhamid Dönemi Öncesindeki Kitaplar Üzerinde Sansür

1.1.1 Hukukî Uygulamalar

1.1.1.1 1845 Polis Nizamnamesi

Kitapların yasaklanması ve toplanması daha önceki devirlerde padişahlar tarafından verilen fermanlar ve iradelere bağlı iken, kitaplara yönelik uygulanan sansürün hukukî boyutu 19. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşmiştir. Bu kapsamda kitaplarla alakalı olarak 21 Mart 1845 tarihli Polis Nizamnamesi'nin 13. maddesinde çeşitli hükümler bulunmaktadır. Buna göre genel ahlakı bozacak, her konuda basılan yayınlara engel olmak için matbaa, kütüphane ve kitapçılara dikkat edilmesi ve dışarıdan gelen her türlü kitap, risale ve evrakın basılmadan önce kontrol edilerek zararlı olanların yasaklanması gerektiği belirtilmiştir.²⁴ Bu maddeden hareketle kitaplar üzerine kısıtlı bir şekilde sansürün uygulandığı yorumunda bulunulmuştur. Nizamnamede geçen kitap, risale ve evrakın basılmadan önce incelenmesi hususunda, o dönemde oluşturulan Polis teşkilatının bunu nasıl uyguladığı ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.²⁵

Polis Nizamnamesi'nin 13. maddesi ile ilgili olarak bir değerlendirme yapılmıştır. Bu değerlendirme ise ilgili nizamnamenin 12. maddesi dikkate alınarak yorumlanmıştır. Polis Nizamnamesinin 12. maddesinde işini, gücünü bırakan ya da bu niyetle faaliyet yürüten amele ve işçi topluluklarının kamu güvenliğini tehdit eden her türlü cemiyet faaliyetlerinin önünün kesilmesi gerektiği belirtilmiştir.²⁶ Nizamnamenin 13. maddesi, bir önceki madde doğrultusunda yorumlanmış ve yapılacak olan kitap yasaklamalarıyla amele, işçi veya çeşitli grupların bilinç seviyelerini yükseltmelerinin önüne geçilmeye çalışıldığı vurgulanmıştır.²⁷

Ayrıca konuyla ilgili olarak 1851'de çıkarılan Encümen-i Daniş Nizamnamesi'nde bir hüküm bulunmaktadır. Encümen-i Daniş ileriki dönemlerde oluşturulacak olan üniversite (Darülfünun) için Arapça, Farsça ve Batı dillerinde

²⁴ B.O.A. İrade Mesail-i Mühimme, 3/48, 7 Rebîü'l-evvel 1261/16 Mart 1845.

²⁵ Alpay Kabacalı, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Basın Sansürü*, Türkiye Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1990, s. 15.

²⁶ B.O.A. İrade Mesail-i Mühimme, 3/48, 7 Rebîü'l-evvel 1261/16 Mart 1845.

²⁷ C. Doğan, "a.g.m.", s. 85-87.

yayımlanan eserlerin çevirisi yapmak, bilim ve sanayiye ait olan eserlerin hem telif hem de tercümesini yapmak amacıyla kurulan bir heyettir.²⁸ Encümen-i Daniş için hazırlanan nizamnamede telif ve tercüme edilecek kitapların içeriğinin Meclis-i Maarif'in kontrolünden geçtikten sonra padişahın onayı ile birlikte devlet matbaasında basılabileceği ifade edilmiştir.²⁹

1.1.1.2. 1857 Matbaa Nizamnamesi

1857 Nizamnamesi öncesinde 1854'de devlet matbaası dışında kalan özel matbaalarda padişahın izni olmadan kitap basmak yasaklanmıştır. Bu kararın alınmasında o dönemde resmî izni olmadan açılan matbaaların, devlet matbaasının kazancını sekteye uğratmasının etkili olduğu vurgulanmaktadır.³⁰ 1857'ye kadarki süreçte kitaplar ile ilgili bazı hükümler yayınlanmışsa da sadece bu alana yönelik olarak yapılan ilk hukukî düzenleme 15 Şubat 1857 tarihli Matbaa Nizamnamesi'dir.³¹ Nizamname biri hususî olmak üzere 9 maddeden oluşmaktadır. Nizamnamede, İstanbul'da huruf³² ve taşbaskı ile kitap basmak isteyenlerin durumlarının ilk olarak Meclis-i Maarif ve Zaptiye tarafından araştırılacağı ve bundan sonra Sadaret'e danışılarak matbaanın açılacağı ifade edilmiştir. Nizamnamenin ikinci maddesi ise vilayetlerdeki basın-yayın faaliyetlerini düzenleyici niteliktedir. Bu maddede vilayetlerde kitap basmak isteyenlerin, taleplerini öncelikle buldukları mahaldeki valilere bildirmeleri ve onların aracılığıyla kitapların Meclis-i Maarif tarafından kontrol edileceği, ardından Sadaret makamından alınacak bir izinle basım faaliyetlerine başlanabileceği belirtilmiştir.

Nizamnamenin özellikle kitap içeriğini denetlemeye yönelik olan maddesi ise üçüncü maddedir. Buna göre her türlü kitap ve risale İstanbul'da doğrudan doğruya, taşralarda ise valiler aracılığıyla Meclis-i Maarif tarafından incelenecek, mülkçe ve devletçe zararı olmadığı anlaşılması durumunda Sadaret makamından alınacak izinle basılabilecektir. Mülkçe ve devletçe zararlı olan kitap ve risaleler zaptiyelerce

²⁸ Taceddin Kayaoğlu, *Türkiye'de Tercüme Müesseseleri*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1998, s. 63.

²⁹ Osman Zahit Küçükler, *Osmanlı Devleti'nde Eğitimde Modernleşme ve Encümen-i Daniş*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara, 2016, s. 59-60.

³⁰ Server İskit, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, Matbuat Umum Müdürlüğü, Ülkü Matbaası, İstanbul, 1939, s. 843; Alpay Kabacalı, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Basın Sansürü*, Türkiye Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1990, s. 16-17.

³¹ Düstur-I, Cilt 2, s. 227-228; Cevdet Kudret, *Abdülhamid Devrinde Sansür*, 1977, s. 83-85.

³² Nizamnamede geçen ve bir baskı tekniği olan "huruf" kelimesinin çoğul hali olan "hurufât", Osmanlılar'da matbaanın kuruluşundan itibaren bir metni dizmek için hazırlanan hareket ettirilebilir madeni harfler şeklinde tanımlanabilir. Turgut Kut, "Matbaa Hurufatı", *D.İ.A. (Diyanet İslam Ansiklopedisi)*, Ankara, 2003, Cilt 28, s. 111.

toplantılacak, bu nizamnameye karşı faaliyet yürütenler, suçlarının derecesine göre cezalandırılacak ve matbaaları Zaptiye Nezareti tarafından kapatılacaktır. Dolayısıyla 1857 Nizamnamesi, sadece matbaacılık ve kitap basımı çerçevesinde oluşturulan ilk nizamname olması ve basın-yayın faaliyetlerinin ne şekilde yapılabileceği hususunda çeşitli hükümler içermesi bakımından önemlidir. Diğer taraftan nizamname, kitapların basımı öncesindeki denetimiyle alakalı hükümleri içermesi bakımından bir sansür nizamnamesidir. Ayrıca nizamname maddelerine karşıt olarak faaliyet yürütenlerin 1858 tarihli Ceza Kanunnamesinin 137,138 ve 139. maddelerine göre cezalandırılacağı belirtilmiştir.³³

1858 yılında çıkarılan Ceza Kanunnamesinin 137. maddesine göre ruhsatsız bir şekilde matbaa açıp, kitap basma faaliyetine girişenler para cezasına maruz kalacaklardır. 138. maddesinde ise ruhsatlı olarak basılan gazete, kitap ve zararlı evrakların padişahlık makamı, hükümet üyeleri ve Osmanlı tebaası içerisinde bulunan herhangi bir azınlığın aleyhinde olması durumunda, ilgili materyaller ele geçirilecek ve matbaaları geçici veya sürekli olarak kapatılıp para cezası verilecektir. Aynı kanunnamenin 139. maddesinde, genel adaba aykırı olarak mizah ve hicivle alakalı ahlakî açıdan uygun olmayan resimleri basan, bastıran ve yayınlayanların bir ile beş mecdiye altın arasında para cezası ve yirmi dört saatten bir haftaya kadar hapis cezasına çarptırılacakları vurgulanmıştır.³⁴

1.1.1.3. Kitap Tabı Hakkında Nizamname (1857)

15 Şubat 1857'de çıkarılan matbaa nizamnamesinin ardından bir ay sonra yeni bir nizamname daha yayınlanmıştır.³⁵ Bu nizamname daha çok kitap basımı ile ilgili olduğundan aynı zamanda telif nizamnamesi olarak da adlandırılmıştır.³⁶ Nizamnamenin 1. maddesi tekelliliğin kaldırılması ile ilgilidir. O dönemde geçerliliğini koruyan “inhisar” (tekelcilik) uygulamasıyla birlikte, basımı yapılan bir kitabın hepsi tükenmediği müddetçe, başka şahıslar tarafından basımı gerçekleştirilememekteydi.³⁷

³³ Server İskit, *Türkiye’de Matbuat Rejimleri*, Matbuat Umum Müdürlüğü, Ülkü Matbaası, İstanbul, 1939, s. 872; Server İskit, *Türkiye’de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, Başvekalet Basın Yayın Umum Müdürlüğü, İstanbul, 1943, s. 10; Ali Birinci, *Tarihin Hududunda Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri*, Dergah Yayınları, 2012, s. 133.

³⁴ Server İskit, *Türkiye’de Matbuat Rejimleri*, Matbuat Umum Müdürlüğü, Ülkü Matbaası, İstanbul, 1939, s. 872.

³⁵ Düstur-I, Cilt 2, s. 229-230.

³⁶ Ayhan Ceylan, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Basım ve Yayımında Hukukî Düzen (1839-1876), *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, Sayı 1, 2006, s. 148.

³⁷ A. Ceylan, “a.g.m.”, s. 148.

Bu uygulamayı yapan kişi ise “zilyed” olarak adlandırılmaydı. Başka bir ifadeyle bir yazara ait kitabın basımını gerçekleştiren kişi, bastığı kitap sayısı tükenene kadar o isimle adlandırılması ve başka hiç kimsenin o yazarın kitabını basamaması durumu olarak da tanımlanabilir. İşte bu duruma karşın nizamnamede herkesin istediği kitabı bastırabileceği ifade edilmiş ve “inhisar” olarak adlandırılan tekelcilik kaldırılmıştır. Ayrıca bir yazarın kitap üzerindeki telif hakkı ömür boyu güvence altına alınmıştır. Müellifler kitaplarını bastıramadığı durumlarda telif hakkını değeri karşılığında devredebileceklerdir. Nizamnamenin diğer maddeleri, devlet tarafından basılması istenen bir kitabın yazarına Meclis-i Maarif tarafından belirli bir miktar ödenmesi ve basılacak olan kitabın mukavelede yazılan miktardan fazla basılmaması ile ilgilidir.³⁸

Telif haklarıyla ilgili olan ve “Kitap Tabı Hakkında Nizamname” olarak adlandırılan bu nizamname 11 Eylül 1872’de bazı hükümler eklenerek yenilenmiştir.³⁹ Eklenen maddelerde telif edilen bir eserin kırk sene müddetince müellifinden başka kimsenin neşr edemeyeceği belirtilmiş, müellifin ölümü durumunda ise, kitap basma imtiyazının varislerine geçeceği ve varislerin de ellerinde bulundurduğu imtiyazı bir başkasına satabileceği hükmü konulmuştur. Bunun yanında tercüme kitaplar için de sürenin yirmi yıl olacağı, eğer tercüme kitaplar devlet tarafından satın alınmış veya imtiyazı müellif ve mütercimleri tarafından devlete bırakılmışsa, bu gibi kitapları basmak isteyenlerin Maarif Nezareti’ne başvurup verilecek bir bedel karşılığında basabilecekleri ifade edilmiştir. Bu hükümlerin dışına çıkıp imtiyazı bulunan kitapları ruhsatsız bir şekilde basanların ise Ceza Kanunnamesininin 247. maddesi uyarınca da cezalandırılacağı bildirilmiştir.⁴⁰

1.1.1.4. 1870 Telif ve Tercüme Nizamnamesi

1870 yılında çıkarılan Telif ve Tercüme Nizamnamesinde ise telif ve tercüme edilecek kitaplar; müsabakaya konu olan eserler, sipariş olunmadığı halde dışarıdan getirilenler kitaplar ve bir bedel karşılığında telif ve tercüme ettirilen kitaplar şeklinde üç guruba ayrılmıştır.⁴¹ Yarışmaya konu olan kitapların Sıbyan Mektepleri için hazırlanacağı belirtilmiş ve çeşitli konularda 11 adet kitabın nasıl oluşturulacağı ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır. Bu kitaplar Elifbâ, Ahlak Risâlesi, Kâide-i Türkçe, Coğrafya, Tarih-i Osmanî, İnşâ Risalesi, Edebiyat-ı Manzûme, Şevaz-ı İmla, Malûmat-ı

³⁸ Düstur-I, Cilt 2, s. 229-230.

³⁹A. Birinci, *a.g.e.*, s. 134.

⁴⁰ Düstur-I, Cilt 2, s. 229-230

⁴¹ Düstur-I, Cilt 2, s. 231-244.

Nafia ve Meşk Mecmuasıdır. Nizamnamede bu 11 adet kitap için yazar ve tercümanlardan hazırladıkları kitapları belirli tarihler arasında göndermeleri istenmiş ve ilk üçe giren kitapların ödüllendirileceği belirtilmiştir. Konumuzla alakalı olarak, yarışma için gönderilen kitaplarla, belirli bir ücret karşılığında telif ve tercüme edilecek kitapların Meclis-i Maarif tarafından kontrol edildikten sonra kabul edileceği ifade edilmektedir. Bu noktada nizamname, kitapların Meclis-i Maarif denetimine tabi tutulması neticesinde telif ve tercüme edilen kitaplar üzerinde yer alan sansürü gözler önüne sermesi açısından önem arz etmektedir. Ayrıca nizamnamenin 1879'da kurulan Telif ve Tercüme Dairesi'ne de dayanak oluşturduğu, o dönemde çeviri kitaplarının sayısının artışıyla etkili olduğu ve Batı terimlerinin Osmanlı siyasî ve sosyo-ekonomik yaşayışına çeviriler aracılığıyla dahil olduğu vurgulanmıştır.⁴²

1845-1872 yılları arasında yapılan hukukî düzenlemelere bakıldığında II. Abdülhamid devrine kadar kitap sansürü konusunda hukukî zeminin, çıkarılan nizamnamelerle oluşturulduğu ve aynı zamanda kurumların da kitapların kontrolü için teşkil edilip görevlendirildiğini görülmektedir. Bu bakımdan II. Abdülhamid devrinden önce oluşturulan sansür kurumlarına değinilmesi gerekir.

1.1.2. Kurumlar

1.1.2.1. Meclis-i Maarif (1846)

1845 yılında Meclis-i Vâlâ mahalle mekteplerine yönelik yapılacak olan düzenlemeler konusunda Meclis-i Muvakkat'in (geçici maarif meclisi) kurulmasını kararlaştırmıştır.⁴³ Meclis-i Muvakkat'in Meclis-i Vâlâ'ya sunduğu bu raporda öğretim dereceleri için gerekli olan nizamnameleri ve programları oluşturmak adına daimî surette Meclis-i Maarif-i Umûmiye'nin kurulması gerektiği bildirilmiştir. Nitekim 21 Temmuz 1846'da Meclis-i Muvakkat tarafından verilen rapor doğrultusunda Meclis-i Maarif-i Umûmiye kurulmuştur.⁴⁴ Meclis bir başkan, altı üye ve bir kâtipten teşekkül etmekteydi. Bu meclisin başkanlığını Dâr-ı Şûra-yı Askerî Reisi Ferik Emin Paşa üstlenirken sırasıyla Esat Efendi, Said Muhib Efendi, Ali Efendi, Ferik Mehmet Paşa,

⁴² Diren Çakmak, "Osmanlı Telif Hukuku İle İlgili Mevzuat", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 21, 2007, s. 222-223.

⁴³ Ali Akyıldız, "Maârif-i Umûmiye Nezâreti", *D.İ.A. (Diyanet İslam Ansiklopedisi)*, Cilt 27 Ankara, 2003, s. 273.

⁴⁴ T. Kayaoğlu, *a.g.e.*, s. 52.

İzmirli İsmail Paşa, Fuad Efendi ve katip Recai Efendi'den oluşmaktaydı.⁴⁵ Bu meclisin görevleri, oluşturulması planlanan üniversiteyi (Darülfünun) kurmak, orta öğretim için gerekli olan kurumsal faaliyetleri belirlemek ve eğitim-öğretim ile ilgili gerekli düzenlemeleri yapmak ve onları denetlemektir.⁴⁶ 21 Temmuz 1846 yılında kurulan ve daimî meclis olan Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin yetkilerinden biri de basılması istenen kitapların ruhsat işlemleri ve matbaaların açılması ile ilgilidir.⁴⁷

Yukarıda belirtilen çeşitli nizamnamelerde Meclis-i Maarif'in sorumluluklarıyla ilgili maddeler bulunmaktadır. Encümen-i Daniş Nizamnamesi'nde telif ve tercüme olunacak kitapların Meclis-i Maarif denetiminden geçirileceği bildirilmişti.⁴⁸ Meclis-i Maarif'in kitap basımı ve matbaalara ruhsat verme sürecindeki sorumluluğunu gösteren en önemli düzenleme 1857 Nizamnamesidir.⁴⁹ Bu nizamnamede Meclis-i Maarif, İstanbul'da ve taşrada matbaa açmak isteyenleri etraflıca araştırma ve aynı zamanda matbaaların basacakları kitapları ilk olarak kontrol edip mülkçe ve devletçe zararlı olup olmadığını belirlemekle görevlendirilmiştir. 1 Eylül 1869 tarihli Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi'nde Maarif Nezareti'nin yapısında değişikliğe gidilmiş ve Meclis-i Kebîr-i Maarif kurulmuştur.⁵⁰ Bu meclis bir danışma kurulu şeklinde oluşturulmuştur.⁵¹ Meclis-i Kebîr-i Maarif, Daire-i İlmiye ve Daire-i İdare olarak ikiye ayrılmıştır. Nizamnameye göre Daire-i İlmiye'nin görevi okullar için gerekli olan kitapların telif ve tercümesini sağlamaktır. Ayrıca telif ve tercüme edilen kitapları tetkikle de görevlendirilmiştir. Daire-i İdare ise matbaaları denetlemekle sorumlu tutulmuştur.⁵² Bundan bir yıl sonra çıkarılan Telif ve Tercüme Nizamnamesi'nde kitapların tetkiki konusunda Meclis-i Maarif görevlendirilmiştir.⁵³

1875 yılında Maarif Nezareti tüm vilayetlere bir emirname göndermiştir. Bu emirnamede özellikle II. Abdülhamid dönemi öncesinde Osmanlı ülkesinde basılan veya dışarıdan getirilen kitapların nasıl bir denetimden geçeceğine ve kitaplara ruhsat verilme sürecine yönelik önemli bilgiler mevcuttur. Emirnamede İstanbul'da yer alan

⁴⁵ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1996, s. 11; Teyfur Erdoğan, "Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı", *Oral Sander'e Armağan*, Ankara, 1998, s. 195; T. Kayaoğlu, *a.g.e.*, s. 107.

⁴⁶ T. Erdoğan, "a.g.m.", s. 196.

⁴⁷ A. Birinci, *a.g.e.*, s. 138.

⁴⁸ Osman Zahit Küçükler, *a.g.e.*, s. 59-60.

⁴⁹ Düstur-I, Cilt 2, s. 227-228; Cevdet Kudret, *a.g.e.*, s. 83-85.

⁵⁰ A. Akyıldız, "a.g.m.", s. 273.

⁵¹ T. Kayaoğlu, *a.g.e.*, s. 135.

⁵² Düstur-I, Cilt 2, s. 206; Ali Birinci, *a.g.e.*, s. 138-139.

⁵³ Düstur-I, Cilt 2, s. 231-244.

matbaalarda basılacak her türlü kitap ve risalelerin ilk olarak asıl nüshaları görülerek, içeriklerinde zararlı ifadelerin olmadığı takdirde geçici olarak ruhsat pusulası verileceği belirtilmiştir. Bu geçici ruhsatla basımı gerçekleştirilmiş olan kitaplardan iki nüshasına, sonradan hiçbir şey eklenmeksizin basıldığına dair onayın alınmasının ardından kitabın yayınlanması için Meclis-i Maarif tarafından ayrıca bir ruhsatname düzenlenecektir. Ruhsatlı bir şekilde basılacak olan kitapların üzerinde matbaa ismi, yazar ismi, kitabın konusu, basım tarihi ve Maarif Nezareti'nin ruhsatıyla basıldığı ibaresinin bulunması gerektiğinin altı çizilmiştir. Bunun yanında Osmanlı ülkesi dışında basılan kitaplardan Arapça, Farsça ve Türkçe olanlar Meclis-i Maarif tarafından muayene edilecektir. Gazetelerde tefrika olarak yayınlanıp kitap haline getirilen eserlerin de ruhsatlı olması gerektiği emirnamede bildirilmiştir. Dış ülkelere getirilen ve hükümet tercümanlarıyla teftiş olunan kitaplar hakkında yazarlarının ismi, hangi konuda olduğu, hangi tarihte ve nerede basıldığı, kaç ciltten oluştuğu ve ülkeye sokulmasının sakıncalı olup olmadığı konusunda tercümanlar tarafından Rüsumat İdareleri'ne ilmühaber verileceği de belirtilmiştir.⁵⁴

3 Mayıs 1876'da Abdülhak Hamit Tarhan'a Nazife (Feda-yı Hamiyyet) isimli tiyatro risalesinin basımı için verilen ruhsat yukarıda belirtilen emirnameye örnek oluşturmaktadır. Ruhsatnamede kitabın Meclis-i Maarif tarafından çıkarılması istenen yerlerini basmamak, iki nüshasını Maarif'e vermek, basım yeri, basım tarihi ve Maarif Nezareti'nin ruhsatıyla basıldığı ibaresini kitabın üzerine yazmak gibi şartlar getirilmiştir. Kitabın yayınlanmadan önce tekrar Meclis-i Maarif'in teftişinden geçirilmesi gerektiği belirtilmiş ve basılı nüshalardan birinin Meclis-i Maarifçe onaylanarak, yazara verilmesi gerektiği vurgulanmıştır.⁵⁵ Abdülhak Hamit'in bu tiyatro risalesi 1876'da basım ruhsatı almasına rağmen, 1892'de toplatılmış ve sahneye konması da yasaklanmıştır.⁵⁶

Yukarıda sözü edilen ruhsatname ve emirname özellikle Meclis-i Maarif tarafından yapılan kontrol sürecinin iki aşamadan meydana geldiğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla bir kitabın yayınlanmadan önce zaten tetkik edildiği ve basım sonrası da kontrol sürecinin devam ettiği ifade edilebilir. Ayrıca basılacak olan kitabın

⁵⁴ Server İskit, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, Matbuat Umum Müdürlüğü, Ülkü Matbaası, İstanbul, 1939, s. 34-36; Server İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, Başvekalet Basın Yayın Umum Müdürlüğü, İstanbul, 194, 38-41.

⁵⁵ B.O.A Maarif Mektubü Kalemi, 36/7, 8 Rebîü'l-âhir 1293/3 Mayıs 1876.

⁵⁶ B.O.A Maarif Mektubü 140/25, 21 Şevvâl 1309/19 Mayıs 1892.

üzerinde matbaanın ismi, basım tarihi ve Nezaret ruhsatıyla basıldığıyla ilgili ibarenin bulunması, ruhsatlı bir şekilde basılan kitabın üzerinde yer alması gereken bilgileri göstermektedir.

1.1.2.2. Matbuat Nezareti (Matbaa İdaresi)

Matbuat Nezareti II. Abdülhamid dönemi öncesinde kurulmuş ve matbaalarla ilgili işlerde görevlendirilmiştir.⁵⁷ 24 Temmuz 1864'de Matbuat İdaresi, Takvim-i Vakayi İdaresi ile birleştirilip Matbuat Nezareti oluşturulmuş ve başına da Ahmet Lütfi Efendi getirilmiştir.⁵⁸ 9 Ekim 1864'de ise Matbuat Nezareti'ne ait hususlar Maarif Nezareti memurlarından Tahir Efendiye havale edilmiş ve Ahmet Lütfi Efendi Meclis-i Maarif azalığına tayin olunmuştur.⁵⁹ 15 Kasım 1864'de bu nezaret Meclis-i Vâlâ kararıyla Maarif Nezaretine bağlanmıştır.⁶⁰ Bu kurumun II. Abdülhamid devrinde de devam ettiği ve Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti'nin kuruluşuna kadar görevini sürdürdüğü belirtilmekle birlikte arşiv belgelerinde "Matbaa İdaresi" olarak da isimlendirilmiştir.⁶¹ 29 Eylül 1881'de Rumca matbuatın teftişi konusunda Matbaalar İdaresinde Avram Vapuridi görevlendirilmiştir. Bu görevlendirmenin sebebi olarak da Rum mekteplerinde okutulan derslerle ilgili daha fazla bilgi alma imkanının oluşabileceği belirtilmiştir.⁶² Encümen-i Teftiş ve Muayene kurulduktan sonra Vapuridi Efendi aza olarak bu kurumda devam etmiştir.⁶³

1.2. II. Abdülhamid Döneminde Kitap Sansürü

1.2.1. Hukukî Uygulamalar

1.2.1.1. 1888 Matbaalar Nizamnamesi

II. Abdülhamid döneminde kitap basımı ile alakalı olarak çıkarılan ilk nizamname 1888 tarihli Matbaa Nizamnamesidir.⁶⁴ Altı bölüm şeklinde tertip edilen nizamname 41 maddeyi içermektedir. Matbaacılıkla ilgili olan birinci bölümü sırasıyla kitap, risale ve diğer neşriyâtlar, yabancı ülkelerden Osmanlı ülkesine getirilen yayınlar, basılı yayınların taşınması, satışı ve ilanlar hakkında hükümler ile muhakemat

⁵⁷ A. Birinci, *a.g.e.*, s. 138.

⁵⁸ B.O.A Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı, 306/99, 19 Safer 1281/24 Temmuz 1864.

⁵⁹ B.O.A Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı, 314/38, 8 Cemâziye'l-evvel 1281/9 Ekim 1864.

⁶⁰ B.O.A Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı, 318/4, 15 Cemâziye'l-âhir 1281/15 Kasım 1864.

⁶¹ A. Birinci, *a.g.e.*, s. 140.

⁶² İrade Dâhiliye, 838/67400, 9 Zilhicce 1298/2 Kasım 1881.

⁶³ İrade Dâhiliye, 844/67818, 9 Safer 1299/31 Aralık 1881

⁶⁴ Düstur-I, Cilt 5, s. 992; Server İskit, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, Matbuat Umum Müdürlüğü, Ülkü Matbaası, İstanbul 1939, s. 849; Cevdet Kudret, *a.g.e.*, s. 103-116.

kısından oluşmaktadır. Nizamnamede matbaa açmak için ruhsatnamenin bulunması gerektiği belirtilmiştir. Resmî ruhsatı olmaksızın matbaa açıp kitap, risale vb. şeyleri basanların matbaalarının kapatılıp cezalandırılacakları hükmü konulmuştur. Matbaa açmak isteyenlerin başvuruları İstanbul'da Zaptiye Nezareti ve Şehremaneti, taşrada ise mahallî zabıta tarafından değerlendirilecek, padişah ve devlet aleyhine yayın basmamak şartıyla matbaa açabilecektir. Matbaacıların basımını gerçekleştirecekleri kitap, risale, ilan vb. evrakın üzerine isimlerini, matbaalarının bulunduğu yeri ve sokak numarası yazmaları gerektiği nizamnamede belirtilmiştir. Matbaaların teftişi hususunda Maarif Nezareti, Matbuat İdaresi ve ihtiyaç halinde zabıta memurlarının sorumlu olduğu ifade edilmiştir.

Nizamnamenin kitap, risale vb. neşriyâtle ilgili maddelerine bakıldığında ise, matbaa sahiplerinin Maarif Nezareti'nden resmî ruhsat almadıkça kitap basamayacakları belirtilmiştir. Basım sürecinden sonra da kitap, risale vb. neşriyâtın ismi ve nüsha bilgisini içeren beyannamenin İstanbul'da Maarif Nezareti'ne, taşra da ise valiliklere verilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Dinî kitaplar için ise cemaat reisleri tarafından gönderilecek ilmühaber üzerine Maarif Nezareti'nden ruhsat verilecektir. Bunun yanında litoğrafya, fotoğrafya gibi araçlarla basılan matbuat, notalı notasız şarkılar, her çeşitli musiki eser, evlenme, vefat, alım-satım, emlak, kiralama, tiyatro ve balo ile ilgili ilanlar ve resmî dairelerden bastırılan davalarla ilgili olan evraklar için ruhsatnamenin gerekli olmadığı kaydedilmiştir. Ayrıca her türlü resim, madalya, arma ve bunun gibi şeyleri basıp yayınlamak için Sanayi-i Nefise Mektebi'nin⁶⁵ görüşü alınması gerekmektedir.

Yabancı memleketlerde basılan kitaplarla ilgili olarak nizamnamede Maarif Nezareti'nden ruhsat alma zorunluluğu ifade edilmekte, gümrüklere gelen yabancı matbuatın İstanbul'da Maarif Nezareti, taşralarda ise valiliklerce muayene edileceği belirtilmektedir. Ayrıca ülkeye girişine izin verilen kitapların ismini gösterir bir kitap listesi hazırlanarak, bütün gümrük memurlarına gönderilecek ve bu listede yer alan

⁶⁵ Sanayi-i Nefise Mektebi'nin 1882 yılında açılan güzel sanatlar üzerine bir okul olduğu, resim, heykel, mimarlık ve hakkaklık gibi sanat dallarında eğitim verdiği ifade edilmektedir. Okulun ilk müdürlüğüne o dönemde Müze-i Hümayun'u yöneten Osman Hamdi Bey'in getirildiği ve bu iki işi birlikte yürüttüğü bilinmektedir. Fatma Ürekli, "Sanayi-i Nefise Mektebi", *D.İ.A. (Diyamet İslam Ansiklopedisi)*, İstanbul, 2009, s. 93-94. Bu noktada bir güzel sanatlar okulu olması neticesinde her türlü görsel materyalin basımı konusunda okulun görüşü alınmıştır. Sanayi-i Nefise Mektebi'nin Paris Güzel Sanatlar Okulu ile ilişkisi için bkz: Derya Uzun Aydın, "Sanayi-i Nefise Mektebi ve Paris Güzel Sanatlar Okulu L'ecole Des Beaux-Arts Üzerine Bir Değerlendirme", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl 2, Sayı 6, Eylül 2014, s. 74-81.

kitaplara ruhsat verilecektir. Bu türden bir listenin oluşturulma amacı gümrüklerde yapılacak kitap tetkiklerini hızlandırmak ve sorumlu memurların iş yükünü hafifletmek olmalıdır. 1888 Nizamnamesi ayrıca kitap, risale vb. yayınların basılıp yayınlanmasından sonraki süreçle ilgili hükümler de içermektedir. Dükkanlarında veya seyyar olarak kitap, risale, resim vb. yayınları satanların İstanbul'da Şehremaneti'nden, taşrada ise belediyelerden ruhsat alması zorunlu tutulmuştur. Bu gibi kitapçı dükkânları ve seyyar satıcılardan görevli memurlarca ele geçirilen kitapların, en yakın zabıta merkezlerine veya belediye dairelerine teslim olunması gerekmektedir. Örneğin 8 Ocak 1899'da Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti tarafından kaleme alınan yazıda görüldüğü üzere, Müfettiş Hilmi Efendi Yeni Cami'de kitapçılık yapan İranlı Şerif ve Hasan'ın sergilerinden, *Huşeng*, *Letâif-i Hayal*, *Zavallı Çocuk* ve *Hande* adlı kitaplara el koyarak Köprübaşı Polis Merkezine teslim etmiştir. Söz konusu kitapların yakılarak imha edilmesi için Maarif Nezareti'ne gönderildiği, 1 Şubat 1899 tarihli tezkireden anlaşılmaktadır.⁶⁶

1888 Nizamnamesinin 1857 Nizamnamesi ile karşılaştırılması yapıldığında, nizamname maddelerinin eskisine nazaran daha da genişletildiği ifade edilebilir. Ayrıca nizamnamenin içeriğinde dinî kitaplar, yabancı neşriyâtlar, ilanlar ve matbaa sektöründe çalışan insanlara kadar hükümler bulunması daha önceki düzenlemelere göre sert bir nizamname olarak yorumlanmıştır.⁶⁷ 1888 öncesi oluşturulan nizamname ve emirnameler dikkate alındığında, 1888 Nizamnamesinin daha önce oluşturulan düzenlemelerin hükümlerini kapsayıcı nitelikte olduğu ifade edilebilir.

1.2.1.2. 1895 Matbaa ve Kitapçılara Dair Nizamname

1888 Nizamnamesinin ardından 1895 yılında yeni bir nizamname daha çıkarılmıştır.⁶⁸ 1888 Nizamnamesinin yukarıda açıklaması yapıldığı için, çalışmanın bu kısmında iki nizamnamenin arasındaki farklılıkların belirtilmesiyle yetinilecektir. 1888 Nizamnamesinde basılmak istenen bir kitap için alınması gereken ruhsat konusunda Maarif Nezareti'nin yazara yapacağı geri dönüş için herhangi bir süre belirtilmemesine rağmen, 1895 Nizamnamesinde Maarif Nezareti'nin üç ay içerisinde geri dönüş yapması gerektiği vurgulanmıştır. Kitaba ruhsat verilmediyse sebebinin ifade edilmesi

⁶⁶ B.O.A Maarif Mektubî Kalemî, 434/21, 9 Ramazan 1316/21 Ocak 1899.

⁶⁷ Server İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, Başvekalet Basın Yayın Umum Müdürlüğü, İstanbul 1943, s. 84.

⁶⁸ Düstur-I, Cilt 6, s. 1544-1555; Server İskit, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, Matbuat Umum Müdürlüğü, Ülkü Matbaası, İstanbul, 1939, s. 857-864.

gerektiği hükme bağlanmıştır. Bu hususa bir örnek vermek gerekirse, 28 Eylül 1899 tarihinde Tarik Gazetesi başyazarı Süleyman Tevfik Efendi, Maarif Nezareti'ne gönderdiği yazıda “Nasıl İzdivac Etmelidir?” adlı çeviri kitabını bitirmiş ve ruhsat talep etmiştir. Encümen-i Teftiş tarafından kitap incelenmiş ve içeriğinde “üstü açık tabir ve elfazlar” bulunduğu belirterek reddetmiş ve esere ruhsat verilmemiştir.⁶⁹ 1895 Nizamnamesine eklenen bu hüküm, kitabın ruhsat alma sürecinde, içeriğine yönelik yapılan yasaklamalar konusunda yapılabilecek keyfi uygulamaların önüne geçilmek istendiği şeklinde yorumlanabilir.

1888 Nizamnamesinde resim, tasvir, madalya gibi şeylerin basımı için Sanayi-i Nefise Mektebi'nin görüşünün alınacağı ifade edilirken, 1895 Nizamnamesinde böyle bir bilgi yoktur. Ayrıca nizamnamede yabancı neşriyâtlarla ilgili yeni olarak nitelendirilebilecek hükümler bulunmaktadır. Yabancı neşriyât içerisinde padişahlık makamı, hükümet, devlet kuruluşları ve resmî olarak tanınmış mezhepler aleyhine siyâsî ve dinî açıdan kışkırtıcı yayınların yasaklanacağı, suç ve cinayeti teşvik eden yayınlar, müstehcen resim ve tasvir içeren kitapların gümrüklerde alıkonulacağı ve satanların ise cezalandırılacağı ifade edilmiştir.

1895 Nizamnamesinde Osmanlı tebaasından olan kitapçıların teftişi konusunda İstanbul'da Maarif Müfettişleri'nin, taşrada ise Maarif Müdürleri'nin yetkili olduğu kaydedilmiştir. Yabancı kitapçıların teftişi söz konusu olduğunda ise, kitapçının bağlı olduğu konsolosluktan görevlendirilecek memur huzurunda teftiş işleminin gerçekleştirileceği, eğer ilgili konsoloshane üç saat içerisinde memur göndermezse, teftişin memur olmaksızın yapılacağı vurgulanmıştır. 20 Ekim 1904 tarihli bir arşiv vesikası kitapçıların teftişi konusunda örnek olarak verilebilir. Matbaalar Müfettişi tarafından yazılan tezkirede, Teftiş ve Muayene Heyeti memurlarından Ahmet ve Mikail Efendiler'in Çakmakçılar yokuşunda bir Ermeni kitapçı dükkanını teftiş ettiği ve birçok zararlı kitabın bulunduğu ifade edilmiştir. Vesikaya göre teftiş haberi diğer Ermeni kitapçılar arasında yayılmış ve bu gibi kitapçılara yönelik yapılacak aramaların aniden yapılması gerektiği vurgulanarak zararlı yayınların kaçırılmasının önüne geçilmesi gerektiği belirtilmiştir.⁷⁰

Son olarak 1888 Nizamnamesinde, yetkili kurumlar tarafından “zararlı” bulunan kitabın sakıncalı sayfalarının çıkarılarak basılabileceği belirtilirken, 1895

⁶⁹ B.O.A Maarif Mektubî Kalemi, 522/11, 29 Rebîü'l-âhir 1318/26 Ağustos 1900.

⁷⁰ B.O.A Dahiliye Mektubî Kalemi, 907/72, 27 Şabân 1322/6 Kasım 1904.

Nizamnamesinde birkaç sayfası dahi sakıncalı bulunan kitabın tümünün muzır olarak değerlendirilerek imha edileceği ifade edilmiştir. Bu kapsamda 1895 Nizamnamesi, 1888 Nizamnamesinin genişletilmiş hali olduğu yorumunda bulunulabilir. Dolayısıyla Maarif Nezareti yayıncılara ruhsat için yapacağı geri dönüş süresini kısaltmış ve ayrıca yabancı matbaalar ve kitapçılara yapılacak teftişler yeni hükümlere bağlanmıştır.

1.2.2. Kurumlar

1.2.2.1. Telif ve Tercüme Dairesi (1879)

Telif ve Tercüme Dairesinden önce Encümen-i Daniş'in 1862'li yıllarda işlerliğinin kaybolmasıyla birlikte 1865 yılında Maarif Nezareti bünyesinde bir Tercüme Cemiyeti kurulmuştur. Bu cemiyet yabancı dilden Türkçe'ye tercüme edilen ve Meclis-i Maarif'e gönderilen kitapları tetkikle görevlendirilmiş, fakat kısa süre içerisinde başarısızlık sebebiyle kapatılmıştır.⁷¹ Tercüme Cemiyeti'nin kapatılmasıyla birlikte yukarıda belirtilen 1 Eylül 1869'da çıkarılan Maarif-i Umumiye Nizamnamesiyle, Meclis-i Kebir-i Maarif'in oluşturulduğu ve Daire-i İlmiye ve Daire-i İdare olarak ikiye ayrıldığı vurgulanmıştır.⁷² Bu idarelerden Daire-i İlmiye'nin görev sahası çevrilmesi gerekli görülen kitapların tercümesini yapmak ve telif ve tercüme olunan kitapları incelemek olarak belirlenmiştir.⁷³ 1870 Telif ve Tercüme Nizamnamesi'nin çıkarılmasının ardından bir Tercüme Dairesi kurulmuş ve matbaalarda basılması istenen tercüme kitaplarına ruhsat vermekle görevlendirilmiştir.⁷⁴

II. Abdülhamid devrinden önce tercüme işleriyle uğraşan kurumların ardından 1879 yılında Maarif Nezareti'ne bağlı olarak bir Telif ve Tercüme Dairesi kurulmuş ve müdürlüğüne de Şirvanî Ahmet Hamdi Efendi getirilmiştir. Ahmet Hamdi Efendi görevini 20 Temmuz 1881'e kadar sürdürmüş ve bu tarihten sonra emekli olan Matbaalar Müdürü Artin Efendi'nin yerine görevlendirilmiştir.⁷⁵ Telif ve Tercüme Dairesi'nin kurulmasıyla birlikte kitaplara uygulanan sansürü Meclis-i Maarif yerine bu

⁷¹ T. Kayaoğlu, *a.g.e.*, s. 119-131.

⁷² A. Akyıldız, "a.g.m.", s. 273.

⁷³ T. Kayaoğlu, *a.g.e.*, s. 136.

⁷⁴ A. Birinci, *a.g.e.*, s. 141.

⁷⁵ T. Kayaoğlu, *a.g.e.*, s. 153-154, Ali Birinci, *a.g.e.*, s. 141-142.

dairenin üstlendiği belirtilmektedir.⁷⁶ Bu kurum Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin kuruluşuna kadar görevini sürdürmüştür.⁷⁷

1.2.2.2. Encümen-i Teftiş ve Muayene (1882)

Telif ve Tercüme Dairesi 31 Aralık 1881'e kadar varlığını sürdürmüştür. 4 Ocak 1882'de (23 Kanun-ı Evvel 1297) bu daire Matbaalar İdaresiyle birleştirilerek Encümen-i Teftiş ve Muayene kurulmuş ve reisliğine ise, Ahmet Hamdi Efendi getirilmiştir.⁷⁸ Heyetin kuruluş amacı ruhsat istenen, gümrüklerde tutulan kitap ve risalelere yönelik içerik incelemesi yapıp, bu kitapların dinî, ahlakî ve devlet politikası açısından zararlı olup olmadığı meselesini tek bir şahsın takdirinden çıkarıp, bir heyetin yetkisine vermektir.⁷⁹ 1319 (1902) tarihli Maarif Salnamesi'nde Osmanlı ülkesinde basılan kitap, resim, levha, madalya ve armaların kontrolü ve dışarıdan ülkeye getirilen ama gümrüklerdeki memurlar tarafından içerik tespiti yapılamayan kitapların tetkiki, Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin görevleri arasında sayılmıştır. Ayrıca bütün kütüphaneleri teftiş altında bulundurup vakfedilen kitapların kaybolmasını önlemek yine aynı heyetin görevlerindedir.⁸⁰ Heyetin ilk kuruluşunda devrin önemli isimlerinden olan Mizancı Murad'da görev almıştır.⁸¹ 24 Ekim 1882'de Galatasaray Mekteb-i Sultanî, Darüşşafaka ve Lisan Mektebi gibi okullarda Farsça, Arapça ve Fransızca öğretmenliği yapan aslen İran asıllı Habib Mirza heyette görevlendirilmiş, Farsça ve Fransızca kitapları tetkik etmiştir. Habib Efendi zararlı olduğunu düşündüğü pek çok Fransızca kitabı inceleyip zararlı olanları tespit etmiştir.⁸²

Heyet ilk kuruluşunda 17 kişiden oluşurken 1907 yılında çalışan sayısının 59 kişiye ulaştığı belirtilmiştir.⁸³ Genel olarak bir değerlendirme yapıldığında Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin görevi; ülke içerisinde basımı gerçekleştirilmiş Türkçe, Farsça, Arapça, Bulgarca, Rumca, Ermenice kitapları tetkik etmek, dış ülkelere Osmanlı

⁷⁶ Fatmagül Demirel, "Osmanlı Devleti'nde Kitap Basımının Denetimi", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 5, 2004, s. 95.

⁷⁷ A. Birinci, *a.g.e.*, s. 141.

⁷⁸ 1316 Maarif Salnamesi, s. 28; T. Kayaoğlu, *a.g.e.*, s. 154; T. Erdoğan, "a.g.m.", s. 212; A. Birinci, *a.g.e.*, s. 142; Server İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, Başvekalet Basın Yayın Umum Müdürlüğü, İstanbul, 1943, s. 79, Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, Haz. Taceddin Kayaoğlu, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001, s. 194-195.

⁷⁹ B.O.A İrade Dâhiliye 844/67818, 9 Safer 1299/31 Aralık 1881; A. Birinci, *a.g.e.*, s. 142-143.

⁸⁰ 1319 Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, s. 33-34; Ali Birinci, *a.g.e.*, s. 143.

⁸¹ Abdullah Uçman, "Mizancı Murad" *D.İ.A. (Diyanet İslam Ansiklopedisi)*, İstanbul, 2005, Cilt 30, s. 214.

⁸² Filiz Dıġıroġlu, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Başkentinde Entelektüel Bir Acem: Mirza Habib İsfehani ve Terekesi", *Osmanlı Araştırmaları/ The Journal of Ottoman Studies*, Sayı 49, 2017, s. 298-299.

⁸³ C. Kudret, *a.g.e.*, s. 20.

ülkesine gelen kitapları incelemektir. Kitapların içeriğini inceleyen bu heyet aynı zamanda ülke içerisinde eğitim öğretim faaliyeti gösteren bütün okulları denetlemekle de görevlendirilmiştir.⁸⁴

Bu dönemde kitap yayıncısı herhangi bir kitabı basmak istediğinde, ruhsatname almak için Maarif Nezareti'ne başvuru yaptıktan sonra, Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin kitabı tetkik etmesiyle birlikte, heyetten aldığı geçici ruhsatname ile kitabı basma hakkına sahiptir. Bu aşamanın ardından kitabın dağıtımı için de ayrı bir ruhsatnameye ihtiyaç vardır. Heyet kitapların türüne göre o türe uygun gelecek kurumlardan da fikir talep etmiştir. Örneğin dinî kitapların basımı için zaman zaman Şeyhülislamlığa, askerî kitaplar için de Seraskerlik makamına başvurup, o makamlardan gelen cevaba göre ilgili kitaplara ruhsat vermiştir. Encümen-i Teftiş ve Muayene incelediği kitaplara ruhsat vermediğinde dinen, ahlaken, siyaseten uygun olmadığını ifade ederken, bazen sadece muzır veya basılmaya uygun olmadığını gösteren ifadeler kullanmıştır. Ayrıca heyet kitapta bulunduğu zararlı ifadelerin çıkarılması veya kitabın başlığının değiştirilmesi koşuluyla basımına izin verdiği eserler de bulunmaktadır.⁸⁵

O dönemde gazetelerde tefrika olarak yayınlanıp, kitap şekline dönüştürülmek istenen roman, tiyatro vb. eserler için de Encümen-i Teftiş ve Muayene tarafından verilmiş bir ruhsata ihtiyaç duyulmaktadır.⁸⁶ Bu konuda 28 Ağustos 1900'da Maarif Nezareti tarafından Dersaadet Bidayet Mahkemesi'ne gönderilen yazı bu konuya örnek oluşturmaktadır. *Nasıl İzdivac Etmelidir?* risalesinin yazarı Süleyman Tevfik adı geçen eseri Tarik Gazetesi'nde tefrika olarak yayınlamış ve ruhsat almadan kitabı bastırmıştır. Süleyman Tevfik mahkemeye verdiği ifadede, risalenin tefrika olarak yayınladığı süreçte zaten sansür memuru tarafından tetkik edildiğini ve kitap şeklinde basmak için Maarif Nezareti'nden ayrı bir ruhsata gerek duymadığını belirtmiştir. Fakat Encümen-i Teftiş ve Muayene bu durumun 1895 Matbaalar Nizamnamesi'nin 20. maddesine aykırı olduğunu vurgulamış ve bu şekilde önceden gazetelerde tefrika olarak yayınlanan risaleler için de ruhsat alınması gerektiği bildirilmiştir.⁸⁷ 24 Ekim 1902 tarihinde Matbuat-ı Dahiliye Müdürü tarafından kaleme alınan yazıda, gazetede tefrika edilip

⁸⁴ B. Kodaman, *a.g.e.*, s. 32.

⁸⁵ F. Demirel, *a.g.e.*, s. 90-92.

⁸⁶ M. Cevad, *a.g.e.*, s. 223; F. Demirel, *a.g.e.*, s. 93.

⁸⁷ B.O.A Maarif Mektubî Kalemi, 522/53, 2 Cemâziye'l-âhir 1318/27 Eylül 1900.

kitap haline getirilen *Mösyö Elektrik* adlı risalenin ruhsatsız basıldığı ve toplatılması gerektiği belirtilmiştir.⁸⁸

Heyetin kitaplar üzerine yaptığı uygulamalar özellikle dönemin ünlü şahsiyetleri arasında eleştiri konusu olmuştur. Heyetin kurulmasından kısa bir süre sonra Encümen-i Teftiş'e ruhsat almak için sunulan kitaplarla ilgili kararları yayıncılara bildirmekle görevli olan Nusret Ali Han Efendi, o dönemde kitap yayıncılarından Mehmet Şemseddin Efendi'yi tartaklamıştır. Bu olay üzerine Ahmet Mithat Efendi heyete yönelik eleştirilerini Tercüman-ı Hakikat gazetesinin 24 Eylül 1883 tarihli sayısında *İcmâl-i Ahvâl* başlığıyla yayınlamıştır. Bu yazıdan üç buçuk ay sonra Encümen-i Teftiş ve Muayene, Ahmet Mithat Efendi'yi mahkemeye vermiştir ve ilgili mahkemede Mizancı Murad ve Muallim Naci gibi devrin önemli isimleri şahitlik sıfatıyla ifade vermiştir.⁸⁹

Bu davaya katılan yayıncıların Encümen-i Teftiş ve Muayene'ye karşı verdikleri ifadelerle bakıldığında Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin herhangi bir kitabı tetkik ettiğinde, kitabın içeriği siyasetle alakalı ifadeler barındırmasa bile siyasetle ilişkilendirdiği ve şüpheli olduğunu düşündüğü her kelimedede bir ima bulduğu ifade edilmiştir. Ayrıca yayıncılar, heyetin edebiyatla ilgili olan eserleri saçma sapan şeyler olarak nitelendirdiğini iddia etmişler ve heyetin kitap yasaklanmalarının sebebi olarak üst makamlardan aldıkları emirleri işaret ettiklerini belirtmişlerdir. Yine heyetin ilk önce basımına izin verdiği eserleri daha sonra ruhsatsız olduğunu belirtip toplattırarak, yayıncıları zarara uğrattığının altı çizilmiştir. Ayrıca heyet üyelerinin yayıncılara kötü muamelede buldukları söylenmiş ve heyetin herhangi bir eseri tetkik ederken hiçbir standart gözetmediği belirtilmiş ve keyfi uygulamalarla eserlerin sansürlendiğini ifade etmişlerdir. Heyet üyelerinin edebiyatla ilgili olan eserlerin incelenmesi hususunda da cahil oldukları, genel anlamda yayıncılar tarafından ilgili davada belirtilmiştir.⁹⁰

Ayrıca Halit Ziya Uşaklıgil'in anılarında da Encümen-i Teftiş ile ilgili ifadeler bulunmaktadır. Halit Ziya Uşaklıgil daha önce tefrika olarak gazetede yayınlanan *Sefile* adlı romanını Encümen-i Teftiş'e gönderdiğini ancak İslam adetlerine uygun olmadığı için basımına ruhsat verilmediğini belirtmiş ve bu durum üzerine şaşkınlığını anılarında

⁸⁸ B.O.A Dahiliye Mektubî Kalemi, 609/17, 7 Şabân1320/9 Kasım 1902.

⁸⁹ Ali Şükrü Çoruk, *Örnek Bir Vak'a Işığında Abdülhamid Döneminde Kitap ve Dergi Sansürü*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 3-17.

⁹⁰ A. Çoruk, *a.g.e.*, s. 63.

anlatmıştır.⁹¹ Daha sonraki süreçte Halit Ziya Uşaklıgil bu olayı Resimli Ay Dergisinde de tekrarlamıştır.⁹² Halit Ziya anılarının devamında Encümen-i Teftiş ile alakalı olarak, heyetin kitap içeriklerini incelerken uzun cümleleri çıkarttığını, çizdiği kelimeler yerine eklemeler yaptığını, kitap başlıklarını değiştirdiğini ve tercüme kitaplarının içeriğinde anlam değişikliğine sebep olduğunu söylemiştir.⁹³ Hüseyin Cahit Yalçın ise Guy de Maupassant'ın *Kalbimiz* adlı çeviri romanına yapılan düzeltmenin de aynı şekilde anlam değişikliğine uğradığını belirtmiştir.⁹⁴

Heyet özellikle kitapların içeriklerine yaptığı incelemenin yanı sıra yakalanan zararlı kitapları yakma işlemiyle de ilgilenmiştir. Toplatılan kitapların yakılmasıyla alakalı olarak Osman Nuri'nin *Abdülhamid-i Sâni Devr-i Saltanat* adlı kitabında çeşitli bilgiler mevcuttur. Osman Nuri'nin aktardığına göre, 1902 yılında Maarif Nezareti'nden Mabeyn Baş Katipliğine bir yazı gönderilmiştir. Bu yazıda Encümen-i Teftiş ve Muayene tarafından zararlı olduğundan ötürü toplatılmış olan yüz elli çuval kitap ve kağıdın Kağıthane civarında yakılmasından vazgeçildiği belirtilerek yakma işlemi için en uygun olan yerin Çemberlitaş Hamamı'nın ocağı olarak belirlenmiştir. Kitap ve kağıtların cuma günü haricinde her gün bir miktar yakılacağı ve bu işleme Encümen-i Teftiş ve Muayene reisi Abdullah Hasip Efendi'nin gözetimi altında olarak, Meclis-i Maarif üyelerinden İbrahim Efendi ve Mekâtib-i İbtidâiye müfettişi Şükrü Bey'in çalışmalarıyla kısa zamanda gerçekleşmesinin mümkün olabileceği vurgulanmıştır.⁹⁵ Bununla birlikte 1903 yılında ise heyetin Teftiş ve Muayene, Kütüb-i Dinîye ve Şer'îye Tetkik Heyeti olarak ikiye ayrıldığı ayrıca belirtilmektedir.⁹⁶

⁹¹ Halit Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, Sulhi Garan Matbaası, İstanbul, 1969, s. 195-196.

⁹² Emine Bilgehan Türk, "Kendi Kaleminden Halit Ziya'nın Yazma Serüveni", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 59, 2017, s. 234.

⁹³ H. Uşaklıgil, *a.g.e.*, s. 299.

⁹⁴ Hüseyin Cahit Yalçın, *Edebi Hatıralar*, Haz. Rauf Mutluay, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, Eylül, 2010, s. 119.

⁹⁵ Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sâni Devr-i Saltanat*, Atatürk Kitaplığı, İstanbul, 1327, s. 587-588; C. Kudret, *a.g.e.*, s. 21-24.

⁹⁶ A. Birinci, *a.g.e.*, s. 144. Bu hususta Fatmagül Demirel sadece 11 Aralık 1902 yılında Kütüb-i Dinîye ve Şer'îye Tetkik Heyeti'nin kurulduğundan bahsederek Encümen-i Teftiş'in bu ayırımına değinmemiştir. Fatmagül Demirel, *a.g.e.*, s. 96. Ali Akyıldız ise dini kitapların inceleme görevinin Encümen-i Teftiş ve Muayene'den alınıp yeni kurulan Kütüb-i Dinîye ve Şer'îyye Tetkik Heyeti'ne verildiğini belirtmektedir. A. Akyıldız, "a.g.m.", s. 274.

1.2.2.3. Tetkîk-i Müellefat Komisyonu (1892)

Encümen-i Teftiş'in ardından bir diğer sansür kurumu 9 Şubat 1892'de kurulan Tetkik-i Müellefât Komisyonudur.⁹⁷ Maarif Nazırı tarafından 5 Aralık 1891'de kaleme alınan yazıda, Encümen-i Teftiş tarafından ruhsat verilen Türkçe, Arapça, Farsça kitaplarla Türkçe tiyatro piyeslerinin ikinci kez denetleme işiyle meşgul olmak üzere bir heyetin oluşturulması gerektiği vurgulanmıştır. Ayrıca Ermenice, Bulgarca ve Yahudi lisanlarında basılan risaleler az olduğu için Encümen-i Teftiş'in bu dillere yönelik kitaplara yaptığı inceleme yeterli görülmüştür.⁹⁸ Komisyon haftada iki kez toplanmış ve II. Meşrutiyete kadar görevini sürdürmüştür.⁹⁹ Komisyon üyelerinin kitap üzerinde yaptığı inceleme süresince Encümen-i Teftiş Muayene Heyeti üyeleri ve kitap yazarları ile iletişime geçmeleri yasaklanmış ve komisyon tarafından incelemesi yapılan kitap hakkında kararın uygulanma sorumluluğu ise Encümen-i Teftiş ve Muayene'ye verilmiştir.¹⁰⁰ Heyet Maarif Nazırı ve beş üyeden oluşmaktadır. Heyet ilk kurulduğunda Mekteb-i Mülkiye-i Şahâne Müdürü Abdurrahman Efendi, Mekâtib-i Gayr-i Müslim Müfettişi Hasib Efendi, Mekatib-i İdadi Müdürü Mustafa Bey, Mekâtib-i Mülkiye Şahâne ile Mekteb-i Sultani akâidi ve gayr-i Müslimlerden Hacı Zihni Efendi, kezâlik mu'allimlerinden Ali Nazım Bey¹⁰¹ gibi isimler yer almaktaydı.

1.2.2.4. Diğer Kurumlar

Dinî kitapların tetkik edilmesi konusunda 1889 yılında Şeyhülislamlığa bağlı olarak Tetkîk-i Müellefât Encümeni oluşturulmuştur. Bu kurumun Encümen-i Teftiş tarafından Şeyhülislamlık makamına iletilen kitapları denetleyip, bu kitapların yayınlanması konusunda fikrini sunduğunun altı çizilmektedir. Ayrıca basılı Kuran-ı Kerimleri denetlemek için de Teftiş-i Mesahif-i Şerife Meclisi oluşturulmuştur.¹⁰²

⁹⁷ A. Birinci, *a.g.e.*, s. 145; F. Demirel, *a.g.e.*, s. 93; Fatmagül Demirel, "Osmanlı Devleti'nde Kitap Basım Denetimi", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 5, 2004, s. 98; Server İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, Başvekalet Basın Yayın Umum Müdürlüğü, İstanbul, 1943, s. 116; C. Kudret, *a.g.e.*, s. 20-21.

⁹⁸ B.O.A Yıldız Mütenevvi Maruzat 57/5, 3 Cemâziye'l-evvel 1309/5 Aralık 1891.

⁹⁹ A. Birinci, *a.g.e.*, s. 145

¹⁰⁰ F. Demirel, *a.g.e.*, s. 94.

¹⁰¹ B.O.A Yıldız Mütenevvi Maruzat 57/5, 3 Cemâziye'l-evvel 1309/5 Aralık 1891

¹⁰² Filiz Dıgıroğlu, "II. Abdülhamid Dönemi Matbûat Politikaları: Mushaf Basımı ve Dinî Neşriyât", *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi*, Ed. Fahrettin Gün-Halil İbrahim Erbay, TBMM Milli Saraylar, s. 634; Ayşe Polat, "Osmanlı'da Matbu İslam'ın Onay ve Denetimi: Tedkik-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Sayı 11, Bahar, 2018, s. 99-100.

Bunun yanında esasen II. Abdülhamid dönemi öncesinde oluşturulan Zaptiye Nezaretinin de tiyatroların teftişi konusunda görevli olduğu ifade edilmektedir.¹⁰³ 1898 tarihli iradede, İstanbul'da Galata ve Beyoğlu taraflarında pek çok ruhsatsız matbaaların bulunduğu ve bu durumun nizamnameye aykırı olduğu belirtilerek bütün matbaaların Zaptiye Nezareti sorumluluğunda olması gerektiğinin altı çizilmiştir.¹⁰⁴ 1895 tarihinde Matbuat-ı Dahiliye Müdürlüğü tarafından Maarif ve Zaptiye Nezaretleri'ne gönderilen yazıda yasak kitaplardan olan *Cezmi* adlı kitabın Arapel isimli kitapçıda gizli olarak satıldığı ve gerekli olan muamelenin Maarif ve Zaptiye Nezareti tarafından yerine getirilmesi gerektiği belirtilmiştir.¹⁰⁵ Bu noktada Zaptiye Nezareti'nin ayrıca yasaklanmış olan kitapların yakalanması konusunda sorumluluğunun olduğu görülmektedir.

Zaptiye Nezareti gibi II. Abdülhamid dönemi öncesinde kurulan ama bu dönemde faaliyetlerine devam eden Dahiliye Nezareti'nin de kitapların tetkik ve teftiş faaliyetlerine katıldığı belirtilebilir. 1900 tarihinde matbaa ve kitapçı dükkânlarında bir takım zararlı kitapların mevcut bulunduğu ve bunlara yönelik yapılan teftişin yetersiz bulunduğu ifade edilmiştir. Bundan dolayı bu teftiş faaliyetlerinin Maarif ve Dahiliye Nezaretlerince ortaklaşa yapılması gerektiğinin altı çizilmiştir.¹⁰⁶ 1901 yılında Dahiliye Nezareti'ne bağlı olarak faaliyet yürüten Matbuat-ı Dahiliye İdaresi, kitapları tetkik eden ve Maarif Nezareti gibi kitaplara ruhsat veren kurumların arasına katılmıştır.¹⁰⁷

Bir diğer sansür kurumu olan Rüsumat Emaneti, ülke dışından getirilen kitapların denetiminden sorumlu bulunan bir kurumdu ve kendine bağlı olarak çalışan görevlilere sahipti. Rüsumat Emaneti'nin içeriğini belirleyemediği kitap, risale veya her türlü basılı yayını Encümen-i Teftişe havale ettiği durumlar bulunmaktaydı. Dışarıdan getirilen ve ülke içerisinde sevk edilen yayınları denetlemek için Rüsumat Emaneti, Evrak-ı Muzırta Müfettişleri'ni görevlendiriyordu. Ayrıca Maarif Nezareti'ne bağlı müfettişler de gümrüklerde görev alabiliyordu.¹⁰⁸ 5 Mart 1876 tarihli emirnamede dışardan taşra rüsumat idarelerine gelen her türlü matbuatın görevli tercümanlarca kontrol edileceği, tercümanın bulunmadığı yerlerde ise gerekli vasıtalarla muayene

¹⁰³ A. Birinci, *a.g.e.*, s. 148-149.

¹⁰⁴ Server İskit, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, Başvekalet Basın Yayın Umum Müdürlüğü, İstanbul, 1943, s. 866.

¹⁰⁵ B.O.A Dahiliye Mektubî 345/3, 19 Şabân 1312/15 Şubat 1895.

¹⁰⁶ Server İskit, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, Başvekalet Basın Yayın Umum Müdürlüğü, İstanbul 1943, s. 867.

¹⁰⁷ F. Demirel, *a.g.e.*, s. 96.

¹⁰⁸ A. Birinci, *a.g.e.* s. 149.

edilip ilmühaber verileceği belirtilmekteydi. Bununla birlikte dış ülkelerden getirilen kitapların dağıtılması için verilen izin Rüsumat İdareleri'ne ait olduğu ayıca vurgulanmaktadır.¹⁰⁹ Son olarak II. Abdülhamid devrinde faaliyet yürüten kurumlara bakıldığında, bu kurumların işleyişi ve aralarındaki görev paylaşımı konusunda en isabetli yorum şu şekildedir:

“Esasen Sultan Abdülaziz devrinde başlayan matbuat denetimleri, II. Abdülhamid döneminde iyice sistematik ve kurumsal hale gelmiştir. Osmanlı Devleti gittikçe büyüyen ve etkisi artan matbuat hayatını düzenlemek için başta Maarif Nezareti olmak üzere birçok nezaret ve birimde matbuat idareleri tesis etmiştir. Esasen Maarif Nezareti ile Dahiliye Nezareti çatısı altında teşekkül eden bu birimler, Şeyhülislâmlık gibi kurumlarda kitap denetimi için kurulan meclis ve komisyonlarla iş birliği içerisinde çalışmıştır. Aynı şekilde kitap denetimlerini gerçekleştirirken Zaptiye Nezareti, Posta Telgraf Nezareti ve Rüsumat Emaneti ile de ortaklaşa çalışmışlardır. Kitap basım izni, kitap yayınlama hakkı, matbaa veya gazete açma ruhsatı gibi birçok konu ile ilgilenen bu kurumlar, II. Abdülhamid dönemi matbuat politikaları çerçevesinde teşekkül etmişlerdir.”¹¹⁰

1.2.2.5 Yasaklı Kelimeler

Yasaklı kelimeler konusu II. Abdülhamid dönemindeki sansürün bir başka boyutudur. II. Abdülhamid döneminde matbuatın çeşitli kelimelerle yasaklandığı hem araştırma eserlerinde hem de dönemin hatıratlarında ifade edilmektedir. Bülent Tanör “Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri” adlı eserinde *Ermenistan, Girit, Kanun-ı Esasi, hukuk-ı millet, ıslahat, hürriyet, müsavat, vatan, Cumhuriyet, bomba, millet, zulüm, adalet, deli, birader, hasta, yıldız, tepe, sakal, boya, burun, halletmek, tahta kurusu* gibi kelimelerin yasaklı kelimeler olduğunu belirtir.¹¹¹ Standford Shaw-Ezel Kural'ın Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye adlı kitabında ise bu yukarıdaki kelimelere ek olarak *anarşi, özgürlük, grev, anayasa, ihtilal, suikast, dinamit, sosyalizm, Murad* gibi kelimelere vurgu yapmaktadır.¹¹²

Dönemin hatırat türündeki eserleri de yasaklı kelimelerle alakalı olarak açıklayıcı bilgiler vermektedir. Yasaklı kelimeler konusunda Halit Ziya Uşaklıgil “Deli

¹⁰⁹ Düstur-I, Cilt 3, s. 444; Server İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, Başvekalet Basın Yayın Umum Müdürlüğü, İstanbul, 1943, s. 45-46.

¹¹⁰ Filiz Dıñoğlu, “II. Abdülhamid Dönemi Matbûat Politikaları: Mushaf Basımı ve Dinî Neşriyât”, *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi*, Ed. Fahrettin Gün-Halil İbrahim Erbay, TBMM Milli Saraylar, s. 632.

¹¹¹ Bülent Tanör, *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 162.

¹¹² Stanford J. Shaw-Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, e Yayınları, İstanbul, 2010, s. 304.

ve Dayda” isimli hazırladığı romanı Sultan Murad’ı çağrıştırdığı için *deli* kelimesini çıkardığını ifade etmiştir.¹¹³ Halit Ziya *hürriyet, vatan, millet, zulüm, adalet* gibi kelimelerin yasaklı kelimelerden olduğunu *ihtilal, isyan, suikast* gibi kelimelerin okul kitaplarından çıkarıldığını, *sakal* kelimesinin padişahın boyalı sakallarından dolayı, *birader* kelimesinin Sultan Murad’dan dolayı, *tepe* ve *yıldız* kelimelerinin Yıldız Sarayını çağrıştırdığı için yasaklı olduğunu belirtmiştir. *Burun* kelimesinin yerine çıkıntı kelimesinin kullanıldığını da ifade etmiştir.¹¹⁴ Hüseyin Cahit ise burun kelimesinin yasak olduğunu tekrarlamakla birlikte halletmek kelimesinin tahtan indirmek anlamında kullanılan *hall* kelimesi ile ses benzerliğinden dolayı yasak olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Hüseyin Cahit *tahta kurusu* kelimesinin de “tahtın kurusun” olarak anlaşılacağından yasaklandığının altını çizmiştir.¹¹⁵ Yine *vatan* kelimesi ile alakalı olarak Von Der Goltz’un “Genç Türkiye’nin Hezimet” adlı kitabında da ifadeler bulunmaktadır.¹¹⁶

Süleyman Kani İrtem ise yukarıdaki kelimelere ilaveten kitaplarda *Hamid* kelimesinin *Hamide*, *Murad* kelimesinin *Mirate*, Mehmed Reşat Efendiyi hatırlatan *Reşad* kelimesinin yerine Reşate’nin kullanıldığını belirtmiştir. Ayrıca kimya kitaplarında *AH=0* ifadesi *Abdülhamid=0* gibi anlaşılacağından dolayı bu şekilde kullanımların yasak olduğunu ifade etmiştir. Gramer kitaplarında *nâhoşnudur*, *bedbahtız*, *serbest değiliz* gibi kullanımların da yasaklandığını belirtmiştir.¹¹⁷ Bu yasaklamaları Osman Nuri “Abdülhamid-i Sani Devr-i Saltanat” adlı kitabında da tekrarlamıştır.¹¹⁸ Jacques Loria’nın “Türkiye’de Sansür Eğlenceleri” adlı kitabında yukarıdaki kelimelerden farklı olarak *neşir ve işâa* (duyurmak) *etmek, intihab etmek* (seçmek), *serkeşlik etmek, batmak, çalmak, zehirlemek, asi, fakir, genç* (Genç Türkler’den dolayı), *kırmızı* (Kızıl Sultan’dan dolayı), *cahil, muti, gayr-i muti* gibi

¹¹³ H. Uşaklıgil, *a.g.e.*, s. 203

¹¹⁴ H. Uşaklıgil, *a.g.e.*, s. 434-435.

¹¹⁵ H. Yalçın, *a.g.e.*, s. 119.

¹¹⁶ [...] “Abdülhamid zamanında ihtilâllerden bahsettiği için tarih ortadan kaldırılmıştı. İnsanın yaşadığı toprağa merbût olması hissi pek az ma’lûm idi. Vatana muhabbet yok idi. (Vatan) kelimesinin telaffuzu bile mem’nû idi.”

Frehier Von Der Goltz, *Genç Türkiye’nin Hezimet ve İmkân-ı İtilâsı*, İ.B.B Atatürk Kitaplığı, Kader Matbaası, 1916, s. 46.

¹¹⁷ Süleyman Kani İrtem, *Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür*, Temel Yayınları, İstanbul, 1999, s. 258-259.

¹¹⁸ [...] “Abdülhamid’in isminin ilk harflerini teşkil eden harflerden müteşekkil bazı rumûzât kimyeviye ve desâtir-i riyâziye yasak, hiç kimse AH=0 yazamazdı. Çünkü bunun (Abdülhamid=0) sûretinde tercümesi kabil idi. Sırf kitâblarında tesâdüf iden ‘nâhoşnudur’, ‘bedbahtız’, ‘serbest değiliz’ gibi misaller tehlikeli olub çizilirdi. O. Nuri, *a.g.e.*, s. 586-587.

birçok kelimenin yasaklı olduğunu belirtmektedir.¹¹⁹ Eserlerde geçen bu kelimelerin hepsinin yasaklı olma durumu tartışmalı olsa da o dönemde yasaklanan kitaplar, bu kelimeler bağlamında değerlendirilmeye çalışılacaktır.

---

¹¹⁹ Jacques Loria, *Türkiye'de Sansür Eğlenceleri*, Haz. Arda Odabaşı, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2016, s. 98-99.

İKİNCİ BÖLÜM

İÇERİK İNCELEMESİ İÇİN SEÇİLEN KİTAPLAR

2.1 Abdülhak Hamid Tarhan-*İçli Kız*

II. Abdülhamid döneminde yasaklanan 11 adet kitap konularına göre seçilmiş ve içerik incelemesi altına alınmıştır. Bu inceleme arşiv vesikalarının ışığında ilgili kitapların yasaklanma sebebini ortaya koymak açısından yapılmıştır. Kitapların yasaklanmasında, içeriklerinin ne kadar etkili olduğu belirlenmeye çalışılmıştır. Ayrıca ilgili kitapların yazarlarının siyasî faaliyetleri ve kitaplarındaki söylemlerinin yasaklanma sürecinde etkisi de belirtilecektir. Bu amaçla incelemeye konu olan eserlerden ilki 1874 yılında Basiret matbaasında basılan Abdülhak Hamid Tarhan'ın *İçli Kız* adlı tiyatro risalesidir. Bu kitabın 1900 yılına ait katalog, 1902 kitap listesi ve arşiv vesikalarında¹²⁰ yasaklı olduğu belirlenmiştir. 1902 yılına ait yasak kitapları gösterir listeye bakıldığında dört adet *İçli Kız* adlı tiyatro risalesinin yakıldığı görülmektedir. Kitabın niçin yasaklandığı konusunda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Kapağında ise “tiyatro oyunu tarzında yazılmış bir hikâyedir” ibaresi yer almaktadır. Bu tiyatro beş bölümden ve 99 sayfadan oluşmaktadır. Kitabın kapağında ruhsatlı basıldığına dair herhangi bir ibare bulunmamaktadır.

Tiyatro risalesinde yer alan hikâyeye bakıldığında, ana karakter olarak Sabiha Hanım (*İçli Kız*) görülmektedir. Sabiha Hanım evinden dışarı adım atmayan, pek sosyal hayatı olmayan ama fırsat buldukça kitap okuyan duygusal bir kadındır. Hikâyenin diğer kahramanı olan İzzet Bey'e âşıktır. Hikâyenin ana karakterlerinden biri olan Raife Hanım ise, Sabiha karakterinin tam tersi bir kişiliktir.¹²¹ Raife Hanım hikâyeye göre Sabiha Hanım'ın babası Mesut Bey ile evlidir, dolayısıyla Sabiha Hanım'ın üvey annesidir. Raife Hanım Mesut Bey ile evli olmasına rağmen hem Sabiha Hanım'ın âşık olduğu İzzet Beyi elde etmek istemekte, hem de İzzet Bey'in babası Sadi Bey ile ilişki yaşamaktadır. Raife Hanım zaman zaman hikâyede kendini Sabiha Hanım ve Nafia Hanım olarak tanıtmakta ve diğer karakterle ilişkilerini bu şekilde sürdürmektedir. Raife Hanım hırsı için her şeyi göze alan bir karakter profili çizmektedir. Hikâyenin merkezinde Sabiha ile Raife'nin arasındaki ilişki bulunmaktadır. Eserin başlangıcından sonuna kadar Sabiha ve Raife mücadelesi üvey anne-üvey kız çatışmasını oluşturduğu

¹²⁰ B.O.A Maarif Mektubî Kalemi, 439/43, 11 Zi'l-ka'de 1316/23 Mart 1899.

¹²¹ Mehmet Fatih Uslu, *Melodram ve Komedi: Osmanlı'da Türkçe ve Ermenice Modern Dramatik Edebiyatlar*, (Basılmamış Doktora Tezi), Bilkent Üniversitesi, Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2011, s. 112.

için hikâyenin ana teması bu eksen üzerindedir.¹²² Raife Hanım hikâyede kötü tarafı temsil eder ve pek çok olumsuz özelliği kendi şahsında toplamıştır.¹²³

Abdülhak Hamid *İçli Kız* tiyatrosunu dönemin zihniyetine uygun yazmış, özellikle kadın ve erkeğin evlenme süreci ve evlilik içerisindeki sorunlarını işlemiştir.¹²⁴ Hem Tanzimat hem de Meşrutiyet dönemi tiyatrolarının genel özelliklerinden birisi, evliliklerdeki yaş farkı dolayısıyla ortaya çıkan sorunları ele almaktır. Abdülhak Hamid Tarhan da kendi eserlerinde bu konuya dikkat çekmiş ve bu tür evliliklerin ortaya çıkardığı durumları işlemiştir.¹²⁵ *İçli Kız* tiyatrosunda Abdülhak Hamid Tarhan gelenekçi ve modern tiplere yer vermiştir. Gelenekçi tiplenenin karşısına yenilikçi bir tip koyarak, bunları karşılaştırmış ve okuyucunun bu tiplere karşı yaklaşımını belirlemeye çalışmıştır.¹²⁶ Tarhan, *İçli Kız* adlı tiyatrosunun sonuna makale tarzında bir yazı eklemiştir. Bu yazıda, eserde hangi konuların bulunduğunu, okuyucuya aktarmak istediklerini, eserde bulunan karakterlerle ilgili bilgileri açıklamıştır. Abdülhak Hamid Tarhan'ın bir diğer tiyatrosu *Duhter-i Hindu*'da *İçli Kız* tiyatrosu hakkında bir değerlendirme yapmış ve onun günlük hayatı konu alan bir eser olduğunu vurgulayıp, "ahlak risalesi" olarak nitelendirmiştir.¹²⁷ *İçli Kız*'ın üslubu, Abdülhak Hamid'in *Macerâ-yı Âşk, Sabr u Sebat* gibi eserleriyle benzerlik gösterir, ancak Tarhan bu tiyatrosunda daha yalın bir dile sahiptir. *İçli Kız* tiyatrosu Abdülhak Hamid'in ilk eserlerindedir.¹²⁸

Abdülhak Hamid Tarhan'ın bu tiyatro eserini yazarken Şinasi'nin *Şair Evlenmesi*'nden etkilendiği söylenebilir.¹²⁹ Ayrıca Namık Kemal'in *Zavallı Çocuk* adlı tiyatrosu da Abdülhak Hamid'in eserinde önemli bir rol oynamıştır.¹³⁰ Hatta Abdülhak Hamid Tarhan "Resimli Ay" mecmuasının 1928 tarihli nüshasında eserinin Namık Kemal'in *Zavallı Çocuk* isimli tiyatrosuna benzediğini ve hatta onun üslubunu taklit

¹²² Oğuzhan Karaburgu, *Şairin Sahneye Düşen Gölgesi Abdülhak Hâmid Tarhan'ın Tiyatroları Üzerine Bir İnceleme*, Kesit Yayınları, İstanbul, 2012, s. 85.

¹²³ Oğuzhan Karaburgu, *a.g.e.*, s. 93.

¹²⁴ Aynur Demircan, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Aydınlik Bir Yüz: Abdülhak Hâmid Tarhan*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilkent Üniversitesi, Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003, s. 11.

¹²⁵ A. Demircan, *a.g.e.*, s. 20

¹²⁶ A. Demircan, *a.g.e.*, s. 51-52.

¹²⁷ O. Karaburgu, *a.g.e.*, s. 24-26.

¹²⁸ Oğuzhan Karaburgu, "Şair-i Azam Abdülhak Hâmid Tarhan'ın Tiyatro Yazarı Olarak Dil ve Üslubu", *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, Yıl 2013, s. 272.

¹²⁹ Abdulhalim Aydın, "Şinasi'nin Şair Evlenmesi'nde Fransız Etkisi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 11, Sayı 1, Yıl 2001, s. 12.

¹³⁰ M. Uslu, *a.g.e.*, s. 103; O. Karaburgu, *a.g.e.*, s. 26; Nihat Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, Cilt 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, s. 927.

ettiğini ifade etmiştir. Ayrıca Recaizade Mahmut Ekrem'den de etkilendiğinin altını çizmiştir.¹³¹ Buna ek olarak *İçli Kız*'da Shakespeare'in *Romeo ve Juliet* isimli eserinin de etkilerini görmek mümkündür.¹³²

2.2 Ahmed Cevdet Paşa-Kıyas-ı Enbiyâ

Devrin önemli simalarından olan Ahmed Cevdet Paşa'nın yazmış olduğu *Kıyas-ı Enbiyâ* II. Abdülhamid döneminde yasaklanmış kitaplar arasındadır. 1900 yılına ait katalog, 1902 kitap listesi ve arşiv vesikalarında bu hususa ait bilgiler mevcuttur. 1902 yılına ait arşiv belgesinde; 1307/1889 basımı *Kıyas-ı Enbiyâ*'nın birinci cildinin ruhsatsız olarak basıldığı ve içeriğinde zararlı kelimelerin yer aldığı ifade edilmiştir.¹³³ Bu yüzden *Kıyas-ı Enbiyâ*'nın sadece birinci cildi içerik incelemesi kapsamına alınmıştır. Kitabın 1307/1889 tarihli baskısında birinci cildin anlatıldığı bölüm Hz. Adem'den başlayıp Hz. Muhammed'in hicretine kadarki dönemi kapsamaktadır.

Bilindiği üzere, *Kıyas-ı Enbiyâ* Ahmet Cevdet Paşa'nın en ünlü tarih kitaplarından biridir.¹³⁴ Ahmed Cevdet Paşa bu eserini yaşamının son dönemlerinde kaleme almıştır. Kitap Hz. Adem'den Hz. Muhammed'e kadar gelen tüm peygamberlerin hikâyelerinin anlatıldığı bir eserdir. Ayrıca Dört Halife, Emevî ve Abbasî dönemlerine de kitapta yer verilmekte, Türk-İslam Devletlerinden ve Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarından bahsedilmektedir. 12 cüzden oluşan eser, ders kitabı mahiyetinde olduğu için herkesin anlayabileceği bir dille yazılmıştır. Kitabın ilk altı cüzü Cevdet Paşa hayattayken neşredilmiş, 1915 yılında ise kızı Fatma Aliye Hanım tarafından eserin tamamı basılmıştır.¹³⁵ Kitabın içeriğinde diğer peygamberlere nazaran, Hz. Muhammed'in hayatıyla ilgili de ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Kitabın Hz. Adem'den başlayıp II. Murat dönemine (1421-1451) kadar gelmesi esasında eserin bitmediği

¹³¹ Abdülhak Hamid, "Eserlerimi Nasıl Yazdım?" *Ülkü Halkevleri Dergisi*, Direktör: M. Fuat Köprülü, Cilt 9, Sayı 51, Ankara, 1937, s. 197.

¹³² İnci Enginün, *Abdülhak Hamid Tarhan*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ulucan Matbaası, Ankara, 1986, s. 61, *İçli Kız* ve diğer tiyatrolarının *Romeo ve Juliet* adlı eserlerle benzerlikleri için: Oğuzhan Karaburgu, *Şairin Sahneye Düşen Gölgesi Abdülhak Hâmid Tarhan'ın Tiyatroları Üzerine Bir İnceleme*, Kesit Yayınları, İstanbul, 2012, s. 43-44.

¹³³ B.O.A Dahiliye Mektubî Kalemî, 542/17, 9 Rebîü'l-âhir 1320/16 Temmuz 1902.

¹³⁴ Recep Çiğdem, "Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895): A Scholar And A Statesman", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı 6, Yıl 2005, s. 90.

¹³⁵ Yusuf Halaçoğlu, M. Akif Aydın, "Ahmet Cevdet Paşa", *D.İ.A.*, Cilt 7, İstanbul, 1993, s. 449; Rashadat Ahmadov, "Ahmet Cevdet Paşa ve İcâzetnâme'si", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5, Yıl 2016, s. 67.

yönünde bir izlenim yaratmaktadır. Eser yukarıda bahsedilen dil özellikleri bakımından çok büyük ilgi görmüş ve pek çok kez basılmıştır.¹³⁶

Ahmet Hamdi Tanpınar, Ahmed Cevdet Paşa'nın *Kıyas-ı Enbiyâ* adlı eserinde kendine has üslup özelliklerini açığa çıkardığını söylemektedir.¹³⁷ Tanpınar kitap ile ilgili olarak düz yazının en üst noktasına ulaşıldığını belirtmiştir. “Türkçede *Mevlid*'den başka hiçbir kitap, bu kadar herkesin dilini konuşuyor hissini bırakamaz” yorumunda bulunmuştur. Tanpınar, *Kıyas-ı Enbiyâ* adlı kitabının Türk düz yazısının tipik özelliklerini yansıttığını vurgulamaktadır.¹³⁸ *Kıyas-ı Enbiyâ* ayrıca Arapçayı öğretmek ve Osmanlı Türkçesini ilerletmek amacıyla kurulan Darü't-Tedris¹³⁹ mekteplerinin iptidaisinin üçüncü senesinde ders kitabı mahiyetinde okutulmuştur.¹⁴⁰

2.3 Ahmed Midhat Efendi-Arnavutlar, Solyotlar

Ahmed Midhat'ın *Arnavutlar, Solyotlar* romanı II. Abdülhamid devrinde yasaklanan tarihi bir romandır. Kitapla ilgili olarak arşiv taramalarında yasaklanmış olmasıyla alakalı bir belgeye rastlanmamıştır. Dolayısıyla kitabın niçin yasaklandığı konusunda kesin açıklamalar yapmak zordur. Kitabın kapağına bakıldığında Tercüman-ı Hakikat gazetesinde tefrika¹⁴¹ edildiği ve ilk kez basıldığı ibaresi bulunmaktadır. Diğer taraftan kitabın kapağında Maarif Nezareti'nin ruhsatıyla basıldığına dair herhangi bir ibare yer almamaktadır. Dolayısıyla kitabın ruhsatsız basıldığı düşünülebilir. 1900 yılına ait katalog ve 1902 yasak kitap listesi incelendiğinde kitap bu listelerde yer almaktadır.

Romanda 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması, 1789-1792 Osmanlı Rus-Avusturya Savaşı öncesindeki Rus-Avusturya politikaları Ahmet Midhat tarafından kaleme alınmıştır. Ayrıca Arnavutlarla Rumların birbirileriyle ilişkilerinden de bahsedilmiştir. Roman İngiliz Levand Herald adlı gazetede yayımlanan bir makale ile başlamaktadır.¹⁴² Ahmet Midhat romanın başlangıcında Balkan coğrafyasında bulunan istikrarsızlığı ancak Osmanlı Devleti'nin giderebileceğini ifade etmiş ve yukarıda

¹³⁶ N. Banarlı, *a.g.e.*, s. 960.

¹³⁷ Ahmet Hamdi Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Haz. Abdullah Uçman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 166.

¹³⁸ A. Tanpınar, *a.g.e.*, s. 168.

¹³⁹ Songül Keçeci Kurt, “Osmanlı Devleti'nde Türklerin Açtığı Özel Mektepler”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 9, Sayı 19, Yıl 2012, s. 116.

¹⁴⁰ Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, Cilt 3-4, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s. 989.

¹⁴¹ Tefrika; “Gazete veya dergilerde çıkan, birbirini tamamlayan yazılardan oluşan dizi” anlamına gelmektedir. http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&kelime=TEFRİKA, 2.2.2019.

¹⁴² Orhan Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Midhat Efendi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1989, s. 278.

belirtilen Levand Herald gazetesindeki bir Bulgar'ın yazısını aktarmıştır. Bu yazıda Bulgaristan'ın Osmanlı idaresinden ayrıldıktan sonra Avrupa siyasetinde bir oyuncak haline geldiği, maddî ve manevî olarak sıkıntılara uğradığı vurgulanmıştır.¹⁴³

Ahmed Midhat romanını oluştururken temel aldığı hadise, Tepedelenli Ali Paşa'nın 1788-1800 yılları arasında Epir'in dağlık bölgelerinde yaşamını sürdüren Hristiyan Solyotlara karşı verdiği mücadeledir.¹⁴⁴ Solyotlar 1770, 1789 ve 1803 yıllarında Tepedelenli Ali Paşa'ya karşı isyan hareketlerine girişmişler ama başarısız olmuşlardır. Bunun üzerine Parga ve İyon adalarına sürülmüşlerdir. Sürgünden gelen Solyotların bir kısmı 1821'de başlayan Rum ayaklanmasına da katılmıştır.¹⁴⁵ Ahmed Midhat romanda olayın yaşandığı coğrafya olarak Balkanları seçmiştir. Bu seçimin arka planında yazarın 19. yüzyılda o bölgenin durumu ve coğrafyasına yabancı olmaması vardır. Yazar romanda Balkanların coğrafik, etnik, inanç yapısı ile o bölgede yaşanan olayları birbiriyle bağdaştırarak anlatmıştır. Romanda yaşanan hadiseler Yanya ve Arnavutluk bölgelerinde geçmektedir.¹⁴⁶ Ahmet Midhat'ın Balkan coğrafyasına yabancı olmaması eğitim-öğretim hayatı ve aldığı görevlerle yakından ilgilidir. Ahmet Midhat sıbyan mektebine Vidin'de başlamış (1857), rüştiye eğitimini Niş'de tamamlamıştır. Yine 1864 yılında Midhat Paşa'nın Tuna valiliği yaptığı dönemde Rusçuk'a giderek Vilayet Mektubî Kalem'inde görev almıştır.¹⁴⁷

Romanın olay örgüsüne bakıldığında, 1770 yılından sonra Rumların Osmanlı Devleti'ne karşı başlattıkları isyan ve bu süreç içinde Tepedelenli Ali Paşa'nın Yanya valisi oluşu yer almaktadır. Romanda Ali Paşa Soli (Suli) bölgesinde yaşayan Solyotların hâkim olduğu toprakları Arnavut topraklarına katmak istemiş, ama Solyotların lideri olan Çavillas, Ali Paşa'yı mağlup etmiştir. Bu yüzden kendi adamı ve romanın başkarakteri olan Rüstem'i Solyotların arasına barışa razı etmeye göndermiştir. Rüstem, Solyotların arasına katılarak onları ikiye bölmüş, bazıları onu güvenilir birisi olarak görünürken, diğerleri güvenilmez bir kişi olarak nitelendirilmiştir. Rüstem'e

¹⁴³ Sema Uğurcan, "Ahmet Midhat Efendi'nin Romanlarında Tarih ve Medeniyet", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Mayıs, 1995, s. 558.

¹⁴⁴ Kemal Beydilli, "Tepedelenli Ali Paşa", *D.İ.A. (Diyanet İslam Ansiklopedisi)*, Cilt 40, İstanbul, 2011, s.477.

¹⁴⁵ Şaban Bıyıklı, "Çeviri: Yunanperest Çılgınlık ve Helenseverlik", *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, Cilt 17, Sayı, 17, Yıl 2018, s. 305.

¹⁴⁶ Serap Aslan Cubutoğlu, "Ahmet Midhat Efendi'nin Romanlarında Yaşanılan Coğrafya: Balkanlar", *Uluslararası Türk Dünyası Kültür Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, Uluslararası Türk Dünyası Kültür Araştırmaları Dergisi*, Ekim 2016, s. 153-155.

¹⁴⁷ Orhan Okay, "Ahmet Vefik Paşa", *D.İ.A. (Diyanet İslam Ansiklopedisi)*, Cilt 2, İstanbul, 1989, s. 100-101.

muhafif olan Solyotların yaptığı kışkırtmalar sebebiyle, Solyotlar'ın lideri Rüstem'in yanında yer almış ve Soli'yi terk etmek durumunda kalmıştır. Rüstem'in Solyotların arasına katılmasıyla bir Solyot kızı olan Eftimi'ye âşık olmuş, fakat tüm çabasına rağmen Solyotları sahip oldukları bölgeden çıkmaya razı edememiştir. Rüstem Solyotları Soli'den çıkaramadığı için Ali Paşa o bölgeyi kuşatma altına almış ama yine başarısız olmuştur. Hikâye devamında Rüstem'in Eftimi'den bir de çocuğu olmuş ve Rüstem'e düşmanlık eden Solyotlar bu gayrı meşru çocuğu öldürmüştür. Bu sırada Ali Paşa Soli'yi yeniden kuşatmış ve Solyotların bir bölümü Soli'yi terk etmek durumunda kalmıştır. Romanın sonunda Rüstem çocuğunu öldürenlerden intikamını almış, Eftimi ile birlikte Ali Paşa'nın yanına sığınmış, onunla evlenmiştir.¹⁴⁸

Romanda ilk olarak Tepedelenli Ali Paşa ve onun ekseninde Balkanlarda meydana gelen olaylar hakkında bilgi verilmektedir.¹⁴⁹ Keza Arnavutluk'un politik ve tarihi özellikleri de romanda yer almaktadır. Tepedelenli Ali Paşa romanda zalim bir vali olarak yansıtılmıştır. Yunanistan sınırında ve Yanya'nın güçlü tepeleri arasında hayatlarını sürdüren Solyotlar, dış etkilere maruz kalmayan bir coğrafyada yaşadıkları günden beri, gelenek ve göreneklerini korumuşlardır.¹⁵⁰ Solyotların tarihsel kimliğinden de söz edilmiş ve özellikle kahramanlıkları ön plana çıkarılmıştır.¹⁵¹ Roman Balkan coğrafyasında yaşayan kadınların toplumdaki yeri ve önemi ile ilgili bilgiler verirken, aynı zamanda kadın-erkek arasındaki ilişkiler konusuna değinmektedir.¹⁵² Solyotların birçok etnik, dinî ve kültürel özelliği romanda anlatılmaktadır.¹⁵³ Romanda Solyotların baskılar sonucu Rumlaşması ifade edilirken aynı zamanda yerleşim bölgeleri belirtilmiş ve savaşçı bir toplum olduğu vurgulanmıştır. Solyotların yeme-içme kültürü, dans şekilleri, evlilik merasimleri gibi konular da yer almaktadır.¹⁵⁴ Bunun yanında Solyotlar tarafından kutlanan nevruz ve Hızır-İlyas günleri de açıklanmış, bu günlerin Hıristiyanlarca da önemsendiği vurgulanmıştır.¹⁵⁵

¹⁴⁸ S. Uğurcan, "a.g.m.", s. 556-557.

¹⁴⁹ Şahmurat Arık, "Ahmet Midhat Efendi'nin Romanlarında Roman Sanatı Üzerine Düşünceler", *İlmi Araştırmalar*, Sayı 21, Yıl 2006, s. 30.

¹⁵⁰ Ferhat Korkmaz, "Balkan Cities and Culture In the Tanzimat Era Turkish Novels", *IBAC*, 2012, Vol. 2, s. 297-298.

¹⁵¹ S. Cubutoğlu, "a.g.m.", s. 160.

¹⁵² S. Cubutoğlu, "a.g.m.", s. 164.

¹⁵³ F. Korkmaz, "a.g.m.", s. 298.

¹⁵⁴ Kader Gedik, *Ahmet Midhat Efendi'nin Romanlarında Etnik Kimlikler*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2013, s. 54-61.

¹⁵⁵ Kemal Timur, "Ahmet Midhat Efendi'nin Arnavutlar Solyotlar Adlı Romanında Hızır-İlyas Günleri ve Nevruz Bayramı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt 31, Yıl 2004, s. 339.

Romanın değerlendirilmesi yapıldığında Ahmed Midhat 1770'den başlayarak Balkanları etkisi altına alan siyasî açıdan önemli kabul edilebilecek olayları *Arnavutlar*, *Solyotlar*'da okuyucuya aktarmaya çalışmıştır. Bu amaç ekseninde dikkatleri bu bölgeye çekmek istemiştir. Ahmet Midhat 1774 Küçük Kaynarca'dan başlayarak 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'yla devam eden siyasî buhrana zemin hazırlayan dönemin temelini, 1770'den sonraki süreçte yaşanan olaylara bağlamıştır.¹⁵⁶ *Arnavutlar*, *Solyotlar*'da Ahmet Midhat'ın vermek istediği mesaj Osmanlı Devleti'nden kopacak her unsurun felakete uğrayacağı şeklindedir.¹⁵⁷ Bu yüzden romanda Rumların bağımsızlık öncesi ve sonrası siyasî durumları karşılaştırılmıştır. Ahmed Midhat, bağımsız olmadan önce Rumların durumunun daha iyi olduğunu belirtmiştir. Roman Osmanlı Devleti bünyesinde bulunan Rumları İmparatorluk şemsiyesi altında tutma adına "Osmanlıcılık" fikri çerçevesinde oluşturulmuştur.¹⁵⁸

2.4 Ahmed Vefik Paşa-*Fezleke-i Tarih-i Osmanî*

Ahmed Vefik Paşa'nın yazmış olduğu *Fezleke-i Tarih-i Osmanî* adlı kitap ilk olarak 1869 yılında basılmış, altı bölüm ve on dört kısım şeklinde tertip edilmiş ve 221 sayfadan oluşmaktadır.¹⁵⁹ Kitap Osmanlı tarihini okutmak maksadıyla rüştiyeler için hazırlanan ilk ders kitabı olma özelliğini taşır. Eser rüştiye öğrencisine yönelik hazırlandığı için "Fezleke¹⁶⁰" olarak adlandırılmıştır. Kitapta Osman Gazi'nin atalarının Moğol istilasından kaçıp Anadolu'ya gelmeleriyle başlayan, sırasıyla kuruluş, büyüme, yükselme, gerileme, bozulma ve ıslahat dönemleri anlatılmaktadır. Kitabın içeriğinde siyasî ve askerî olayların yanı sıra teşkilat ve müesseselerin durumu ve kültür sanat hayatı ile ilgili kısa bilgiler bulunmaktadır. *Fezleke-i Tarih-i Osmanî*'nin en önemli özelliği, Osmanlı Tarihi'nin ilk defa okul programlarına dahil edilmesine vesile olmasıdır.¹⁶¹

Kitabın içeriğinde Osmanlı padişahlarının doğum ve ölüm bilgilerini gösteren tablolar bulunmaktadır. Kitabın mekteplere yönelik hazırlanmasından ötürü bu tür

¹⁵⁶ S. Cubutoğlu, "a.g.m.", s. 157.

¹⁵⁷ S. Uğurcan, "a.g.m.", s. 559.

¹⁵⁸ Fazıl Gökçek, Fazıl Gökçek, *Osmanlı Kapısında Büyüme*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 74-75

¹⁵⁹ Gülten Madendağ, *Ahmet Vefik Paşa ve Türkçülük* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hatay, 2009, s. 56.

¹⁶⁰ Fezleke "özet, hülâsa" anlamındadır. Şemşeddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Haz. Raşit Günöğdu, Niyazi Adıgüzel, Ebul Faruk Önal, İdeal Yayıncılık, İstanbul, 2017, s. 765.

¹⁶¹ Ömer Faruk Akün, "Ahmet Vefik Paşa", *D.İ.A (Diyaniyet İslam Ansiklopedisi)*, Cilt 2, İstanbul, 1989, s. 151-152.

tablolar bilgilerin kalıcılığında etkili olmaktadır.¹⁶² *Fezleke-i Tarih-i Osmanî* rüştiye mekteplerinde okutulduğu için zaman zaman Maarif Kütüphanesi tarafından Matbaa-ı Osmanî’de bastırılıp taşradaki rüştiyelere gönderilmiştir.¹⁶³ Kitabın yazım sürecinde Vefik Paşa, Naima tarihinden yararlanmıştır.¹⁶⁴ Eserde yaptığı sınıflandırmanın Abdurrahman Şeref Bey’i etkilediği ve Şeref Bey’in *Tarih-i Devlet-i Osmanîye*’yi bu şekilde kaleme aldığı ifade edilmektedir.¹⁶⁵ Ahmed Vefik Paşa tarafından hazırlanan bu eser, Süleyman Paşa, Şemseddin Sami ve Necip Asım gibi yazarların yaptıkları çalışmalar nezdinde “Türkçülük” akımının fikri oluşumunun başladığı döneme denk gelmektedir.¹⁶⁶ Bu bakımdan *Fezleke-i Tarih-i Osmanî*’nin milliyetçi bir anlayışla yazıldığı ve milliyetçi ideolojiyi okullara aksettirmede öncülük yaptığı vurgulanmaktadır.¹⁶⁷

Fezleke-i Tarih-i Osmanî adlı kitabın Tanzimat devrine kadar yazılan tarih kitaplarıyla arasında bir fark mevcuttur. Tanzimat dönemine kadar tarih kitabı yazımında her padişahın kronolojik sıra ile yazılma usulünün yerine, Osmanlı tarihini dönemlere ayırarak yazma yöntemi tercih edilmiştir. Bu yöntem daha çok ders kitabı şeklinde hazırlan eserlerde, öğrencilerin basit bir şekilde konuyu kavramalarını sağlamak amacıyla kullanılmıştır. Dolayısıyla Ahmed Vefik Paşa’nın *Fezleke-i Tarih-i Osmanî* adlı kitabı belirtilen yöntemin ilk örneğidir.¹⁶⁸ Ayrıca *Fezleke-i Tarih-i Osmanî* ile Cumhuriyet döneminden sonra yazılmış tarih kitaplarının bir karşılaştırılması yapıldığında, Rusya tarihi ve kültürü hakkında daha fazla bilgi bulunmaktadır.¹⁶⁹

¹⁶² Gülten Madendağ, *Ahmet Vefik Paşa ve Türkçülük* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hatay, 2009, s. 57.

¹⁶³ Bahri Ata, “Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Bir Ders Araç ve Gereçleri Lojistik Merkezi: Maarif Kütüphanesi (1872-1895)”, *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmaları Dergisi*, Yıl 2009, Sayı 1, s. 32.

¹⁶⁴ Atilla Şahiner, *Ahmet Vefik Paşa’nın Tarih Anlayışı* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2007, s. 29.

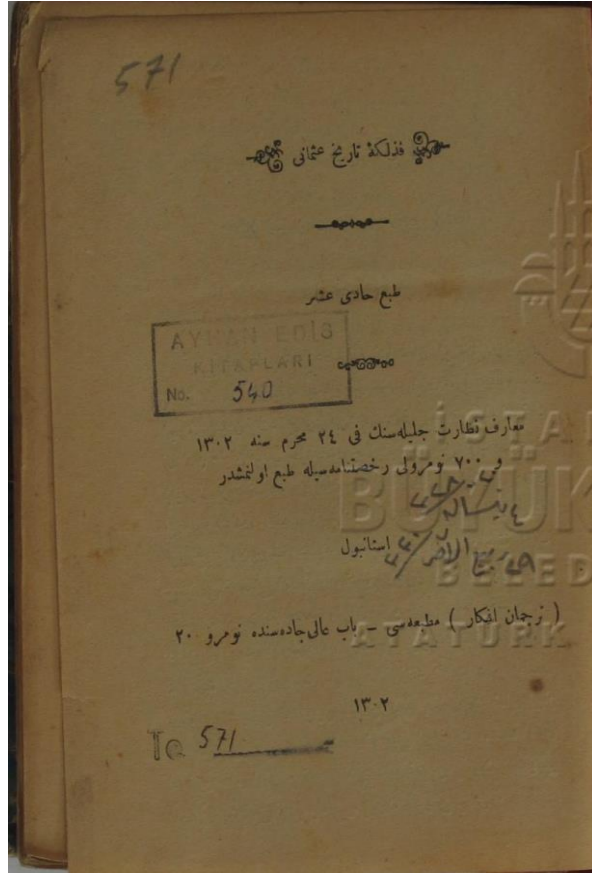
¹⁶⁵ Zeki Arıkan, “Tanzimat’tan Cumhuriyete Tarihçilik”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 6, s. 1588.

¹⁶⁶ Serdar Erkan, “Osmanlı Döneminde Tarih Öğreniminin Tarihçesi”, *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, Cilt 6, Sayı 17, Yaz 2017, s. 399.

¹⁶⁷ G. Madendağ, *a.g.e.*, s. 59-60.

¹⁶⁸ Eyüp Baş, “Tarih-i Osmânî Encümeni Kurucularından Efdaleddin (Tekiner) Beyin Hayatı, Eserleri ve Tarihçiliği Üzerine”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 2, Yıl 2005, s. 180.

¹⁶⁹ Özgür Aktaş, *Cumhuriyet Tarih Ders Kitaplarında Rusya İmgesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars, 2006, s. 47

Resim 1:1884’de Tercüman-ı Efkâr Matbaasında basılan *Fezleke-i Tarih-i Osmanî* kitabının kapak sayfası (İ.B.B. Atatürk Kitaplığı)

Vefik Paşa’nın ayrıca *Tarih-i Osmanî* adlı bir kitabı daha bulunmaktadır. Bu kitap içerik olarak *Fezleke-i Tarih-i Osmanî*’nin neredeyse aynısıdır. Tarih-i Osmanî, *Fezleke-i Tarih-i Osmanî*’den daha önce basılmış ve her ikisi de Abdülaziz döneminde yayımlanmıştır.¹⁷⁰ İçerik incelemesi için seçilen 1885 basımı *Fezleke-i Tarih-i Osmanî*’nin en sonunda II. Abdülhamid ile ilgili bir dua bulunmaktadır.¹⁷¹ Bu dua bölümü II. Abdülhamid öncesinde basılan *Fezleke-i Tarih-i Osmanî* nüshalarında doğal olarak yoktur. Kitabın kapağına bakıldığında Maarif Nezareti onayıyla ruhsatlı olarak basıldığına dair “*Ma’ârif Nezâret Celîlesinin fî 24 Muharrem sene 1302 ve 700 numrolu ruhsatnâmesiyle tab’ olunmuşdur.*” ibaresi mevcuttur. Kitap kapağının alt satırında ise “*Tercümân-ı Efkâr Matba’ası Bâb-ı Âlî caddesinde numro 20*” ifadesi yer almaktadır. Bunun yanında yapılan arşiv taramaları¹⁷² 1900 yılına ait katalog ve 1902 listesinde

¹⁷⁰ F. Abdullah Tansel, “Ahmet Vefik Paşa”, *Belleten*, Cilt 28, s. 139.

¹⁷¹ “[...] Zamanımızda fenâlıklar müntic oldu. Islâh-ı ahvâl milel ve teb’ayı heman cenâb-ı rezâk-ı âdil padişâh mü’esses şevketlü Gazi Sultan Abdülhamid-i sâni efendimize mü’esser ve nice hayırlı umurun tamam ve ikmâlisiyle muzaffer buyursun amin.” Ahmet Vefik Paşa, *Fezleke-i Tarih-i Osmanî*, Tercüman-ı Efkâr Matbaası, 1302 (1884), İ.B.B. Atatürk Kitaplığı.

¹⁷² B.O.A. Maarif Mektubî Kalemi, 373/36, 2 Cemâziye’l-âhir 1315/29 Ekim 1897; B.O.A. Maarif Mektubî Kalemi 586/48, 10 Recep 1319/23 Ekim 1901.

kitabın yasaklı olduğu belirlenmiştir. 1902 listesinden 563 adet *Fezleke-i Tarih-i Osmani*'nin imha edildiği anlaşılmaktadır.

2.5 M. Cemil-Letâif (Hande)

Çalışma kapsamında içeriği incelenen bir diğer eser M. Cemil'in *Letâif* adlı kitabıdır. Kitabın iç kapağının başlığı *Hande*'dir. Yapılan arşiv taramalarında¹⁷³ ve 1902 yasak kitap listesi incelendiğinde kitabın o dönemde yasaklanmış olduğu görülmektedir. Kitabın kapağında basım tarihi 18 Ramazan 1305 (29 Mayıs 1888) olarak gösterilmiştir. Ayrıca Maarif Nezareti'nin ruhsatıyla basıldığı da belirtilmiştir. Kitap 60 sayfadan oluşmakta ve içeriğinde toplam 112 kısa fıkra yer almaktadır.¹⁷⁴ Özellikle 19. yüzyılın mizah zihniyetini göstermesi bakımından ilginç bir eserdir. Fıkralar çoğunlukla baba-oğul, patron-çalışan, doktor-hasta, lokanta sahibi-müşteri ilişkilerini konu almaktadır. Ayrıca Fransız, İngiliz, Amerikalı, İtalyan tiplerinin bulunduğu fıkralara da eserde yer verilmiş, yabancı tiplmesi genellikle olumsuz bir içerikte yansıtılmıştır. Eserin içeriğinde yaşlılara, kolera hastalığına değinilmiş, dış görünümüne alaycı bir şekilde yaklaşan fıkralara yer verilmiştir.¹⁷⁵ Bu kitapta yer alan fıkralar o dönemdeki Osmanlı toplumunun yaşamış olduğu kültürel, ahlakî ve ekonomik problemleri yansıtmaktadır. Ayrıca Batılı güçlerin Osmanlı Devleti üzerindeki amaçları, belediyeçilik sorunları ve kadınların moda karşı düşkünlükleri de fıkralar aracılığıyla eleştirilmektedir.¹⁷⁶

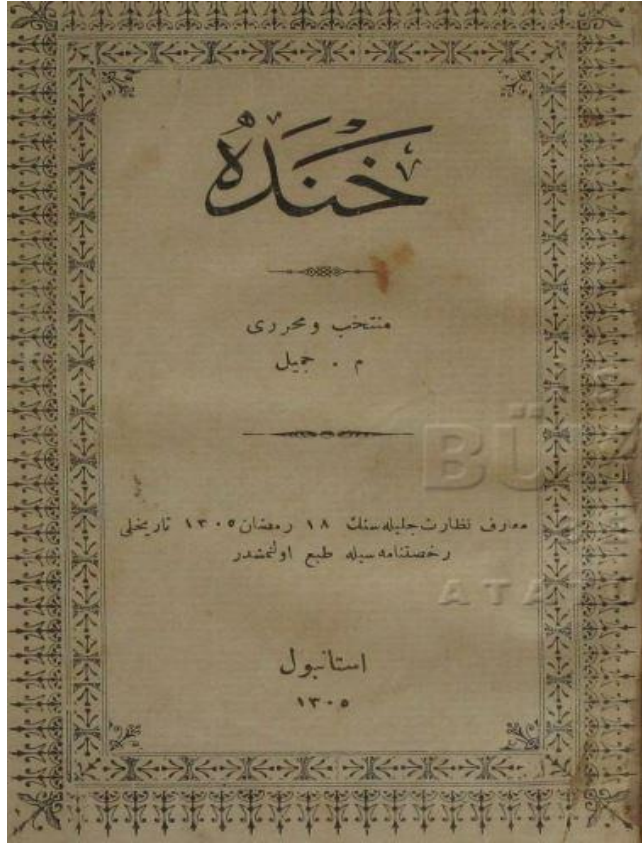
¹⁷³ B.O.A Maarif Mektubî Kalemî, 434/21, 9 Ramazan 1316/21 Ocak 1899; B.O.A Maarif Mektubî Kalemî, 437/28, 24 Şevvâl 1316/7 Mart 1899; B.O.A Maarif Mektubî Kalemî, 449/40, 12 Muharrem 1317/23 Mayıs 1899; B.O.A Maarif Mektubî Kalemî, 673/20, 8 Şabân 1320/10 Kasım 1902.

¹⁷⁴ Cansu Ulukoç, "M. Cemil'in Hande Adlı Kitabının Gülme Teorilerine Göre İncelenmesi", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırşehir, 2014, s. 53.

¹⁷⁵ C. Ulukoç, *a.g.e.*, s. 50-52.

¹⁷⁶ C. Ulukoç, *a.g.e.*, s. 52.

Resim 2: *Letâif (Hande)*'in iç kapağı (İ.B.B. Atatürk Kitaplığı)

Letâif (Hande)'in yasaklanması ile alakalı 23 Eylül 1902 tarihli arşiv belgesinden anlaşıldığı üzere kitabın kapağında ruhsatlı basıldığına dair ibare olmasına rağmen bunun gerçek olmadığı Matbaalar Müfettişi tarafından bildirilmiştir. Kitabın kapağında hangi matbaada basıldığını gösteren bir ifade olması gerekirken, bunun yer almadığı belirtilmiştir. Ayrıca kitabın içeriğinin “siyasî” ve “ahlakî” açıdan uygun olmadığı vurgulanmıştır. Vesikada kitabın “siyasî” ve “ahlakî” açıdan sakıncalı olması konusunda açıklayıcı bilgiler bulunmamaktadır. Kitabın yazarıyla ilgili olarak arşiv belgesinde “...işbû eser siyâseten ve ahlâken bir takım fikrâtı muhtevî idüğü *Mustafa Nail Efendi nâmına ruhsat verildiği hâlde kabında 'M. Cemil' yazıldığı cihetle men'-i intişârı lâzım gelir olbâbda ve her hâlde emr u fermân hazret-i menlehü'l emrindir.*” şeklinde bir ifade bulunmaktadır. Buna göre Mustafa Nail Efendi adına ruhsat verilmesine rağmen üzerinde M. Cemil yazdığı anlaşılmaktadır.¹⁷⁷ Vesikada yer alan bu bilgidен hareketle *Letâif (Hande)* ile ilgili yapılan araştırmada M. Cemil'den kitabın

¹⁷⁷ B.O.A Maarif Mektubî Kalemi, 673/20, 8 Şabân 1320/10 Kasım 1902.

yazarı olarak ifade edilmesine rağmen¹⁷⁸ arşiv vesikası dikkate alındığında kitabın gerçek yazarı olmama ihtimali bulunmaktadır.

2.6 Ali Suavi-*Hive*

Ali Suavi'nin en tanınmış ve birçok yönden en önemli eserlerinden biri olarak kabul edilen *Hive* risalesi 1873'te Paris'te yayımlanmıştır. Kitap 1909'da Artin Asaduryan Matbaası'nda basılmıştır. 1977'de ise Abdülhalik Çay tarafından yapılan düzenleme ile birlikte *Hive Hanlığı ve Türkistan'da Rus Yayılması* adıyla günümüz Türkçesine aktarılarak çıkarılmıştır.¹⁷⁹ İki kısım şeklinde tertiplenmiş olan kitap 138 sayfadan oluşmaktadır. Eserin birinci kısmı Rusya'nın Orta Asya'daki ilerleyişi, ikinci kısmı ise Hive Hanlığı başlığını taşımaktadır. Risalenin yasaklandığına dair 1902 yasak kitap listesi ve arşiv vesikalarında¹⁸⁰ bilgiler mevcuttur. Kitabın girişinde Ali Suavi, Rus Çarı II. Petro'nun izlediği politika doğrultusunda Hive Hanlığı ve Ceyhun'a dikkat çekerek, Hindistan yolunu açmak adına bu bölgeleri ele geçirmeyi vasiyet ettiğini aktarmaktadır. Dolayısıyla Suavi Rusya'nın o bölgelerde yavaş yavaş gelişme kaydettiğini belirtmiştir.¹⁸¹ Ali Suavi kitabın birinci kısmında daha çok Rusya'nın Türkistan bölgesindeki siyaseti ile ilgili bilgiler vermektedir. Kitabın ikinci kısmını risalenin adını da içeren *Hive*'ye ayırmıştır. İkinci bölümde *Hive*'nin tarihi, coğrafyası ve orada yaşayan topluluklarla ilgili açıklamalar yapmış, ayrıca tarım, sanat, ticaret ve maliye konularına değinmiş ve son olarak bölgedeki askeri gücünden bahsederek risaleyi tamamlamıştır.

Kitabın yazarı olan Ali Suavi'nin hayatındaki en önemli olaylardan biri 20 Mayıs 1878'de Flibeli göçmenlerle birlikte gerçekleştirdiği Çırağan Vakası'dır. Ali Suavi, Çırağan Vakası'nı II. Abdülhamid'i tahtan indirmeyi amaçlayarak tertiplelediği için Jön Türkler nazarında sembol bir isim olarak anımsanmıştır.¹⁸² Ayrıca fikrî açıdan 1867 yılında Muhbir gazetesindeki yazılarında hürriyetçi ve Meşrutî yönetimi savunmuş ve hatta Avrupa'ya gittikten sonra Babiâli'yi ve hilafeti eleştirmiştir. II. Abdülhamid devrinde yurda döndükten sonra, II. Abdülhamid'in hususî müşavirliği ve Galatasaray Lisesi müdürlüğü yaptığı dönemde tavrını değiştirerek Osmanlı hanedanı lehinde

¹⁷⁸ C. Ulukoz, *a.g.e.*, s. 50-52.

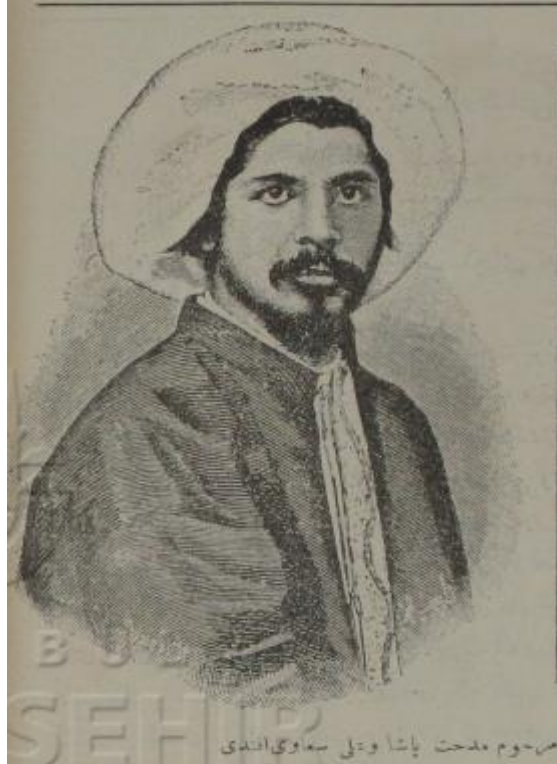
¹⁷⁹ Aaron S. Johnson, *A Revolutionary Young Ottoman: Ali Suavi (1839-1878)*, Institute of Islamic Studies, McGill University, Montreal June 2012, s. 119.

¹⁸⁰ *B.O.A Maarif Mektubî Kalemî*, 659/15, 11 Cemâziye'l-âhir 1320/15 Eylül 1902.

¹⁸¹ Hüseyin Çelik, *Ali Suavi*, T.C. Kültür Bakanlığı, Keçiören Açık Cezaevi Matbaası, Ankara, 1993, s. 55.

¹⁸² Abdullah Uçman, "Ali Suavi", *D.İ.A. (Diyânet İslam Ansiklopedisi)*, Cilt 2, İstanbul, 1989, s. 446.

Meşrutîyet aleyhinde yazılar kaleme almıştır. Ali Suavi zamanla II. Abdülhamid'in gözünden düşmüş ve Galatasaray Lisesi müdürlüğünden alınmıştır. 93 Harbindeki ağır başarısızlıkla beraber II. Abdülhamid'in ağır şartlar altında barış yapmak istemesi, halk nezdinde II. Abdülhamid'e karşı bir tepki doğurmuş ve bu durum Ali Suavi'nin tekrar hürriyetçi ve meşrutiyetçi fikirlere yönelmesinde etkili olmuştur.¹⁸³ Bu bakımdan *Hive* risalesinin yasaklandığına dair olan arşiv vesikasında Ali Suavi'nin “muzırr şahıs”¹⁸⁴ olarak nitelendirilmesinin sebebi bunlar olmalıdır.

Resim 3: Ali Suavi (Salnâme-i Servet-i Fünun, İsmail Subhi Mehmed Fuad, Ahmet İhsan Şürekası, Matbaacılık Osmanlı Şirketi, İstanbul, 1326 (1910), İ.B.B. Atatürk Kitaplığı)

Risale 1873 tarihinde Rusya'nın Batı Türkistan'ı ele geçirme adına askerlerini Hive sınırına konuşlandırma sürecinde yazılmıştır.¹⁸⁵ Hokand ve Buhara'yı ele geçiren Ruslar Hive'yi de almak istemiştir. Bu duruma hem Osmanlı Devleti hem de Hindistan Genel Valiliği'nin kayıtsız kalmasıyla 29 Mayıs 1873'de Hive Rusların kontrolü altına girmiştir.¹⁸⁶ Ali Suavi kitabında bu konuya vurgu yaparak Osmanlı İmparatorluğu'nun

¹⁸³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt 8, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011, s. 499-500.

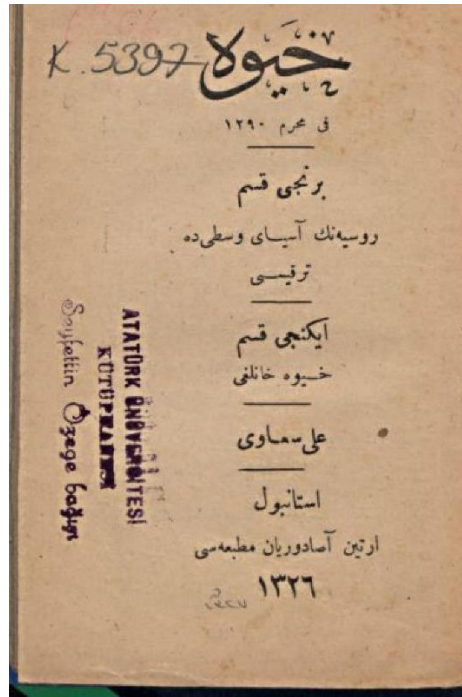
¹⁸⁴ "... mezkûr risâlenin mündericâtı ma'hûd merkûmun şahsı gibi muzırr bulunmuş olmağla..." *B.O.A Maarif Mektubî Kalemî*, 659/15, 11 Cemâziye'l-âhir 1320/15 Eylül 1902.

¹⁸⁵ Fahrettin Kırzioğlu, "Ali Suavi'nin Hive Adlı Kitabı ve Türkçülüğü", *Orkun*, 25, 1951, s. 4

¹⁸⁶ Mehmet Saray, "Hive Hanlığı", *D.İ.A. (Diyanet İslam Ansiklopedisi)*, İstanbul, 1998, Cilt 18, s. 169.

tarihi süreç içerisinde Hive Hanlığı ile siyasî anlamda yakın ilişkiler geliştirememesini eleştirmiş ve devletin bu konuya eğilmesini istemiştir.¹⁸⁷

Hive risalesi Orta Asya'daki Rus yayılcılığı konusunda bir uyarı niteliği taşımaktadır.¹⁸⁸ Bu uyarı sadece kendi problemleriyle ilgilenen Osmanlı Devleti'ne değil, aynı zamanda Avrupalı Devletlere de yapılmıştır.¹⁸⁹ Zaten bu risalenin yazılma amacı Hive Hanlığı ile birlikte Rusya'nın Orta Asya siyasetine dair bilgi vermektir.¹⁹⁰ Eser hakkında en tartışmalı nokta ise, Ali Suavi'nin *Hive* risalesini hangi hassasiyet ve görüşleri savunarak yazdığıdır. Ali Suavi'nin "Osmanlıcılık" fikrine karşın "Türkçülüğü" önerdiği ve bu doğrultuda "Türkçülüğe" ilişkin olarak *Hive* risalesini yazdığı belirtilmiştir. Bu noktada Ali Suavi'nin "Osmanlıcılık" bilinci yerine "Türkçülük" bilincini harekete geçirme gayretinde olduğunun altı çizilmiştir.¹⁹¹ Onun *Hive* risalesi ile birlikte "Türkçülük" fikrine paralel olarak değerlendirilebilecek çalışmaları dönemin sayılı Türkçülerinden biri olarak sayılmasını sağlamıştır.¹⁹²

Resim 4: *Hive* Risalesinin kapağı (Seyfettin Özege Kataloğu)

¹⁸⁷ A. Uçman, "a.g.m." s. 448.

¹⁸⁸ A. Johnson, *a.g.e.*, s. 52.

¹⁸⁹ H. Çelik, *a.g.e.*, s. 55.

¹⁹⁰ F. Kırzioğlu, "a.g.m." s. 4.

¹⁹¹ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünme Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul, 1992, s. 80.

¹⁹² Nihat Sami Banarlı, *a.g.e.*, s. 1073.

Buna karşın Hüseyin Çelik, Ali Suavi'nin diğer eserlerini göz önüne almadan *Hive* risalesinin değerlendirilmesinin yapıldığını belirtmekte, Abdurrahman Adil, Bursalı Mehmed Tahir, İ. Hami Danişmend, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, İhsan Sungu, Ali Canib, Behçet Necatigil, Falih Rıfkı Atay gibi isimlerin onun Türkçü olduğuna hükmettiklerini ifade etmektedir. Ayrıca *The Encyclopedia of Islam*'da ve Milter Louis'in "*Ottoman Turkish Writers*" adlı makalesinde de Ali Suavi hakkında benzer değerlendirmeler yapılmıştır.¹⁹³ Ali Suavi'nin Türkçü olarak değerlendirilmesinde risalenin sonundaki "Türk Müslümanları"¹⁹⁴ ifadesinin etkili olduğu belirtilmiştir. Fakat Ali Suavi açısından Türklükten çok o topluluğun Müslüman olması önemsenmektedir.¹⁹⁵ Şerif Mardin'de Ali Suavi ile ilgili olarak, "Suavi bir Türkçü olarak yazılarında Türklere o zamana kadarkinden daha büyük bir önem vermesine rağmen, onun İslam kardeşliği ile çok daha fazla ilgilendiği söylenebilir" yorumunda bulunmuştur.¹⁹⁶

2.7 Meşhur Köroğlu Hikâyesi

II. Abdülhamid devrinde yasaklanan bir diğer kitap *Meşhur Köroğlu Hikâyesi* adlı eserdir. Bu kitap 15 sayfadan oluşmaktadır. Çalışmamızda 1897¹⁹⁷ yılına ait baskısı içerik incelemesi için seçilmiştir. Eserin 1885'ten 1897 yılına kadar beş adet baskısı olduğu bilinmektedir. İncelemeye alınan Köroğlu hikayesinde bilindiği üzere Köroğlu'nun babasının Bolu Beyinin yanında seyis olduğu anlatılmaktadır. Hikâyeye göre Köroğlu'nun babası Bolu Beyine çelimsiz bir at getirir ve Bolu Beyinin bu atı beğenmemesi üzerine seyisin gözleri kör edilip atın üzerine bindirilir. At onu oğlunun yanına götürür ve birlikte bu atı yetiştirirler. Köroğlu babasının intikamını almak için Çamlıbel'e gelir ve orada eşkıyalık yapmaya başlar. Hikâyede yer alan olayların satırbaşlarına bakıldığında; Köroğlu'nun Üsküdar'da kasap başının oğlu Ayvaz'ı kaçırmaması, çeşme başında gördüğü kızla evlenip Hasan adında bir çocuğu olması, kervanların yollarını kesip eşkıyalık yapması gibi hadiseler bulunmaktadır. Kitap Köroğlu'nun Hasan adındaki oğlunun Erzurum dolaylarında Kara Vezir'in kızı olan Benli Hanım'a âşık olması ve onun için Kara Vezir ile savaşmasıyla son bulmaktadır.

¹⁹³ H. Çelik, *a.g.e.*, s. 103.

¹⁹⁴ [...] "*Bizim dinimizden, kavmimizden, familyamızdan olan Türk Müslümanları acaba ne hâldeler...*" Ali Suavi, *Hive*, Artin Asasuryan Matbaası, İstanbul, 1326 (1909), Seyfettin Özege Kataloğu, s. 134.

¹⁹⁵ A. Johnson, *a.g.e.*, s. 120.

¹⁹⁶ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s. 412.

¹⁹⁷ *Meşhur Köroğlu Hikâyesi*, Atatürk Kitaplığı, 1315/1897.

İncelenen nüshanın içeriğinde geçen Koroğlu hikâyesi, Pertev Boratav'ın *Koroğlu Destanı* adlı kitabındaki “Tam Hikayeler” başlığında yer alan Azeri, Özbek, İstanbul ve Tobol rivayetleri ile yapılan karşılaştırma neticesinde, İstanbul rivayetinde geçen hikayeye uyuşmaktadır.¹⁹⁸ Koroğlu hikâyelerinde görülen başlıca kahramanlar Ayvaz, Timirlenk'in oğlu Kenan (Kağan), Koroğlu'nun oğlu Hasan, Kara Vezir'in kızı Benli Hamım, Demircioğlu, Koca Arap, Celali Bey, Kiziroğlu Mustafa ve Deli Hoylu'dur. İçeriği incelenen Koroğlu hikâyesinde Koca Arap, Celali Bey, Kiziroğlu Mustafa ve Deli Hoylu gibi karakterlerin yer aldığı hikâyeler bulunmamaktadır. Koroğlu hikâyelerine destan özelliği kazandıran iki önemli olaydan biri Koroğlu'nun yukarıda belirtildiği gibi Bolu Beyi tarafından babasının gözünün kör edilmesiyle gelişen hadisedir. Diğeri ise “delikli demir” olarak adlandırılan ateşli silahların ortaya çıkmasının ardından eşkıya zümresinin otoriteye karşı baş eğmesi ve bir eşkıya olan Koroğlu'nun ortadan kaybolmasıdır.¹⁹⁹ Yapılan arşiv taramalarında bu kitabın yasaklanması ile ilgili olarak herhangi bir bilgi bulunmazken, kitabın sadece 1902 yasak kitaplar listesinde yer aldığı görülmüştür. Bu liste incelendiğinde 807 adet *Meşhur Koroğlu Hikâyesi*'nin imha edildiği anlaşılmaktadır.

2.8 Süleyman Tevfik-Nasıl İzdivac Etmelidir?

Süleyman Tevfik'in *Nasıl İzdivac Etmelidir?* adlı kitabı, esasen Fransız yazar Pol Menta Gazza'nın kitabının çevirisidir. Kitabın kapağında 1899 (1316) yılında Tarik Gazetesi'nde tefrika edildikten sonra Tarik Matbaası'nda basıldığı belirtilmiştir. Fakat Maarif Nezareti ruhsatıyla basıldığına dair herhangi bir ibare yoktur. Dolayısıyla kitabın ruhsatsız bir şekilde basıldığı düşünülebilir. Kitap 1902 yasak kitaplar listesi içerisinde yer almakta ve ayrıca bazı arşiv vesikalarında²⁰⁰ yasaklı olduğu görülmektedir. Kitap 11 bölüm ve 152 sayfadan oluşmaktadır. Kitapta özellikle evlilikle ilgili konular aşamalı olarak anlatılmış ve eş seçiminde nelere dikkat edilmesi gerektiği değerlendirilmiştir. Eş seçiminin evlilikte hayatî bir rol oynadığına, toplumda evlilik müessesesinin rolü ve önemi üzerinde durulmuştur. Özellikle yaş farkının fazla olduğu evliliklerde yaşanabilecek sorunlar örneklerle açıklanmıştır. Ayrıca evlilikte milliyet konuları, geçinme meselesi (mesele-i ta'ayyüş), evlenecek olan kişilerin düşüncelerinin ve hislerinin uyumu gibi konular da kitapta yer almaktadır.

¹⁹⁸ Pertev Naili Boratav, *Koroğlu Destanı*, Adam Yayıncılık, İstanbul, 1984, s. 30-33.

¹⁹⁹ Faruk Sümer, Nurettin Albayrak, “Koroğlu”, *D.İ.A.* (Diyanet İslam Ansiklopedisi), s. 269.

²⁰⁰ *B.O.A Maarif Mektubî Kalemi* 522/11, 29 Rebü'l-âhîr 1318/26 Ağustos 1900; *B.O.A Maarif Mektubî Kalemi*, 522/53, 2 Cemâziye'l-evvel 1318/26 Ağustos 1900.

Kitabın çevirmeni Süleyman Tevfik ise esasında çok yönlü bir şahsiyettir. Çevirmenlik dışında gazetecilik, öğretmenlik, yazarlık, sözlükbilimcilik de yapmıştır.²⁰¹ Süleyman Tevfik'in din, edebiyat, folklor, tarih, yemek, dil gibi çeşitli konularda yüz elliden fazla kitabı ve çevirileri bulunmaktadır.²⁰² Süleyman Tevfik ile ilgili olarak en önemli kaynak "II. Meşrutiyetten Cumhuriyete Elli Yıllık Hatıralarım" isimli anıdır. Süleyman Tevfik'in anılarına bakıldığında esas ününü 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı sebebiyle kazandığı yorumunda bulunulabilir. Süleyman Tevfik Sabah Gazetesi'nde başyazarlık yaptığı dönemde savaşın yapıldığı bölgeye gitmiş, özellikle Milona'nın zapt edilme haberini ilk olarak II. Abdülhamid'e ulaştırdığı için rütbesi artırılmış ve Mecidi nişanıyla ödüllendirilmiştir. II. Abdülhamid Süleyman Tevfik'ten Osmanlı-Yunan savaşı hakkında bir kitap yazmasını da istemiştir.²⁰³ Süleyman Tevfik bu kitabı "Devlet-i Aliyye ve Yunan Muharebesi" ismiyle yazmış ve hatta iki adet nüshasını Encümen-i Teftiş ve Muayene'ye teslim etmiştir. Tevfik, anılarında Encümen-i Teftiş tarafından kitabın pek çok yerinin çizildiğini belirtmiştir. Süleyman Tevfik bu durumu Saray'a bildirmiş ve ardından Saray'dan kitabın muayeneye gitmeden basılması yönünde karar geldiğini aktarmıştır.²⁰⁴ Süleyman Tevfik'in *Nasıl İzdivac Etmelidir?* adlı kitabın çevirisini tamamladığı dönemde hem Tarik Gazetesi'nde başyazarlık yapmakta, hem de Emlak-ı Hümayun İkinci Şube Başkatipliği görevini yürütmektedir.²⁰⁵ Süleyman Tevfik anılarında Emlak-ı Hümayun'da ki görevine 14 Aralık 1898'de başladığını ve bundan bir buçuk yıl sonra da Tarik Gazetesi'ne Artin Asaduryan'ın ricası ve Saray'ın müsaadesiyle başyazar olduğunu belirtmiştir.²⁰⁶

²⁰¹ Eshabil Bozkurt, Ayşe Banu Karadağ, "Türk Kültür ve Edebiyat Dizgesinde Çok Kimlikli Bir Mütercim: Süleyman Tevfik, *Rumeli'de Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, Yıl 2014 (Ekim), s. 41.

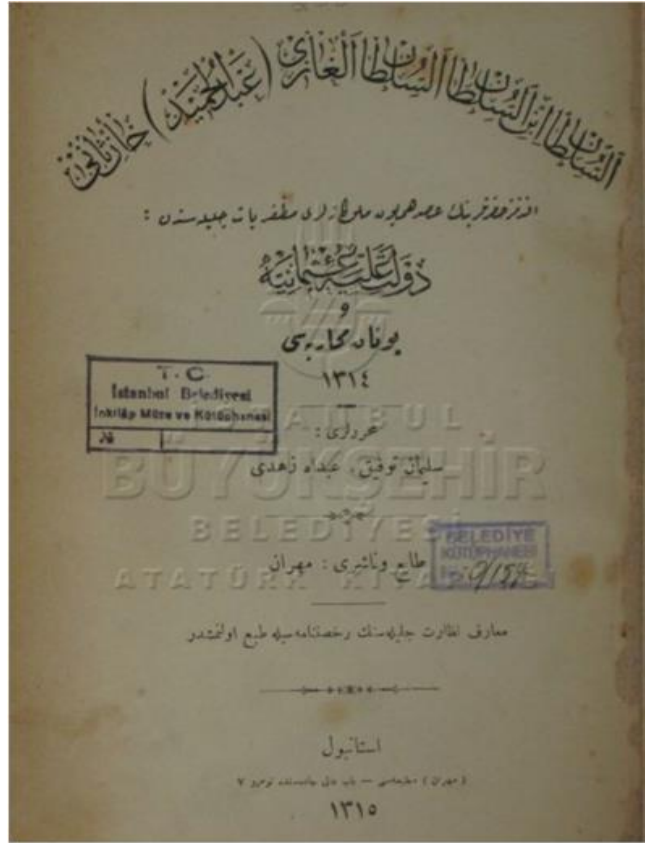
²⁰² *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*, Cilt 2, Yapı Kredi Yayınları, 2010, s. 936.

²⁰³ Süleyman Tevfik, Süleyman Tevfik, *II. Meşrutiyetten Cumhuriyete Elli Yıllık Hatıralarım*, Haz. Tahsin Yıldırım-ŞabânÖzdemir, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul, 2011, s. 125-126.

²⁰⁴ S. Tevfik, *a.g.e.*, s. 129-130.

²⁰⁵ *B.O.A Maarif Mektubî Kalemi* 522/11, 29 Rebü'l-âhir 1318/26 Ağustos 1900

²⁰⁶ S. Tevfik, *a.g.e.*, s. 141-143.

Resim 5: Süleyman Tevfik ve Abdullah Zühdi'nün "Devlet-i Aliyye ve Yunan Muharebesi" adıyla Maarif Nezareti ruhsatıyla kontrol edilmeden basıldığı ifade edilen kitabın kapağı (İ.B.B. Atatürk Kütüphanesi)

Süleyman Tevfik 1899 yılında Pol Mentagazza isimli yazarın kitabı olan *Nasıl İzdivac Etmelidir?* adlı eserin çevirisini tamamlayarak yayımlanması için Encümen-i Teftiş ve Muayene'den ruhsat talep etmiştir. Fakat Maarif Nezareti kitapta "üstü açık" ifade ve tabirler bulunduğu için yayımlanmasına izin vermemiştir. Arşiv belgesinde bu "üstü açık" ifade ve tabirlerin ne olduğuyla ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.²⁰⁷ Süleyman Tevfik'in hatıratına bakıldığında ise, ilgili dönemde sahip olduğu memuriyetten ve Tarık Gazetesi'nde ki başyazarlığından söz etmesine rağmen, bu eserin yasaklanma süreci hakkında bilgi vermemiştir. Tevfik'in hatıratında o dönemdeki sansür uygulamalarıyla alakalı bilgiler bulunmaktadır. Süleyman Tevfik telif, tercüme gibi her türlü eserin basılmadan önce iki adet nüshasının Maarif Nezareti'ne verildiğini ve oradan Encümen-i Teftiş ve Muayene'ye gönderildiğini belirtmiştir. Süleyman Tevfik Encümen-i Teftiş tarafından bu kitapların incelendiğini ve denetimi yapan kişinin anlayışına göre belirli yerlerini çizilip çıkarıldığını ifade etmiştir. Tevfik eserin basıldıktan sonra yayımlanma sürecinde tekrardan heyet tarafından kontrol edildiğini ve

²⁰⁷ B.O.A Maarif Mektubî Kalemi 522/11, 29 Rebü'l-âhir 1318/26 Ağustos 1900

önceki nüsha ile karşılaştırıldığını belirtmiştir. Hatta *Le Revolution* (muhtemelen Fransız İhtilali ile ilgili) ve *Captain Paul* adlı tercümelelerinin Encümen-i Teftiş tarafından basılmasına uygun bulunmadığını ifade etmiştir. Heyet kitaplardan ilkinin ihtilali konu aldığı, diğerinin ise II. Abdülhamid ve Sultan Murad'ı çağrıştırmasını gerekçe göstermiştir.²⁰⁸ Dolayısıyla Süleyman Tevfik anılarında o dönemin sansür sisteminden ve basılmasına izin verilmeyen kitaplarından söz ederken *Nasıl İzdivac Etmelidir?* konusunda herhangi bir bilgi vermemiştir.

2.9 Tunalı Hilmi-Yeni Osmanlılara Bir Dilek

Tunalı Hilmi'nin *Yeni Osmanlılara Bir Dilek* adlı kitabı 1902 yılında yazılmış ve İsviçre'nin Cenevre kentinde basılmıştır. Kitabın adı 1900 ve 1902 listelerinde mevcut değildir. Ancak yazarın diğer eserlerinden olan *Doğru Yol*, *Birinci Hutbe* ve *İkinci Hutbe* adlı risaleleri 1900 tarihli yasaklı kitap kataloğunda görülmektedir. Risalenin yasaklanmış olduğu arşiv taramaları neticesinde anlaşılmaktadır.²⁰⁹ Risale 29 sayfadan oluşmaktadır.

Tunalı Hilmi'nin siyasî faaliyetleri doğrultusunda 1895-1902 yılları arası "Birinci Dönem" olarak adlandırılmıştır. Bu dönemde Jön Türkler içerisinde Cenevre şubesinin en önemli isimleri arasında yer almaktadır.²¹⁰ 1900 yılına ait yasak kitap kataloğunda yer alan *Hutbe* isimli kitap serilerini Cenevre'de ve kısa bir dönem Paris'te kaldığı süreç içerisinde kaleme almış ve bu süreç "Hutbeler Dönemi" olarak adlandırılmıştır. Özellikle bu kitaplar İstanbul'da pek çok yere dağıtılmış ve II. Abdülhamid idaresince yasaklanmıştır.²¹¹ Tunalı Hilmi *Hutbe* olarak adlandırılan bu eserlerini 1898 ile 1900 yılları arasında ulema, asker gibi farklı toplumsal grupları II. Abdülhamid idaresine karşı harekete geçirmek ve Meşrutiyet isteğini bu gruplar arasında yaygınlaştırmak amacıyla kaleme almıştır. Bu hutbelere ikincisi ulema kesimine, dördüncüsü subay kesimine, beş ve sekizincisi asker kesimine seslenmekte altı, dokuz ve onuncusu ise belirli bir grubu hedef almamaktadır.²¹² Tunalı Hilmi bu eserlerini, toplumun II. Abdülhamid'in istibdat idaresine karşı muhalif olmasını

²⁰⁸ S. Tevfik, *a.g.e.*, s. 153-154.

²⁰⁹ B.O.A Dahiliye Mektubî Kalemî, 495/57, 26 Muharrem 1320/5 Mayıs 1902; Maarif Mektubî Kalemî, 626/5, 4 Safer 1320/13 Mayıs 1902.

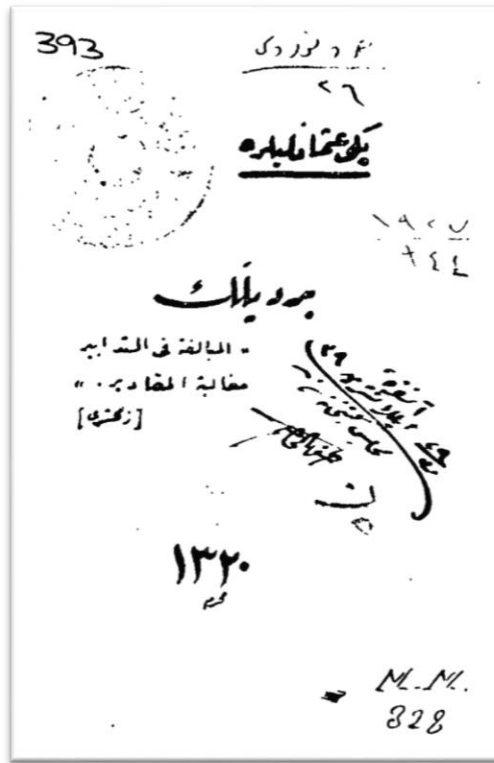
²¹⁰ Can Ulusoy, *Bir Jön Türk Olarak Tunalı Hilmi ve Siyasî Düşüncesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2009, s. 13.

²¹¹ Sabri Ateş, *Tunalı Hilmi Bey Osmanlı'dan Cumhuriyete Bir Aydın*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009 s. 17.

²¹² İsmail Kara, "Ulema-Siyaset İlişkilerine Dair Metinler-II Ey Ulema! Bizim gibi konuş!", *Divan* 1999/2 s. 66.

sağlamak ve meşrutî yönetimin ideal bir yönetim olduğunu bildirmek amacıyla yazmıştır.²¹³

1900 yılına ait yasak kitap kataloğunda yer alan bu Hutbeler serisinde Tunalı Hilmi II. Abdülhamid'e karşı da çok sert ifadeler kullanmıştır. Birinci Hutbe'de II. Abdülhamid'i "hain" olarak nitelendirmiştir.²¹⁴ İkinci Hutbe'de, ise "zalim, serdar-ı zaleme, yüz binden ziyade insanın hayatına kıymış, katil, gaddar, güya Allah'a ilân-ı harb etmiş, kâfir, münafık, ahlâksız hain, müstebit olmayan, cahil, namert, korkak, şeytan inatlı, hafiyelik mesleği açmış" gibi oldukça sert ifadelere yer vermiştir.²¹⁵

Resim 6: Yeni Osmanlılara Bir Dilek kitabının kapağı

Tunalı Hilmi 1901-1908 yılları arasında ise Jön Türkler içerisinde geri planda kalmış ve bu süreç siyasî hayatında "İkinci Dönem" olarak adlandırılmıştır.²¹⁶ Aktif faaliyetlerin dışında kalmasına rağmen en önemli eserlerini bu dönemde kaleme almıştır. İkinci Dönem, Tunalı Hilmi'nin fikrî açıdan II. Abdülhamid'i tahtan indirmenin sorunu çözmeyeceği, esas sorunun II. Abdülhamid'den sonrası olduğunu

²¹³ S. Ateş, *a.g.e.*, s. 19.

²¹⁴ S. Ateş, *a.g.e.*, s. 20.

²¹⁵ İ. Kara, "a.g.m.", s. 73-74.

²¹⁶ C. Ulusoy, *a.g.e.*, s. 13.

fark ettiği ve bunu eserlerinde yansıttığı dönemdir.²¹⁷ 1901 yılında yazmış olduğu On Birinci Hutbe'sinde Tunalı Hilmi'nin daha yumuşak söylemler tercih ettiği görülmektedir.²¹⁸ Dolayısıyla *Yeni Osmanlılara Bir Dilek* kitabı Tunalı Hilmi'nin daha ılımlı ifadeler kullandığı ve yukarıda vurgulanan dönemlendirme ekseninde tipik bir "İkinci Dönem" eseri olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

Tunalı Hilmi risalesinin isminde yer alan Yeni Osmanlılar terimini daha kapsayıcı olmasından ötürü Jön Türk terimine tercih etmiştir. Bunun sebebi olarak da Jön Türk ifadesinin etnik bir söylemi çağrıştırması ve kapsamının sınırlı olduğunu düşünerek Yeni Osmanlılar terimini kullanmıştır.²¹⁹ Dolayısıyla risalenin isminin *Yeni Osmanlılara Bir Dilek* olmasının altında yatan sebep bu olmalıdır. Kitabın içeriğinde Tunalı Hilmi parti programlarına vurgu yapmıştır. Halkın partilerinde ayrıntılı bir şekilde program olması gerekliliğinin üzerinde durmuştur. Tunalı Hilmi'nin parti programlarından sonra derinlemesine indiği konulardan biri de neşriyat konusudur. Yapılacak olan neşriyatın sıradan konulardan ziyade dönemin tartışmalı konularını içermesi gerektiğini vurgulamıştır. Tunalı Hilmi'nin üstünde durduğu en önemli konulardan biri de "gelecek için ne yapmalı?" sorusudur. Kitabın pek çok yerinde bu konuyu işlemiştir. İhtilalden uzak durulacaksa yapılacak olan neşriyatın halkın anlayabileceği içerik ve dille yazılması gerektiğini belirtmiştir. Neşriyatın sadece Türkçe değil Rumca, Arapça, Ermenice, Arnavutça, Bulgarca gibi dillere yönelik olması gerektiğini vurgulamıştır. Tunalı Hilmi kitapta Türkiye'yi inkılap yoluna giren bir ülke olarak göstermiş, dolayısıyla parti ve programlarının elzem olduğunu belirtmiştir. Oluşturulacak olan partilere yol göstermenin önemli olacağını ifade etmiştir. Tunalı Hilmi risalede ülkenin problemlerine bugünden çözüm bulunması gerektiğini vurgulamıştır.

2.10 Ziya Paşa-*Endülüs Tarihi*

II. Abdülhamid döneminde yasaklanan bir diğer çeviri eser ise Ziya Paşa'nın *Endülüs Tarihi* adlı kitabıdır. 1900 yılına ait kitap listesi, 1902 kitap kataloğu ve arşiv belgeleri²²⁰ kitabın yasaklı eserler içinde olduğuna işaret etmektedir. Eser 1863'te iki

²¹⁷ S. Ateş, *a.g.e.*, s. 126-127.

²¹⁸ S. Ateş, *a.g.e.*, s. 80-81.

²¹⁹ S. Ateş, *a.g.e.*, s. 132.

²²⁰ Maarif Mektubî Kalemi, 394/8

cilt olarak, 1887’de dört cilt olarak Maarif Nezareti’nin ruhsatıyla yayımlanmıştır.²²¹ O dönemde kitabı yayımlama hakkının Kirkor Efendi’de olduğu kapağından anlaşılmaktadır. Kitap Kerabet Matbaası’nda basılmıştır. Ziya Paşa bu eseri Louis Viardot’un *Histoires des Arabes et Des Mores d’Espagne* isimli kitabından tercüme etmiştir. Eserin önsözünde Viardot’un adı ve kitabının ismi geçememekte, dolayısıyla bunun derleme bir eser olduğu izlenimini ortaya koymaktadır. Ayrıca kitabın içeriğinde çeşitli tarihçilerin eserlerinden yararlanıldığına yönelik ifadeler olmasına rağmen, esas olarak Viardot’un eserinin tercümesidir.²²² Endülüs Tarihi hakkındaki ilk eserlerden biri olan²²³ bu kitap aynı zamanda Ziya Paşa’nın ilk tercümelerindedir.²²⁴

Bu eserin ortaya çıkış süreciyle ilgili olarak farklı bilgiler bulunmaktadır. Kitabı ilk olarak Mabeyn Müşiri Edhem Paşa Türkçe’ye Fransızcadan çevirmeye başlamış, Ziya Paşa ise eserin yazımı konusunda Edhem Paşa’ya rehberlik etmiştir. Ziya Paşa bu sayede hem Fransızcasını hem de tercüme yeteneğini geliştirmiştir.²²⁵ Bununla birlikte bu kitabın tercümesine Edhem Paşa’nın başladığı ve birinci cildinî tamamlamasına rağmen geri kalan kısımlarını Ziya Paşa’nın çevirerek kendi adına yayımladığı yönünde bilgiler de bulunmaktadır.²²⁶ Yine Viardot’un eserinin çevirisini yapan Edhem Paşa bunu bitirememiş ve Ziya Paşa ise kitabı yeniden ve edebi bir üslupla tercüme etmiştir.²²⁷ Verilen bu bilgilerden hareketle kitabın çeviri süreciyle ilgili en isabetli ifade şu şekildedir:

“Bu eserin dilimize kazandırılmasında Edhem Paşa’nın önemli bir rolü vardır ancak bu rolün mahiyeti yeterince açığa çıkmamıştır. Bu eser için Ziya Paşa, kitabın neredeyse kendisine mal edilmesine yol açacak kadar emek harcamıştır.”²²⁸

Ziya Paşa eserinde Endülüslerle ilgili yeterli düzeyde kaynağın bulunmadığına dikkat çekmiştir. Endülüslerin yıkılış sürecinde pek çok Arapça eserin yok edilmiş olması, bunun en önemli sebebidir. Ziya Paşa eserde herhangi bir tarihî olaydan bahsederken sadece bu olayı olduğu gibi anlatmamış aynı zamanda kendi fikirlerini de

²²¹ Fatih Kana, *Ziya Paşa’ya Göre Edebiyat ve İnsan Eğitimi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli, 2010, s. 43.

²²² Nizamettin Parlak, “Ziya Paşa, Endülüs Tarihi ve Günümüz Türkçe’siyle Yayımlanırken Yapılmış Önemli Yanlışlıklar”, *İslamiyât*, Cilt 8, Yıl 2005, s. 1-2.

²²³ İlhami Ayrancı, “Türkiye’de Endülüs Alanında Yapılan Çalışmalar”, *Kırıkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, (KİİFAD), Yıl 3, Sayı 5, Yıl 2018, s. 34.

²²⁴ Önder Göçkün, *Ziya Paşa*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Tekser Ofset, İzmir, 1987 s. 30; Nihat Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi* Cilt 2, s. 878.

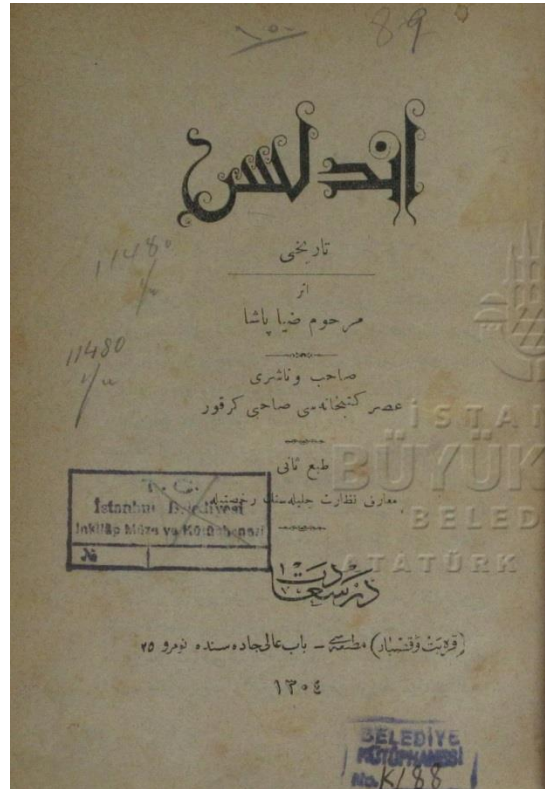
²²⁵ N. Banarlı, *a.g.e.*, s. 870.

²²⁶ Mahir Aydın, “Edhem Paşa, İbrahim”, *D.İ.A. (Diyanet İslam Ansiklopedisi)*, İstanbul, 1994, s. 419.

²²⁷ A. Uçman, “Ziya Paşa”, *D.İ.A. (Diyanet İslam Ansiklopedisi)*, İstanbul, 2013, s. 478.

²²⁸ N. Parlak, “a.g.m”, s. 2.

aktarmıştır. Dolayısıyla kitapta Ziya Paşa'nın şahsi tespitleri de bulunmaktadır.²²⁹ *Endülüs Tarihi*'nin en önemli özelliği, yayımlandıktan sonra Türk Edebiyatı'nda oluşturduğu etkidir. Bu eser vesilesiyle Muallim Naci, Abdülhak Hamid Tarhan, Şemseddin Sami gibi edebiyatçılar dikkatlerini Endülüs'e çevirmiştir.²³⁰ Abdülhak Hamid Tarhan'ın 1876-1880 arasında yazdığı tiyatroların önemli bir bölümü Endülüs'le alakalıdır. Bu piyeslerin adları sırasıyla *Nazife*, *Tarık*, *İbn Musa (Zatü'l Cemal)*, *Tezer (Abdurrahmani's-sâlis)* ve *Abdullahü's-sagîr*'dir.²³¹

Resim 7: *Endülüs Tarihi*'nin kapağı (Atatürk Kitaplığı)

Endülüs'le ilgili olan bir diğer eser de Şemseddin Sami'nin 1875'de kaleme aldığı *Yahya* adlı eseridir. Ayrıca Muallim Naci'nin ise *Hamiyet (Musa Ebu El-Gazan)* isimli hikâyesi de Endülüs'le alakalı bir başka eserdir. Şamipaşazade Sezai'nin Gırnata hakkındaki yazısı da bu konuya uygun düşen bir örnektir. Keza Ali Ekrem'in *Endülüs'te Bir Arap Seyyah* ve Yahya Kemal'in *Endülüs'te Bir Raks* isimli şiirleri yine benzer konuları ele alır.²³² *Endülüs Tarihi* adlı eserin etkisiyle bu konuya eğilen edebiyatçılar Osmanlı Devleti'nin problemlerine kendi eserleri üzerinden dikkat

²²⁹ Abdulsattar Elhajhamed, "1875 Yılına Kadar Türk Edebiyatında Endülüs", *Mukaddime*, 2018, 9(1), s. 105-106.

²³⁰ A. Elhajhamed, "a.g.m", s. 107.

²³¹ İnci Engünün, *Araştırmalar ve Belgeler*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2000, s. 34.

²³² İnci Engünün, *Araştırmalar ve Belgeler*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2000, s. 38-41.

çekmişlerdir ve çözüm arayışına girmişlerdir. Dolayısıyla dönemin yöneticilerine politik içerikli eleştiriler getirmişler, ancak bunu yaparken sansüre maruz kalmamaya da çaba göstermişlerdir.²³³

2.11 Namık Kemal-Vatan Yahut Silistre

İçli Kız'dan sonra II. Abdülhamid döneminde yasaklanan bir diğer eser Namık Kemal'in *Vatan Yahut Silistre* adlı tiyatrosudur. İncelenen nüsha 1889 tarihlidir. Tiyatro dört bölüm ve 156 sayfadan oluşmaktadır. Kitabın kapağına bakıldığında ruhsatsız basıldığı açıkça görülmektedir. 1900 yılına ait katalog, 1902 yasak kitap listesinde ve arşiv vesikalarında²³⁴ yasaklanmış olduğu belirlenmiştir.

Vatanseverlik ve kahramanlık öğelerinin yer aldığı bu esere konu olan olay, 1853'deki Osmanlı-Rus savaşında kendi isteğiyle cepheye giden İslam Bey ile sevgilisinin ardından asker kıyafetlerini giyip, Silistre savunmasında yer alan Zekiye Hanım etrafında gelişir. Oyunun içeriğinde İslam Bey ve Zekiye arasındaki âşk ile birlikte Silistre'de Türk askerinin gösterdiği cesaret ve fedakârlıklar anlatılmaktadır.²³⁵ Eser Türk tiyatrosunun sahnelenen ilk piyesidir.²³⁶ Dolayısıyla ilk millî tiyatro olarak nitelendirilmiştir.²³⁷ Namık Kemal ortaya koyduğu eserlerle sadece kendi dönemini değil, kendisinden sonraki toplumun bütün kesimlerini etkisi altına almıştır.²³⁸ 1870'li yıllardan itibaren Avrupa'da ortaya çıkan milliyetçilik akımı karşısında Osmanlı entelektüellerinin savunduğu "Osmanlı birliği" fikri doğrultusunda belirli eserler yazılmıştır. *Vatan Yahut Silistre*'de bu amaca uygun olarak yazılan eserlerden biridir.²³⁹ Eserde Kırım Savaşı sırasında Rus kuvvetleri tarafından işgal edilen Silistre Kalesinin savunmasından esinlenilmiştir. *Vatan Yahut Silistre* anavatan kavramını içeren ilk tiyatro eseri olarak kabul edilmiştir.²⁴⁰

²³³ Mehmet Ali Gündoğdu, "Tanzimat Yazarlarına Göre Endülüs'ün Yıkılış Sebepleri", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, 2017, s. 317.

²³⁴ B.O.A Maarif Mektubî Kalemî, 394/8, 4 Zi'l-hicce 1315/26 Nisan 1898; Maarif Mektubî Kalemî, 667/36, 6 Recep 1320, 9 Ekim 1902.

²³⁵ Ömer Faruk Akün, "Namık Kemal", *D.İ.A.* Cilt 32, İstanbul, 2006, s. 372.

²³⁶ Abdullah Şengül, "Türk Tiyatrosunda Tarih", *International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol 4, 2009, s. 1937.

²³⁷ Ali Ekrem, *Namık Kemal*, İstanbul Devlet Matbaası, 1930, s. 37.

²³⁸ Selahattin Çitçi, "Namık Kemal'in Eserlerinde Rusya ve Ruslar", *Türkiyat Mecmuası* Cilt 25/Bahar 2015, 29-56, s. 31.

²³⁹ Nuri Sağlam, "Şemseddin Sami'nin Besâ Yahud Ahde Vefâ Adlı Piyesinde Etnosentrik Söylem ya da Vatan Yahud Arnavutluk", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt 57, Sayı 57, Yıl 2017, s. 207.

²⁴⁰ Ecehan Kale, *The Quest Of An Oppositionist Young Ottoman: Namık Kemal's Synthetical Modernism In His Theatre Play Vatan Yahut Silistre (1873)*, (Master of Arts in History), İstanbul Bilgi University, İstanbul 2014, s. 46.

Namık Kemal'in yazdığı *Vatan Yahut Silistre*, yazarın diğer eserleri *Akif Bey*, *Celaleddin Harzemşah* ve *Cezmi* gibi, milliyetçi ideolojiyi merkeze alır. Tiyatroda âşk teması işlense bile vatan âşkıının gerisinde kalmıştır.²⁴¹ Eserin kahramanlarından İslam Bey ile Abdullah Çavuş hayal ürünü olarak kabul edilebilecek karakterlerden olmayıp, gerçek kişilerden oluşmaktadır. Abdullah Çavuş'un gerçek adının Mustafa olduğu, hatta Rusların cephaneliğini Konyalı Hüseyin Çavuş ile birlikte ateşe verdiği belirtilmektedir. İslam Bey ise savaşa Arnavutlarla beraber gönüllü olarak katılmıştır. Bu bilgilere eserde yer alan Abdullah Çavuş ile yapılan röportaj vasıtasıyla ulaşılmış ve bu röportaj 1326 tarihli 110 numaraları *Servet-i Fünun* dergisinde yayımlanmıştır.²⁴²

Vatan yahut Silistre, II. Abdülhamid dönemi öncesinde kaleme alınan bir eser olmakla birlikte yazıldığı ve sahneye konduğu süreçte çok ses getirmiştir. Eser ilk olarak 1 Nisan 1873 yılında Gedikpaşa tiyatrosunda sahnelenmiş ve özellikle halk kitleleri üzerinde etkili olmuştur. İki gün sonra tekrar sahneye konan eser yine çok ilgi görmüş ve bu durumu haberleştiren *İbret* ve *Sirac* gibi gazeteler kapatılmıştır. 9 Nisan 1873'de *İbret* ve *Sirac* gazetesi yazarlarından Namık Kemal, Ebuzziya Tefik, Bereketzade İsmail Hakkı ve Ahmet Midhat gibi isimler zararlı yayınları neşretmek ve hakareten ötürü sürgün edilmiştir. Bu sürgünün gerçek sebebi, Namık Kemal ve yanındakilerin II. Abdülhamid'in kardeşi Sultan Murad'la olan ilişkileridir. Bu durum Güllü Agop ve Tiyatro-yı Osmanî'nin Namık Kemal'e verilen cezaya rağmen hiçbir yaptırıma uğramamasından anlaşılmaktadır. Hatta tiyatronun İstanbul haricinde de sahnelenmesine izin verilmiş ve eserin basılıp yayımlanmasına müsaade edilmiştir.²⁴³ Dolayısıyla dram, Sultan Abdülaziz'e karşı bir direniş olarak görülebilir. *Vatan Yahut Silistre* aracılığıyla Namık Kemal, toplum üzerindeki etkili bir yazar olduğunu kanıtlamıştır.²⁴⁴ Ayrıca Sultan Abdülaziz, Gedikpaşa Tiyatro Grubunu saraya çağırıp *Vatan Yahut Silistre*'yi huzurunda oynatmıştır. Bu durum Abdülaziz'in halk nezdinde bu kadar etkisi görülen *Vatan Yahut Silistre*'yi merak etmesi ve tiyatroya karşı olan ilgisine bağlanmıştır.²⁴⁵ Dramanın asıl adı 'Vatan' olduğu halde, olası bir sansür

²⁴¹ Yıldırım Bulut, "Namık Kemal'in Tiyatro ve Romanlarına Genel Bir Bakışla, Bu Eserlerinde Sevgiliye ve Vatana Duyulan Aşk", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl 3, Sayı 19, Aralık 2015, s. 200.

²⁴² F. Abdullah Tansel, *Namık Kemal'in Hususî Mektupları*, Cilt I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1967, s. 227.

²⁴³ Ömer Faruk Akün, "Namık Kemal", *D.İ.A. (Diyanet İslam Ansiklopedisi)*, İstanbul, 2006, s. 368.

²⁴⁴ E. Kale, *a.g.e.*, s. 46.

²⁴⁵ Refik Ahmet Sevengil, *Türk Tiyatrosu Tarihi 3 Tanzimat Tiyatrosu*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1961, s. 198.

korkusu nedeniyle ‘Silistre’ olarak değiştirilmiştir. Sonraki süreçte ise *Vatan Yahut Silistre* ismi kullanılmıştır.²⁴⁶

Vatan Yahut Silistre, Namık Kemal’in *Evrak-ı Perişan* adlı eserinin yasaklandığı dönem içerisinde yayımlanmıştır. Bu bakımdan Namık Kemal’in yazmış olduğu eser resmî ruhsatla basılmamıştır. Hatta o dönemde kitaplar üzerine uygulanan denetimden dolayı günlük bir gazetenin eki olarak hazırlanmış ve Maarif Nezaretince tetkik edilmeden basılmıştır.²⁴⁷ Tiyatronun sahnelenmesi ile ilgili İbret’te ve onun harici gazetelerde herhangi bir ilan bulunmaması, onun alışılmış usuller dışında basıldığını ortaya koymaktadır. Eserin hangi matbaada basıldığına dair herhangi bir bilginin bulunmamasından ötürü, Ebuzziya Tevfik’in matbaasında neşr edilen yayınlarla yapılan karşılaştırma neticesinde *Vatan yahut Silistre*’nin bu matbaada basıldığı yorumunda bulunulmuştur.²⁴⁸ Namık Kemal’in Magosa Mektuplarında *Vatan Yahut Silistre*’nin Maarif Nezareti’nden ruhsat alınmaksızın basıldığını gösterir ifadeler yer almaktadır. Namık Kemal mektubunda Maarif Nezareti, Zaptiye ve Şehremaneti’nden oyunun tetkik edilmesi ile ilgili olarak herhangi bir emrin gelmediğini belirtmektedir. Ayrıca oyunun ilk olarak sahnelenmesinin ardından ikinci kez sahneye konması hakkında gazetelerde ilan verildiği ve buna rağmen ilgili birimlerce harekete geçilmediğini ifade etmektedir.²⁴⁹

Vatan Yahut Silistre sadece yazıldığı dönemle sınırlı kalmamış etkisini daha uzun süre sürdürmüştür. II. Meşrutiyetten sonra Heveskeran Cemiyeti tarafından çoğu kez oynanan bir tiyatro olmuş ve adeta II. Meşrutiyet’in bir “ritüeli” haline gelmiştir.²⁵⁰ Sünihat Gazetesi sahibi Mehmet Arif’in Mabeyn-i Hümayun’a 17 Kasım 1913’de gönderdiği yazıda “İstiklal-i Osmanî’nin” yıldönümünde Magosa’da “Yaşasın Millet Kahrolsun İstibdat” sesleriyle gösteriler yapıldığı ve aynı günün akşamında *Vatan Yahut Silistre*’nin sahneye konduğu belirtilmiştir.²⁵¹ Eser Cumhuriyet Döneminde de oynanmaya devam etmiştir. 1935 yılında tiyatronun içeriğine müdahale edilerek,

²⁴⁶ E. Kale, *a.g.e.*, s. 44.

²⁴⁷ Ömer Faruk Akgün, “Namık Kemal’in Kitap Halindeki Eserlerinin İlk Neşirleri”, *Türkiyat Mecmuası*, F.1, s. 27-28.

²⁴⁸ Ömer Faruk Akgün, “Namık Kemal’in Kitap Halindeki Eserlerinin İlk Neşirleri”, *Türkiyat Mecmuası*, F.1, s. 29.

²⁴⁹ F. Tansel, *a.g.e.*, s. 243.

²⁵⁰ Bilge Seçkin, “1908 Devrim’inde Politik Tiyatro ve Besa Oyunu”, *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No 38, Mart 2008, s. 273.

²⁵¹ *B.O.A Yıldız Posta Telgraf Nezareti Maruzatı*, 24/104, 17 Zi’l-hicce 1331/17 Kasım 1913.

“padişahım çok yaşa”, “Osmanlılar” gibi sözlerin çıkarılarak sahneye konmasına müsaade edilmiştir.²⁵²

---

²⁵² Metin And, *100 Soruda Türk Tiyatrosu Tarihi*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1970, s. 252-253.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SEÇİLMİŞ KİTAPLAR ÜZERİNDEN SANSÜR UYGULAMASININ TAHLİLİ

3.1 Siyasî Açından Yasaklı Kitaplar

II. Abdülhamid devrinde kitaplar üzerinde uygulanan denetimin hukukî ve kurumsal boyutu yıllar geçtikçe çeşitlenmiş ve gelişmiştir. İlgili dönemde yasaklanan kitaplar arasından yapılan seçim neticesinde, bu kitapların özellikleri bir önceki bölümde belirtilmiştir. Ayrıca kitapların içerikleri ve kendi türünde nerede konumlandırıldıkları ifade edilmiştir. Çalışmanın bu bölümünde incelenen 11 kitap üzerinden sansür uygulamasının nedenleri değerlendirilmeye çalışılacaktır. Kitaplarda geçen ifadeler, arşiv vesikaları ve kitapların yayımlanma esasları dikkate alındığında ortaya üç tür yasaklanma sebebi çıkmaktadır. Bunlardan ilki siyasî ikincisi ahlakî açıdan yasaklanan kitaplardır. Üçüncüsü ise ruhsatsız basıldığı için yasaklamaya tabi tutulan kitaplardır.

İlk olarak siyasî açıdan sakıncalı ifadeler nedeniyle yasaklanan Ahmet Cevdet Paşa'nın *Kıyas-ı Enbiyâ* adlı eserinden bahsetmek gerekir. 27 Haziran 1902'de Maarif Nezaretince Dahiliye Nezareti'ne kitabın yasaklanmasıyla ilgili bir yazı gönderilmiştir. 1889 senesinde basılan kitap Encümen-i Teftiş ve Muayene tarafından incelemeye alınmıştır. Bu inceleme sonucunda kitabın ruhsatsız basıldığı ve içeriğinde zararlı kelimeleri barındırdığı sonucuna ulaşılmıştır. 3 Temmuz 1902'de Dahiliye Nezareti, kitabın yasaklı kitaplar arasında olduğunun Matbuat İdaresi tarafından zaten bilindiği ve geçenlerde birçok nüshasının müfettişler aracılığıyla alıkonulduğu yönünde cevap vermiştir.²⁵³ *Kıyas-ı Enbiyâ*'nın zararlı kelimelerden dolayı yasaklanması aslında sansüre sebebiyet veren kelimeler hakkında bir referans oluşturmaktadır. Kitabın içinde *Yıldız, Murad, ateh, sakal, Ermenistan, millet, tepe, birader, vatan* gibi kelimeler yer almaktadır.

Bu kelimelerden *Yıldız* ve *tepe* ifadeleri Yıldız Saray'ını çağrıştırdığı için yasaklı olarak kabul edilmektedir. *Sakal* kelimesi ise padişahın boyalı sakallarına gönderme yaptığı düşünülmektedir. *Murad* ve *birader* kelimelerinin ise Sultan Murad'a işaret

²⁵³ B.O.A. Dahiliye Mektubî Kalemi 542/17, 9 Rebîü'l-âhir 1320/16 Temmuz 1902; B.O.A. Maarif Mektubî Kalemi, 645/44, 16 Rebîü'l-âhir 1320/23 Temmuz 1902.

ettiği gerekçesiyle yasaklı olduğu belirtilmektedir.²⁵⁴ *Ermenistan* ifadesinin coğrafi bir terim olarak yasaklandığı ifade edilirken, cinnet geçirmek anlamında olan *ateh* kelimesinin ise yine Sultan Murad ve Abdülaziz'i çağrıştırdığı için yasaklanmıştır.²⁵⁵ *Vatan* ve *millet* kelimesinin ise niçin yasaklandığı konusunda ise net bir bilgi bulunmamaktadır.

“Ermenistan²⁵⁶” kelimesi, coğrafi bir terim olarak *Kıyas-ı Enbiyâ*'da Hz. Davud ve Hz. Süleyman'ın anlatıldığı bölümde geçmektedir. Yasaklı olarak kabul edilen “Yıldız” kelimesi ise kitabın pek çok yerinde kullanılmıştır. Genel anlamda kullanımına bakıldığında ise, kitap esasında peygamber hikâyelerini oluşturduğu için peygamber gönderilen toplumların daha önceki inançlarını tanımlamak amacıyla “Yıldız²⁵⁷” kelimesinin kullanıldığı görülmektedir. Yıldız Sarayı'nı çağrıştırdığı ifade edilen “tepe²⁵⁸” kelimesi de Hz. Yunus'un anlatıldığı kısımda geçmektedir. Bunların dışında *Murad*²⁵⁹, *sakal*²⁶⁰, *millet*²⁶¹, *birader*²⁶², *vatan*²⁶³ kelimeleri ise anlamına uygun gelecek şekilde kullanılmıştır.

Yukarıdaki bilgilerden hareketle *Kıyas-ı Enbiyâ*'nın belirli sansürlü kelimeler ve ruhsatsız basım doğrultusunda yasaklandığı ifade edilebilir. Özellikle o dönemin yasaklı

²⁵⁴ Halit Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, Sulhi Garan Matbaası, İstanbul, 1969, s. 434-435.

²⁵⁵ Süleyman Kani İrtem, *Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür*, Temel Yayınları, İstanbul, 1999, s. 220.

²⁵⁶ [...] “Davud Alehisselam nübüvvet ile saltanatını cem' eyledi ve bilâ Kenân'dan ben-i İsrâil'in yedine geçmemiş olan Kudüs taraflarını ve sâ'ir yerleri zabt ile Kudüs-i Şerifi payitaht itdi. Ve bunlardan başka bilâd-ı Ummanı ve Haleb ve Nusaybin ve Ermenistan'ı dahi feth eyledi.”, Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ Tevârih-i Hülefa*, 1307 (1889), İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, s. 41-42.

²⁵⁷ [...] “Mısırın kadîm yerlûsi olan Kıbtî kavmi ise yıldızlara ve putlara tapardı.”, Ahmet Cevdet Paşa, a.g.e., s. 25. Bir başka kullanım ise Hz. İbrahim'in anlatıldığı bölümde yer almaktadır. [...] “Babilin ahâlisi beyninde sâbi'î dinî zuhur etmişdir ki yıldızlara taparlardı. Cenâb-ı Hakk onlara İbrahim Alehisselamı gönderdi. Ona yiğirmi sahife indirdi.”, Ahmet Cevdet Paşa, a.g.e., s. 8.

²⁵⁸ [...] “Meğer Hazret-i Yunus'un gemiye bindiği gün gök yüzü kararmış ve Ninova şehrini bir kara duman kaplamış. Ahâli korkub Yunusu aramış bulamadıkları gibi sahîhan onun haber verdiğini veçhile bir musibet geleceğini anlamışlar ve heman şehirde tövbe tepesi denilen mahalle çıkmışlar.”, Ahmet Cevdet Paşa, a.g.e. s. 47.

²⁵⁹ [...] “Yusuf gibi birini zîşâna göre her işini Allaha tefeyyüz eylemek ve her muradını Allahtan istemek lazım iken şerbetçiden şefe'ât istemesi ve melikden meded umması kendisini yedi sene zindanda kalmasına sebep olmuşdur.”, Ahmet Cevdet Paşa, a.g.e., s. 9.

²⁶⁰ [...] “Musa Alehisselam Tevrat-ı Şerif ile Tur'dan geldi. Ne görsün ki Ben-i İsrail buzağıya taparlar. Pek ziyade azablandı. Samiriye aldandılar deyü Harun Alehisselamın sakalından tuttu.” Ahmet Cevdet Paşa, a.g.e., s. 30.

²⁶¹ [...] “Hazret-i Yunus dönüb Ninova'ya gitti ve ahâlisine ahkâm-ı ilâhiyi tiblîğ etdi. Onlar dahi onun nasîhâtiyle â'mil oldular ve bir müddet gazâb dan mesûn kaldılar. Sonraları şark ve garb da büyük büyük vak'alar zuhûra geldi. Nice devlet ve milletlerin râbitaları bozuldu.”, Ahmet Cevdet Paşa, a.g.e., s. 47.

²⁶² [...] “Ba'de Hazret-i Ali'nin büyük biraderi olan Ca'fer bin Ebu Talib hicret etdi.”, Ahmet Cevdet Paşa, a.g.e., s. 118.

²⁶³ [...] “Mü'minler din-i İslâm uğrunda her şeyi fedâ edüb kimi Habeşistan'a hicret ile vatan ve akraba ve yârânından ve kimi şâ'b-ı Ebu Talib'de mahzûr kalıb müşriklerin azâ ve cefâsına katlandılar.”, Ahmet Cevdet Paşa, a.g.e., s. 143.

kelimelerini anlamak için *Kıyas-ı Enbiyâ*'nın önemli bir örnek oluşturduğu yorumunda bulunulabilir.

Ahmed Vefik Paşa tarafından yazılan *Fezleke-i Tarih-i Osmanî*'ye bakıldığında ise, eserin pek çok yerinde yine “Ermenistan” kelimesinin yer aldığı görülmektedir. 23 Ekim 1897 tarihli arşiv belgesinden anlaşıldığı üzere Maarif Nezareti, 1884’de Matbaa-ı Osmanîde basılıp mektep talebelerine satılmak amacıyla gönderilen ve *Fezleke-i Tarih-i Osmanî* adlı kitabın ilk sayfasının altıncı satırında “Ermenistan” ibaresinin okunmayacak şekilde çıkarılması gerektiğini bildirmiştir.²⁶⁴ Kitabın ilk sayfasının altıncı satırındaki “Ermenistan²⁶⁵” ifadesi de *Kıyas-ı Enbiyâ*’da olduğu gibi coğrafi bir terim olarak kullanılmıştır.

29 Aralık 1897 tarihinde ise Maraş Rüştîye Mektebi muallim-i evveli²⁶⁶ Maarif Nezareti’ne bir yazı göndermiştir. Bu vesikadan anlaşıldığı üzere, Maraş Rüştîye Mektebi muallim-i evveli, *Fezleke-i Tarih-i Osmanî* başlıklı kitabın içeriğine yönelik bir araştırma yapmış ve bunun neticesinde ilk sayfanın altıncı satırı haricinde kitabın üç farklı yerinde “Ermenistan” ifadesinin kullanıldığını görmüştür. Buna göre 120. sayfanın 12. satırında “ekser Ermenistan²⁶⁷” ifadesi, 125. sayfadaki “vilâyât ve elviye” bölümünde ise, “Revan Ermenistan” ve “Van Ermenistan” ifadeleri yer almaktadır. Maraş Rüştîye Mektebi muallim-i evveli “Van Ermenistan” tabirini *bir harfî her bir Osmanlıyı dilhûn* (kederli, üzgün) edecek bir ibare olarak değerlendirmiş, bu ifadelerin bulunduğu bütün sayfaları imha etmiştir.²⁶⁸ Bunun üzerine 5 Ağustos 1901’de Encümen-i Teftiş ve Muayene, Matbaalar Müfettişi Ahmet Efendi’nin vermiş olduğu tezkireye dayanarak, *Fezleke-i Tarih-i Osmanî* adlı eserde yer alan yukarıdaki ifadelerin sakıncalı bulunduğu karar vermiştir. Bu karar bir yazı ile Maarif İdarelerine, Zaptiye,

²⁶⁴ B.O.A Maarif Mektubî Kalemî, 373/36, 2 Cemâziye'l-âhîr 1316/18 Ekim 1898.

²⁶⁵ [...] “Moğol ta’ifesinin hücumundan kaçan Türk aşiretleri nehr-i ceyhundan garb tarafına çekildiklerinde Türk beylerinden Süleyman Kayalib Horasan’dan cümle-i ittîbâ (tabî olma, uyma)-i halkını alub muhaceret eyleyerek Ermenistan’dan Erzincan havâlisine kadar geçmişti.”, Ahmet Vefik Paşa, *Fezleke-i Tarih-i Osmanî*, Tercüman-ı Efkâr Matbaası, İstanbul, 1302 (1884), Özege Kataloğu, s. 1.

²⁶⁶ Muallim-i evvel okuldaki eğitim ve öğretim idaresinden sorumlu başöğretmen statüsündeki idarecidir. Biray Çakmak, Feyzullah Yerlikaya, “Gebze Erkek Rüştîye Mektebi”, *Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Uluslararası Gazi Akçakoca Sempozyumu Bildirileri*, s. 1194.

²⁶⁷ [...] “İbtida Avrupa ve Asya kıt’asında vak’i olan Memâlik-i Osmâniye birer eyalet itibariyle cümleten Rumeli ve Anadolu beylerbeyliği sayılmakta iken Fatih zamanında alınan yerlerden Karaman üçüncü ve Rum toprağı yani Amasya ve Sivas tarafları dördüncü beylerbeyliği itti haz olunmuştur. Fatih’dan kalan bu memâlik-i vasiyeye ilave olarak Yavuz Sultan Selim Dulkadiyye ve Al-i Ramazan ve ekser Ermenistan ve Kürdistan ve Hicaz ve Mısır Beyriüş-şam vilâyetlerini zabt ve İstanbul’a beraberince getirdiği hâlîfe-i Abbasiyenin hil’at-ı Hilâfet-i İslâmiyeyi iktisâ (giyinme bürünme) edüb...” Ahmet Vefik Paşa, a.g.e., s. 120.

²⁶⁸ B.O.A Maarif Mektubî Kalemî, 373/36, 2 Receb 1316/16 Kasım 1898.

Dahiliye, Posta ve Telgraf Nezaretleri'ne ve Rûsumat Emaneti'ne bildirilmiştir. Yapılan incelemeden anlaşıldığı üzere, Ahmet Vefik Paşa'nın bu eseri, Maarif İdareleri tarafından Liva İdadileri'ne gönderilmiş ve mükâfat olarak öğrencilere verilmiştir. Encümen-i Teftiş kitaptaki “zararlı” olarak nitelenen ifadelerden dolayı yayımlanmasını yasaklanmış, hatta herhangi bir kitapta bu türden kelimelerin bulunması durumunda, hiçbir izne gerek duymadan çıkarılmasına karar vermiştir.²⁶⁹ Arşiv vesikaları göz önüne alındığında, 1897'de kitapta zararlı ifadeler tespit edilmiş ama yasaklanması 1901 yılını bulmuştur. Ayrıca kitapta “Ermenistan” haricinde *ıslâh*, *adâlet*, *birader*, *millet*, *ihtilâl*, *vatan*, *yıldız*, *zulüm*, *Murad*, *mebus*, *hasta*, *Cumhuriyet* gibi o dönemde yasaklı olarak belirtilen kelimeler bulunmasına rağmen sadece “Ermenistan” kelimesi yasaklama sebebi olarak gösterilmiştir.

---

²⁶⁹ B.O.A Maarif Mektubî Kalemi 586/48, 10 Receb 1319/23 Ekim 1901.

اون التتجی قسم

تمه فصل ثالث

دولت عثمانیه اشبو اوچنجی دورده شان و قدرتك درجه
 نهاییه سنه ارمش اولوب زیر ربقه اطاعتنده یکرمی
 حکمدارلق یر بولندیغندن بشقه اثمار نفوذ خیریت آتاری
 تاتار و هند و حبش و مغرب ممالکندن پورتکیز و فرانسه
 و المانیا وله و روسیه به قدر یعنی دنیا یوزنک همان
 یاریسنده جاری اوله رق عسکری دربند قوقاسدن تاسناره
 و مغرب اقصایه و قلعه بیجه دکن طولاشوب دونتاری هند
 دکزلرنده لوای منصور عثمانی بی اوج بلند شانه ترفیع
 ایتدیلر ایتداده اوروپا و آسیا قطعه سنده واقع اولان ممالک
 عثمانیه بر ایالت اعتباریله جله روم ایلی و اناطولی
 بکر بکیلیکی صالطده ایکن فاتح زماننده انسان یرلردن
 قرمان اوچنجی و روم طو پراغی یعنی اماسیه و سیواس
 طرفری درنجی بکر بکیلیک انخاذا اولمشیدی .

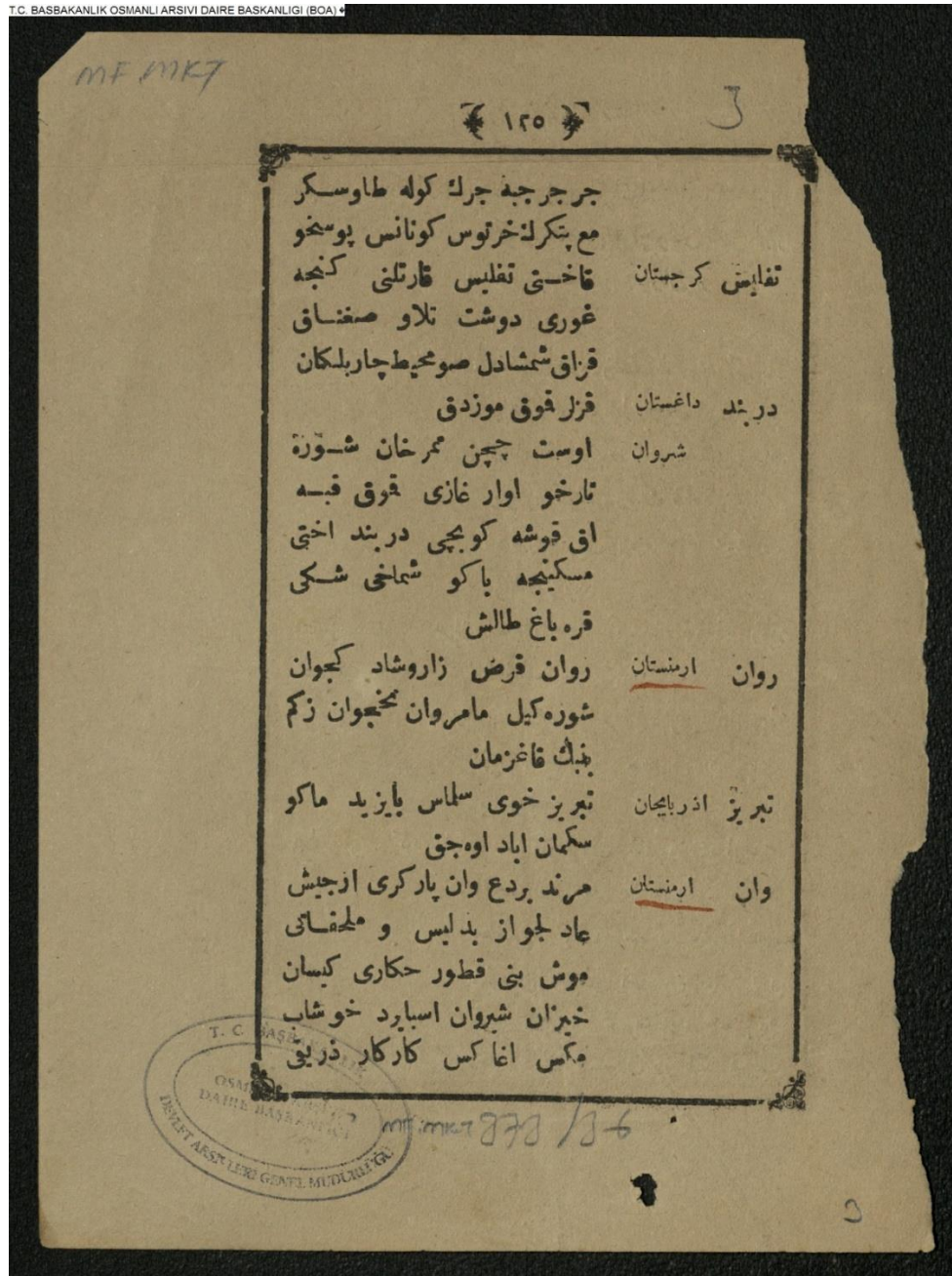
فاتحدن قالان بوممالک وسیعه به علاوه اوله رق یاوز سلطان
 سلیم ذوی القدریه و آل رمضان و اکثر ارمنستان و کردستان
 و حجاز و مصر و بر الشام و لایترینی ضبط و استانبوله برابر

MF.MKT 373/36

2

MF.MKT.00373.00036.002

Resim 8: Matbaa-ı Osmanî'de Basılan *Fezleke-i Tarih-i Osmanî*'nin 120. sayfasındaki "Ermenistan" ifadesinin altı çizilmiştir. (MF.MKT 373/36)

MF.MKT.00373.00036.003

Resim 9: Matbaa-i Osmani'de basılan Fezleke-i Tarih-i Osmani'nin 125. sayfasındaki "Ermenistan" ifadelerinin altı çizilmiştir. (MF. MKT 373/36)

Yukarıda belirtildiği üzere, çalışmada incelenen *Fezleke-i Tarih-i Osmanî* Tercümân-ı Efkâr Matbaası'nda basılan 11. nüshadır. Vesikalarda geçen Matbaa-ı Osmanî'de basılan ve "Ermenistan" ifadelerinin bulunduğu sayfalar ile 11. nüshanın bir karşılaştırılması yapılmış, "Van Ermenistan" ifadesinin "Van Türkmenlik" olarak değiştirildiği görülmüştür. "Van Ermenistan" dışındaki diğer ifadeler hiçbir değişikliğe uğramamıştır. Maraş Rüştîye Mektebi muallim-i evvelinin "Van Ermenistan" kelimesi ile ilgili olarak öne sürdüğü düşüncelerin²⁷⁰ bu değişiklik ile bir bağlantısı olabilir. Bu noktada Tercüman-ı Efkâr Matbaası'nda basılan nüshadaki değişikliğe bakarak kitaba bir otosansür uygulandığı fikri öne çıkmaktadır.

Kitabın "Ermenistan" ifadesinden ötürü yasaklanması Osmanlı Devleti'nin Ermenilerle yaşadığı problemler ekseninde, bunun matbuat alanına bir yansıması olarak da görülebilir. Ermeni sorunu konusunda yaşanan en önemli hadise 93 Harbi ve sonrasında Rusların Ermeniler üzerinde uygulamak istedikleri politikalarıdır. 93 Harbinden sonra yapılan Yeşilköy Antlaşması'nda Ruslar, Ermeniler ile ilgili ıslahat yapılması yolunda bir maddeyi Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmiştir. Berlin Kongresi'nde de İngiltere aynı ıslahat maddelerinin kabul edilmesinde ısrarcı olmuş ve kongre sonrasında başta İngiltere ve Rusya olmak üzere Avrupalı devletler Ermeni ıslahatı noktasında Osmanlı Devleti'ne baskı yapmışlardır. Batılıların vermiş oldukları destekle beraber Ermeniler, Taşnak ve Hınçak cemiyetlerini kurmuştur. 1890-95 arasında Musa Bey, Erzurum, Tokat, Yozgat olayları, Kumkapı gösterisi, Sasun İsyanı ve kanlı Bâbîâlî yürüyüşü gibi hadiseler meydana gelmiştir.²⁷¹ Bu olaylardan dolayıdır ki Ahmet Vefik Paşa'nın kitabındaki "Ermenistan" ifadelerinin kullanımı yasaklanmıştır. Kitapta "Ermenistan"²⁷² kelimesinin geçtiği cümlede ayrıca "Kürdistan" ifadesi bulunmaktadır. Ama o dönemde hâlihazırda bir Kürt sorunu bulunmadığı için o

²⁷⁰ ...hele üçüncüsü ki yine mezkûr sahifenin on birinci satırındaki "Van Ermenistan" gibi ki bir harfi her bir Osmanlıyı dilhûn edecek ibarelerden ibaret bulunmuş..., *B.O.A Maarif Mektubî Kalemi*, 373/36, 2 Receb 1316/16 Kasım 1898.

²⁷¹ Azmi Özcan, "Sultan II. Abdülhamid", *Türkler*, Cilt 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 921-922.

²⁷² [...] "İbtida Avrupa ve Asya kıt'asında vak'i olan Memâlik-i Osmâniye birer eyalet itibariyle cümleten Rumeli ve Anadolu beylerbeyliği sayılmakta iken Fatih zamanında alınan yerlerden Karaman üçüncü ve Rum toprağı yani Amasya ve Sivas tarafları dördüncü beylerbeyliği ittihaz olunmuştur. Fatih'den kalan bu memâlik-i vasiyeye ilave olarak Yavuz Sultan Selim Dulkadiyeye ve Al-i Ramazan ve ekser Ermenistan ve Kürdistan ve Hicaz ve Mısır Beyriş-şam vilâyetlerini zabt ve İstanbul'a beraberince getirdiği hâlife-i Abbasiyenin hil'at-ı Hilâfet-i İslâmiyeyi iktisâ (giyinme bürünme) edüb..." Ahmet Vefik Paşa, *a.g.e.*, s. 120.

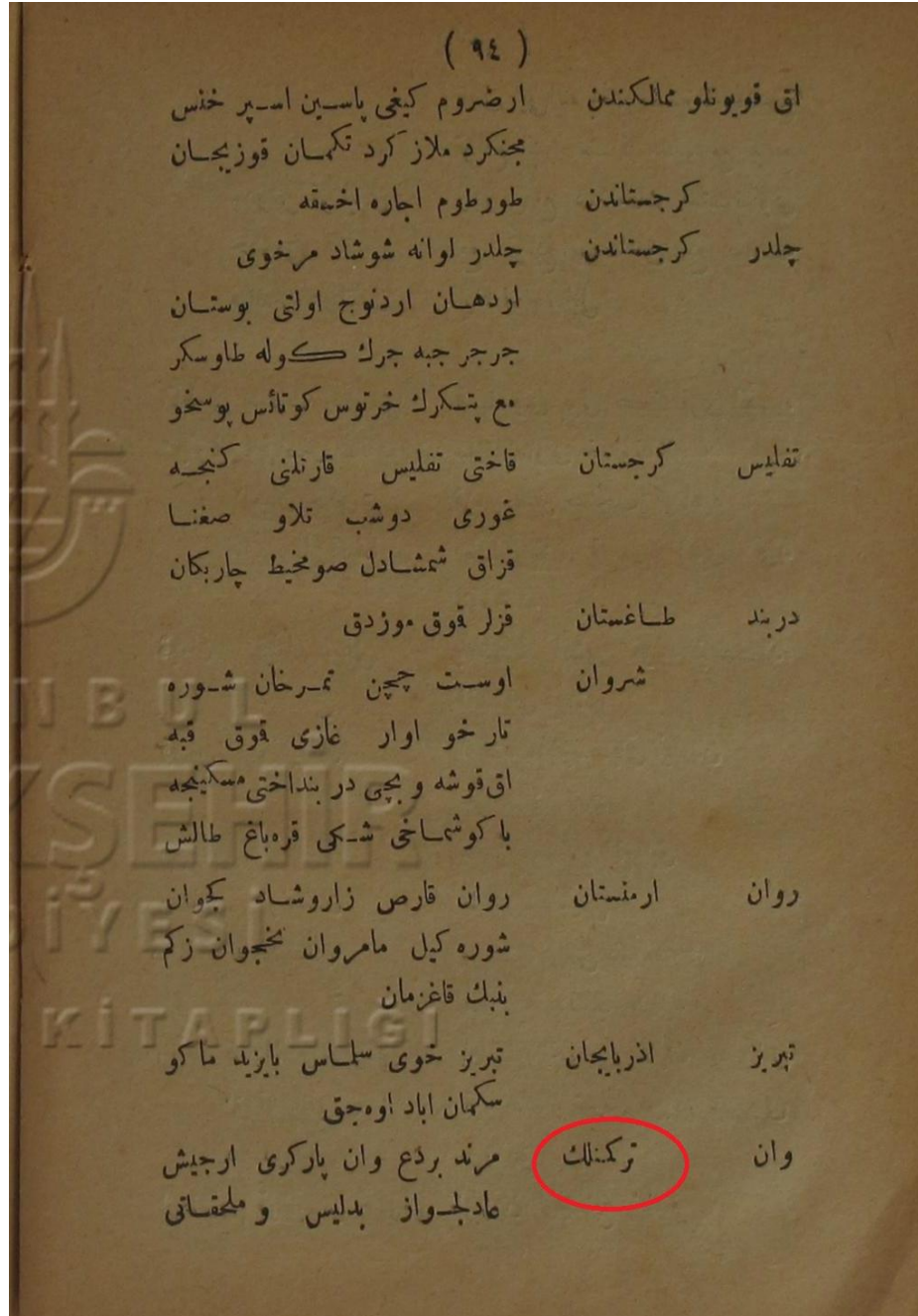
ifade esasında dikkat çekmemiş ve kitap “Ermenistan” ifadesinden ötürü yasaklanmıştır. Bu noktada “Ermenistan” ifadesinin o dönemde kitapların yasaklanmasına sebebiyet verecek bir kelime olduğu söylenebilir.

Ahmet Vefik Paşa'nın *Fezleke-i Tarih-i Osmanî* adlı eseri 1869 yılında yazılmış bir kitaptır. Kitabın yazıldığı süreçte, “Ermenistan” ifadesinin esasında sorun teşkil etmediği ifade edilebilir. Osmanlı Devleti'nin Ermenilerle yaşadığı problemler neticesinde coğrafi bir terim olarak kullanılan “Ermenistan” kelimesinin rahatsızlık verdiği yorumunda bulunulabilir. Nitekim 1890'da Ermeni okullarında okutulan kitaplarla ilgili bir takım önlemler alınmıştır. Dışarıdan Osmanlı ülkesine gelen ve üzerinde “Ermenistan”, “Ermenistan Krallığı” gibi ibarelerin bulunduğu kitap, risale, harita vb. şeyler yasaklanmıştır. Bu tür ibareler siyasî bir mesaj olarak değerlendirilmiştir. 1896'da ise Cemaat okullarında okutulan tarih ve coğrafya kitaplarında yer alan haritalar, yer isimleri, coğrafi ve idarî adlandırmaların tetkik edileceği vurgulanmıştır.²⁷³

Kitapta “Ermenistan” tabirinin bulunduğu kısım eski devletlerin ve hakim oldukları bölgeleri gösteren bir bölümdür. Bu bölüme göre Van ve çevresini “Ermenistan” olarak nitelendirmesi tarihsel süreç içerisinde Ermeniler açısından önemli bir bölge olduğunu göstermektedir. “Ermenistan” ifadesinin yerine kullanılan “Türkmenlik” ifadesi de Van bölgesinde yaşayan Müslümanları nitelendirmek amacıyla kullanıldığı belirtilebilir. Yöresel olarak Türk veya Türkmenler “yerli” olarak adlandırılmaktadır. Bu kelime “doğma büyüme buralı” anlamına gelmektedir.²⁷⁴ Dolayısıyla “Türkmenlik” kelimesinin Van'da yaşayan yerlileri nitelediği yorumunda bulunulabilir. Ayrıca “Ermenistan” kelimesinin “Türkmenlik” olarak değiştirilmesi, ilgili bölgenin Ermenilere değil Türkmenlere ait olduğu mesajının verilmeye çalışıldığını da göstermektedir.

²⁷³ Selçuk Akşin Somel, “Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi” *Sabancı Üniversitesi*, s. 12-13.

²⁷⁴ Peter Alford Andrews, *Türkiye'de Etnik Gruplar*, çev. Mustafa Küpüşoğlu, Ant Yayınları, İstanbul, 1992, s. 71.

Resim 10: *Fezleke-i Tarih-i Osmanî*'nin 11. nüshasında değiştirilen "Van Türkmenlik" ifadesi
(İ.B.B. Atatürk Kitaplığı)

Siyasî açıdan sakıncalı ifadeler içermesi nedeniyle yasaklanan bir başka eser Ziya Paşa'nın 1886'de basılan *Endülüs Tarihi* adlı kitabıdır. Eserin yasaklanmasına dair arşiv vesikası 5 Nisan 1898 tarihlidir. Buna göre üzerlerinde “Maarif Nezareti ruhsatıyla basılmıştır” ibaresi bulunan, Ziya Paşa'nın iki adet *Endülüs Tarihi* adlı kitabı Dersaadet postanesine gönderilmiş ve sansür memuru tarafından alıkoyulmuştur. Kitabın yasaklı olup olmadığı hususunun incelenmesi için eser Encümen-i Teftiş ve Muayene'ye havale edilmiş, yapılan inceleme sonucunda kitaba basılması için ruhsat verilmemesine ve imha edilmesine karar verilmiştir.²⁷⁵ *Endülüs Tarihi*'nin neden yasaklandığı konusunda, söz konusu belgede açıklayıcı bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat yapılan inceleme sonucunda kitapta “Ermenistan²⁷⁶” kelimesinin yer aldığı görülmüştür. Dolayısıyla Ziya Paşa'nın *Endülüs Tarihi* adlı kitabının içeriğinde o dönemin sakıncalı kelimesini barındırdığı için yasaklandığı düşünülebilir.

Ali Suavi'nin *Hive* risalesine bakıldığında, 23 Ağustos 1902 tarihli arşiv belgesinde Matbaalar Müfettişi kitabı, yazarın şahsı gibi “zararlı” bulmuş ve yasaklanması gerektiğini ifade etmiştir.²⁷⁷ 1873 yılında Ali Suavi tarafından kaleme alınan *Hive* risalesinin 1909 yılında Artin Asaduryan Matbaasında basılmış nüshasında, kitabın giriş bölümünden önce bir jurnale yer verilmiştir.²⁷⁸ Bu jurnalın fotoğrafı 13 Teşrin-i Sâni 1324 (26 Kasım 1908) tarihli Musavver Servet-i Fünun gazetesinde yayımlanmıştır.²⁷⁹ Ek-7'de tam metni verilen jurnal oldukça ilginçtir. Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi'nde çalışan Vamek Şükrü tarafından verilen jurnalın altındaki yazıda, istibdat döneminin yükselme aracı olarak hafiyelik mesleği gösterilmiş ve bu meslek “meslek-i mel'ûnane” olarak tanımlanmıştır. Bu dönemde Resimli Servet-i Fünun Gazetesi'nin imtiyaz sahibi ve müdürü Ahmet İhsan Bey'dir. Ahmet İhsan, Servet-i Fünun'u II. Meşrutiyet'in ilanından sonra günlük gazete şeklinde çıkarmış ve İttihat ve Terakki'nin yayın organı haline getirmiştir. 26 Ekim 1908'den sonra gazeteyi haftalık

²⁷⁵ B.O.A. Maarif Mektubî Kalemi, 394/8, 4 Zi'l-hicce 1315/26 Nisan 1898.

²⁷⁶ [...] “Lakin ümerası ism-i Velidi aksa-yı şark ve garba îsal eyleyüb hükümet-i Arab onun zamanında kesb-i şevket ve rifât eylemiştir. Muma-ileyhin biraderi Mesleme Rumlardan Ermenistan'ı ve nice memâliği feth üdüb sevâhil-i bahr-i siyaha ve belki dari'l hükümet Yunaniye olan belde-i Kostantiniye divarına kafar salvet-i endâz olmuş ve beru tarafdan dahi ümerasından Kuteybe aksa-yı Türkistanı istilâ idüb hudud-ı Çine vusûl bulduğu misüllü beri yandan dahi Hindistan emiri Muhammed b. Hüsam et-Tıkıfi, Sind ve Mültan'ı fethetmişti.”, Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, Kerabet Matbaası, İstanbul, 1304 (1886), İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, s. 16.

²⁷⁷ B.O.A. Maarif Mektubî Kalemi, 659/15, 11 Cemâziye'l-âhir 1320/15 Eylül 1902.

²⁷⁸ Ali Suavi, *Hive*, Artin Asaduryan Matbaası, İstanbul, 1326 (1909), Özege Kataloğu, s. 2-3.

²⁷⁹ Servet-i Fünun, 13 Teşrin-i Sani 1324 (26 Kasım 1908), Milli Kütüphane.

olarak yayımlamıştır.²⁸⁰ Ahmet İhsan tarafından çıkarılan Servet-i Fünun gazetesinde diğer gazetelere göre daha sert yazılar yer almıştır.²⁸¹

Servet-i Fünun Gazetesi'nin İttihat ve Terakki paralelinde bir gazete olmasının etkisiyle böyle bir jurnalın yer aldığı düşünülebilir. Ayrıca jurnalın altındaki yazıda hafiyeliğin istibdat devrinin yükselme aracı olarak nitelendirilmiş olması, II. Abdülhamid döneminin uygulamalarına karşı açık bir eleştiridir. Eleştirinin bu kadar sert olması, II. Meşrutiyet'ten sonra Osmanlı basınının görece özgür bir ortama kavuşmasıyla açıklanabilir. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra basında sansürün kaldırılmasına paralel olarak, İstanbul'da sadece dört gazete bulunmaktayken daha ilk aylarda iki yüzden fazla gazete ve dergi çıkarılmıştır.²⁸² Gazetecilik mesleğiyle alakası olmayan kişilerin de gazete çıkardığı bu süre zarfında, dönemin yöneticileri ve padişahın aleyhinde yazılar yayımlanmıştır.²⁸³ Yayın imtiyazı alanların çoğu bu işe sermayenin gerektiğini bilmeden girişmişlerdir. Ayrıca yeni açılan gazeteler birtakım kişilerce belirli bir fikri yaymak amacıyla da kullanılmıştır. Bu tip gazete ve dergiler uzun ömürlü olamamıştır.²⁸⁴ Dolayısıyla sınırsız bir matbuat özgürlüğünün bulunduğu II. Meşrutiyet yılları, basın açısından özgürlükten çok aslında “anarşi dönemi” olarak tasvir edilmesine sebebiyet vermiştir.²⁸⁵ Gazetelerin sahip olduğu bu ortam 31 Mart (13 Nisan 1909) Vakası'ndan sonra matbuata sansür konulmasıyla son bulmuştur.²⁸⁶

Hive ile ilgili jurnali veren Vamek Şükrü, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi'nde Müdür Muavinliği yapmaktadır. Vamek Şükrü, 11 Ağustos 1908 yılında Dahiliye Nezareti'ne yazdığı arzuhalde, başlıca edebi konular üzerine “Edebiyat” ismiyle haftalık olarak gazete çıkarmak için ruhsat isteğinde bulunmuştur. Bu isteğine Matbuat İdaresi, Matbuat Nizamnamesi'nin 3. ve 4. maddelerince muamele yapılması gerektiğini belirtmiştir.²⁸⁷ 1909'da Artin Asaduryan matbaasında basılan *Hive*

²⁸⁰ Ziyad Ebuzziya, “Ahmet İhsan Tokgöz”, *D.İ.A. (Diyanaet İslam Ansiklopedisi)* Cilt 2, 1989, İstanbul, s. 95.

²⁸¹ Server İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, Başvekalet Basın Yayın Umum Müdürlüğü, 1943, s. 142-143.

²⁸² Alpay Kabacalı, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Basın Sansürü*”, Türkiye Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1990, s. 83-84.

²⁸³ M. Nuri İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi*, Çağlayan Basımevi, İstanbul, 1982, s. 306-307.

²⁸⁴ Server İskit, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, Matbuat Umum Müdürlüğü, Ülkü Matbaası, İstanbul, 1939, s. 76- 77

²⁸⁵ Server İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, Başvekalet Basın Yayın Umum Müdürlüğü, 1943, s.143.

²⁸⁶ Server İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, Başvekalet Basın Yayın Umum Müdürlüğü, 1943, s. 154.

²⁸⁷ *B.O.A Dahiliye Mektubî Kalemi*, 1279/85, 15 Receb 1326/13 Ağustos 1908.

kitabında, Vamek Şükrü tarafından verilen jurnalın ardından bir açıklama yapılmıştır.²⁸⁸ Açıklamada Ali Suavi'nin kitabının ilgi çektiği belirtilmiş ve özellikle önceki devirde Hive'de yaşayan Türklerle ilgili bilgilere ulaşmaktan mahrum kalındığı, artık her şeyin serbest yazılıp söylendiği vurgulanmıştır. Kitabın başında verilen jurnal ve yapılan açıklama kitaba olan ilgiyi artırma maksadına yönelik olmalıdır.

Vamek Şükrü jurnalinde kitapta Rusların istila fikirlerini hatırlatan, dolayısıyla İslam alemi üzerinde çeşitli etkiler bırakabilecek ibarelerin bulunduğunu belirtmiştir. Gerçekten de eserin Mukaddime bölümünde, Rusların Hive'ye asker göndermesinden ve II. Petro'nun Hive Hanlığı'nın hakimiyeti altındaki bölgeyi ele geçirme politikalarından bahsedilmektedir.²⁸⁹ Ali Suavi kitabın "Rusya'nın Asyâ-ı Vustâ'daki Terakkîsi" bölümünde, Rusya Devleti'nin Hive'yi istilaya birçok asırdan beri teşebbüs ettiğini anlatmış, ayrıca yine aynı bölümde Rusya ve Osmanlı Devleti'nin bir karşılaştırmasını da yapmıştır.²⁹⁰ Ali Suavi Rusların Maverâünnehir'i işgal ettiğini, ama Osmanlı Devleti'nin buna karşı hiçbir şekilde tepki göstermediğini belirtip risalesini tamamlamıştır.²⁹¹ Ali Suavi'nin yazdığı *Hive* risalesinin sansüre uğraması, sadece risalenin içeriği ile ilgili değil, Ali Suavi'nin şahsıyla da alakalıdır. Zira kitabın yasaklanması ile alakalı olan vesikada Ali Suavi'den "zararlı" şahıs olarak bahsedilmektedir. Yukarıda verilen jurnal 1901 yılına aittir ve kitabın yasaklanması ile

²⁸⁸ [...] "Servet-i Fünûnla neşr olunan şu jurnalde mevzu bahs edilen Hive eseri elbette erbâb-ı ibtisârın merakını tahrik etmiştir. Suavi merhûm tarafından muharrem sene 1290 tarihinde Paris'de neşr edilmiş olan bu eseri işte aynen neşr ediyoruz. Merhûmun hâtîme (son) kitabındaki vasiyeti vecihle eserin tarih-i neşrinden sonra Hive'nin dúcâr olduğu ahvalde laheka nâmıyla muhtasaran ifade edilmiştir. Hiveliler kavmiyyet ve milliyet ve din nokta-i nazarından ahvâllerine peydâ itlâ' etmek mecburiyetinde bulunduğumuz Türk kardeşlerimizin en mühimlerinden olduğu halde devr-i sâbıkda (önceki hükümet) bu yoldaki mahrumiyetimiz iltizâm olunmakta idi. Hamdolsun bugün her şeyi serbest söyleyebiliyoruz, serbest yazabiliyoruz. Şu eser-i mühim Hive'ye müte'allik malû'mât icmâliyyeyle beraber Türkler ve Türklüğe müte'allik bazı hakâyık muhtevi bulunduğu cihetiyle mütâla'asından istifâdeye şitâban umûm-u ihvân-ı vatana sûret-i mahsûsada tevziye ederim." Ali Suavi, *Hive*, 1290 (1873), İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, s. 3-4.

²⁸⁹ [...] "İşbu 1290 senesi Rusya Devleti Hive üzerine asker gönderdi. Hive üzerine gidecek askeri Çerkestan ve Türkistan ordularından hazırladılar ve firka Rus askeri fi 15 Muharrem yerlerinden hareket edib Rebiü'l evvel evâlinde Hive hududunda birleşecekler. Rusya'nın Hive mücadelesi birçok asırdan beri sürmektedir. Deli Petro dedi ki: 'Bir kere Hive'yi alınca öte yanı bizim olur.' Petro'nun eškârı Bahr-i Hazar'da gemiler inşâ edüb Hive'yi ve Ceyhun'u alarak Ruslara Hind yolunu açmak idi." Ali Suavi, *Hive*, a.g.e., s. 4.

²⁹⁰ [...] "Rusya bir kere tutmuş olduğu mesleği (yol, tarz, sistem) bir daha bırakmayub seneler asırlar geçer Çarları ve me'mûrları değişir her daim o mesleği tutub giderler. Bizim devlet ise bunu aksinedir. Bir Sadr'âzam gelür şöyle sonra başkası gelür selefinin yaptığını bozar. Onun yerine gelen dahi onu tebdil eder. Hellüm cerra bir meslekte daim olmayıb her gelen bir dürlü helvâ yer devam ve sebât yoktur." Ali Suavi, a.g.e., s. 13.

²⁹¹ [...] "Haliyya sözlerini bilmekle iftihâr idegelediğimiz ama hükâmanın vatanları olan Maverâünnehiri Rusyalı istilâ etdi. İstanbul ruy-ı te'ssüf bile göstermedi. İşte Asya-ı Vusta'da (Orta Asya) yalnız bir Hive Hanlığı kalmışdı. Ona da Rusya asker gönderdi. Bizim dinimizden ve kavmimizden olan ve familyamızdan olan Türk Müslümanlar acaba ne haldeler..." Ali Suavi, a.g.e., s. 129.

ilgili vesika ise 1902 tarihlidir. Dolayısıyla kitabın verilen jurnalle birlikte yasaklandığı sonucu ortaya çıkmaktadır.

Siyasî açıdan sakıncalı ifadeler barındıran bir diğer kitap, Tunalı Hilmi'nin *Yeni Osmanlılara Bir Dilek* adlı eseridir. 3 Mayıs 1902 tarihli telgrafta Tunalı Hilmi'nin üç adet kitabının yasaklandığı ve memlekete girişinin önlenmesi gerektiği bilgisi bulunmaktadır. Bu üç kitabın birincisi *Türkiye'de Ahali Hakimliği*, ikincisi *Şeref*, üçüncüsü ise bu çalışmada incelenen *Yeni Osmanlılara Bir Dilek* adlı risalesidir. Ayrıca telgrafta Tunalı Hilmi'den “bir işe nifâk koyan” anlamına gelen “nâm-ı müfsid” tabiriyle bahsedilmektedir.²⁹² Yine 13 Mayıs 1902 yılında Maarif Nezareti tarafından Maarif İdareleri'ne gönderilen telgrafla, içerisinde *Yeni Osmanlılara Bir Dilek* adlı kitabın da bulunduğu Tunalı Hilmi'ye ait kitapların yasaklandığı görülmektedir.²⁹³

Diğer eserlerde olduğu gibi bu kitapta da siyasî açıdan sakıncalı olabilecek ifadeler bulunmaktadır. Dönemin yasaklı kelimelerinden olan *zulüm* ve *istibdat*²⁹⁴ kitapta yer bulmuştur. Ayrıca II. Abdülhamid ile ilgili olarak, kitapta vurguladığı parti programları konusunda “*Bir program bile yok! Varsa bile var demek için. O sûretle sadece Abdülhamid'in, bazen hükümetin, bazen de halkın -efkârını değil- ahvâlini ta'vîr (kör etmek) ediyor*” şeklinde bir ifade kullanmıştır.²⁹⁵ Kitapta o dönemde zararlı olarak kabul edilebilecek *Kanun-u Esasi* ile ilgili ifadeler mevcuttur.²⁹⁶ Tunalı Hilmi kitabın içeriğinde meclislerin açılarak halk desteğinin sağlanması gerektiğini belirtmiştir ki bu ifadeleri de dönemin hükümeti tarafından sakıncalı görülmüş olabilir.²⁹⁷ *Yeni Osmanlılara Bir Dilek* kitabının yasaklanma gerekçesi ilgili vesikada açıkça belirtilmemişse de kitap yukarıdaki ifadeler dolayısıyla siyasî açıdan sakıncalı görülmüş olmalıdır. Aynı zamanda Tunalı Hilmi'nin II. Abdülhamid idaresine karşı muhalif bir

²⁹² B.O.A Dahiliye Mektubî Kalemi, 495/57, 26 Muharrem 1320/5 Mayıs 1902.

²⁹³ B.O.A Maarif Mektubî Kalemi, 626/5, 4 Safer 1320/13 Mayıs 1902.

²⁹⁴ [...] “Tarihte gösteriyor ki: Vaktiyle bizimkilere benzer zülm ve istibdâdla uğraşmış olanların birer programları varmış, olmamak olamaz; çünkü: programsız hareket pusulasız kapudanlığa benzer.”, Tunalı Hilmi, *Yeni Osmanlılara Bir Dilek*, Cenevre, 1320 (1902), TBMM Kütüphanesi, s. 1.

²⁹⁵ Tunalı Hilmi, a.g.e., s. 4.

²⁹⁶ [...] “*Kanun-ı Esasi bir ağacın kökü değil kütüğüdür. Bu kütüğün kökü, mundericatu filiz filiz göstermelidir. Türkiye'ye nasıl tutturulacağı herkese anlatılmalıdır. İnkilâb tarikine yeni girmiş bir halkın inkilâbçı fırkası fırkaları için bu hevâceliği yapmak vazifedir, lüzümdür. Hatta ahâli tevkil (birini vekil tayin etme) isti'mâl edemez durumda bulunduğu için bunlar vekil sayılabilirler. Muvakkat esâslar kânûnlar vazife-i salâhiyyetdârdırlar!*”, Tunalı Hilmi, a.g.e., s. 28.

²⁹⁷ [...] “*Her halde bir bir meclisler açılarak hem ahâliye konu komşunun tanıyacağı intihâb ettirilerek sağlam, mantığa sığar bir hâkimiyet-i ahâliye te'sis, hem tehlikeli gürültüler korkusunu tahfifi(hafifletme), hem de zulmün bizi yine keleşmeye almamasına aid her tedbîr etraflıca itihâz edilmiş olur. Bu teklifimizi gerek bugünkü gibi Yeni Osmanlılar tarafından gerekse yarın Osmânî meclisince kabul edilene kadar ileri sürüb duracağız.*”, Tunalı Hilmi, a.g.e., s. 30.

kanatta bulunması ve ilgili vesikada “nâm-ı müfsid” olarak gösterilmesi kitabın yasaklanmasını sağlamış olmalıdır. Yukarıda Ali Suavi örneğinde olduğu gibi kitabın yasaklanmasının Tunalı Hilmi’nin şahsıyla da alakalı olduğu açıktır

Çalışma kapsamında incelenen bir başka kitap ise, M. Cemil’in *Letâif (Hande)* başlıklı eseridir. İstanbul Yeni Cami avlusunda kurulan kitap sergisine İranlı Şerif ve Hasan Ağalar bir tezgâh açmıştır. Burada Müfettiş Hilmi Efendi tarafından bir teftiş gerçekleştirilmiştir. Teftiş esnasında Hilmi Efendi, İranlı Şerif ve Hasan Ağaların sergisinde *Letâif (Hande)* başlıklı kitabı yakalamış ve Köprübaşı Polis Merkezi’ne teslim etmiştir. Bu durum 1 Şubat 1899 tarihinde Zaptiye Nezareti tarafından Maarif Nezareti’ne bildirilmiştir.²⁹⁸ 16 Şubat 1899 tarihli arşiv belgesine göre, Müfettiş Hilmi Efendi bu sefer de Divanyolu Millet Bahçesi karşısındaki İranlı Ali Ağa’nın kitap dükkanında adı geçen kitabı görmüş, Merkez Polis Komiserliği’ne teslim etmiştir. Ardından kitap yakılmak üzere Encümen-i Teftiş’e gönderilmiştir.²⁹⁹ *Letâif (Hande)*’in yasaklanma sebebi olarak kitabın içeriğinde “siyâseten” ve “ahlâken” uygun olmayan fıkraları barındırdığı gösterilmiştir.³⁰⁰ Ancak arşiv belgesinde kitaptaki hangi kısımların, kelime veya terimlerin “siyaseten” ve “ahlâken” uygun olup olmadığı konusunda açıklayıcı bir bilgi mevcut değildir. Bu doğrultuda kitabın içeriği incelendiğinde siyasi açıdan sakıncalı olabilecek iki adet fıkra tespit edilmiştir. Bu fıkralardan ilki esasında İngiltere’deki vergi sistemini konu almaktadır. Dolayısıyla İngiltere üzerinden oluşturulan fıkra Osmanlı Devleti’ndeki vergi sistemine getirilen bir eleştiri olabilir.³⁰¹ Yine 1900 yılına ait yasaklı kitap kataloğunda yer alan yazarlardan Voltaire ile ilgili de bir fıkra bulunmaktadır.³⁰²

Değerlendirmeye alınan bir diğer kitap Namık Kemal’in *Vatan Yahut Silistre*³⁰³ isimli tiyatro risalesidir. Bu eser arşiv vesikalarında kimi zaman *Vatan*, kimi zaman da

²⁹⁸ B.O.A Maarif Mektubî Kalemi, 434/21, 9 Ramazan 1316/21 Ocak 1899; B.O.A Maarif Mektubî Kalemi, 449/40, 12 Muharrem 1317/23 Mayıs 1899.

²⁹⁹ B.O.A Maarif Mektubî Kalemi, 437/28, 24 Şevvâl 1316/7 Mart 1899.

³⁰⁰ B.O.A Maarif Mektubî Kalemi, 673/20, 8 Şabân 1320/10 Kasım 1902.

³⁰¹ [...] “İki İngiliz:

İngiltere’de hemen her şey üzerine mütenevvi’ vergiler tarh edildiği ve binaenaleyh ahali pek ziyade ızzar olunduğu sırada iki lort havası güzel bir mahalde geşt ü gûzar ediyorlar idi.

-Dikkat ediyor musunuz, buranın havası ne kadar safi insana taze hayat veriyor.

*-Aman arkadaş! Yavaş söyle sonra işitirler de hava-yı safi üzerine de bir vergi tarh etmeye kalkışirlar”, M. Cemil, *Letâif*, 1888, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, s. 21, Cansu Ulukoz, a.g.e., 86-87.*

³⁰² [...] “Paris’ten nefî edilmiş olduğu bir zaman bazı ahabplarının teşviki üzerine hafiyen şehrimiz görmeye geliyordu. Kapıda gümrük kolcuları arabasını tevkif edip ‘Kaçak bir şey var mı?’ diye sual eylediklerinden Volter, ‘Merak etmeyiniz, nefesinden başka kaçak bir şey yoktur.’ cevabını vermiş.” M. Cemil, a.g.e., s. 42, Cansu Ulukoz, a.g.e., s. 115-116;

³⁰³ Namık Kemal, *Vatan Yahut Silistre*, 1307 (1885), İ.B.B. Atatürk Kitaplığı.

Vatan Yahut Silistre olarak zikredilmektedir. 17 Ağustos 1892 tarihli vesikada *Vatan* ismiyle anılan eserin taklit edildiği ve ruhsatsız basıldığı gerekçesiyle yasaklandığı belirtilmiştir.³⁰⁴ 26 Nisan 1898'de ise, *Vatan* isimli tiyatro risalesinin yasaklı olup olmadığını Encümen-i Teftiş ve Muayene'ye sorulmuştur. Nitekim heyet yaptığı inceleme sonucunda kitabın basımına ruhsat verilmemesini ve mevcut nüshalarının yakılmasını istemiştir.³⁰⁵ 11 Ağustos 1902 tarihli vesikada görüldüğü üzere, yine *Vatan Yahut Silistre* isimli tiyatro risalesinin yasaklı kitaplardan olup olmadığı Dersaadet Müdde-i Umûmîliği tarafından Maarif Nezareti'ne sorulmuştur. Maarif Nezareti 4 Ekim 1902 tarihinde verdiği cevapta kitabın 11 Kasım 1886'dan itibaren yasaklı olduğunu belirtmiştir.³⁰⁶

Yine 1892 tarihli bir arşiv vesikasında, Harbiye Mektebi muallimlerinden olan Mustafa Fazıl, Namık Kemal'in *Hürriyet* ve *Vatan* isimli eserlerinin Mekteb-i İdadî öğrencileri arasında çoğaltıldığını, halbuki bu eserlerin halkı ihtilale davet eden kitaplar arasında olduğunu ifade etmiştir.³⁰⁷ Asaf Tugay'ın *İbret-Abdülhamid'e Verilen Jurnal ve Jurnalciler* adlı kitabında da bu bilgi yer almaktadır. Kitapta Mustafa Fazıl'ın Namık Kemal'in eserleri hakkında verdiği bilgiler, o dönemde II. Abdülhamid'e verilen jurnallerin arasında gösterilmektedir.³⁰⁸ Ayrıca 1902 yılında dönemin Maarif Nazırı Celaleddin Paşa'nın dinî kitapların yasaklanmaması konusundaki yazısının bir bölümünde Ziya Paşa, Namık Kemal ve Ebuzziya Tevfik gibi yazarların kitapları hakkında değerlendirmede bulunmuştur. Celaleddin Paşa bu yazarların kitaplarını İslamî kurallara aykırı olduğunu ve ilmin ilerlemesinde faydasızlığını vurgulamıştır. Buna ek olarak ilgili yazarların kitaplarına, genel ahlâk ve asayiş bozduğu gerekçesiyle ruhsat verilmemesini istemiştir.³⁰⁹

Vatan Yahut Silistre'nin aynı zamanda gösterimi de yasaklanmıştır. Konuyla ilgili vesikada belirtildiği üzere, Magosa'da açılan Ünâs Mektebi'nin masraflarını karşılamak amacıyla Namık Kemal'in *Vatan Yahut Silistre* adlı tiyatrosunun oynanmasına karar verilmiştir. Tiyatronun oynanacağı gün mektebe yardım amacıyla Lefkoşa'dan Magosa'ya iki yüz kişi gelmiştir. Tiyatro gösteriminin ardından birtakım

³⁰⁴ B.O.A Maarif Mektubî Kalemî, 148/46, 29 Muharrem 1310/23 Ağustos 1892.

³⁰⁵ B.O.A Maarif Mektubî Kalemî, 394/8, 4 Zi'l-hicce 1315/26 Nisan 1898.

³⁰⁶ B.O.A Maarif Mektubî Kalemî, 667/36, 6 Receb 1320/9 Ekim 1902.

³⁰⁷ Yıldız Esas Evrakı, 15/41, 19 Rebîü'l-evvel 1310/11 Ekim 1892.

³⁰⁸ Asaf Tugay, *İbret-Abdülhamid'e Verilen Jurnal ve Jurnalciler*, Cilt 1, Okat Yayınevi, İstanbul, 1961, s. 53.

³⁰⁹ Yıldız Maarif Nezareti Maruzatı, 4/60, 18 Şabân 1320/20 Kasım 1902; Fatmagül Demirel, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2007, s. 100.

olaylar yaşanmıştır. Hristiyanlara karşı Osmanlılığı savunmak üzere bazı konuşmalar yapılmış, konuşmaların sonunda “Padişahım çok yaşa” naraları atılmıştır. Bu durum 3 Şubat 1908’de Dahiliye Nezareti’ne bildirilmiştir. Tiyatronun daha sonra Lefkoşa’da oynanacağı haberi alınmış ve Magosa’da meydana gelen olayların orada tekrarlanabileceği düşüncesiyle oyunun sahneye konması yasaklanmıştır.³¹⁰

Özetle II. Abdülhamid devrinde Namık Kemal’in eserleri siyâsî anlamda muhalefet aracı olarak görülmüş, hatta bir tür ihtilal bildirisi şeklinde değerlendirilmiştir. Bu sebeplerden ötürü kitapları yasaklanmıştır.³¹¹ Ne var ki o dönemde belirli eğitim kurumlarındaki öğrenciler arasında Namık Kemal’in eserleri rağbet görmüş, bu durum o dönemde verilen jurnallere de yansımıştır. Kitabın yasaklanması konusunda ortaya çıkan bir diğer husus *Vatan Yahut Silistre*’nin ruhsatsız olarak basımıdır. Ebuzziya Tefvik tarafından verilen jurnalde, İranlı bir basım şirketinin Namık Kemal’in *Vatan Yahut Silistre* adlı tiyatrosunu bu şekilde basıp daha ucuza sattığı belirtilmiştir.³¹² Dolayısıyla eserin ruhsatsız olarak basılıp çoğaltılması, dönemin yasak kitap listelerinde yer alması konusunda bir diğer sebep olabilir.

3.2 Ahlakî Açıdan Yasaklı Kitaplar

Ahlakî açıdan sakıncalı ifadeler içeren kitaplar konusunda içeriği incelenen ilk eser 1897 basımı *Meşhur Köroğlu Hikâyesi*’dir. Konu hakkında tespit edilen arşiv vesikalarında kitabın neden yasaklandığı ile alakalı olarak herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Kitap incelendiğinde içeriğinde müstehcen ifadelerin yer aldığı görülmektedir. Kitapta anlatılan hikâyeye göre, Köroğlu saz çalarken sazı kırılmış ve sazıcı dükkanına girmiştir. Burada saz ustasının çırağına âşık olmuş ve aşkı bir şiirle dile getirmiştir.³¹³ Köroğlu’nun âşık olduğu çırağın cinsiyeti konusunda hikâyede herhangi bir bilgi olmamakla birlikte, hikâyeye okunduğunda akla ilk olarak bu çırağın erkek olabileceği fikri gelmektedir. Kitap içeriğindeki bir başka hikâyede ise Köroğlu sazını yaptırdıktan sonra çarşıya inmiş ve çeşme başında gördüğü kıza âşık olmuştur.

³¹⁰ B.O.A Dahiliye Mektubî Kalemi, 1226/56, 19 Zi’l-hicce 1325/23 Ocak 1908.

³¹¹ Ali Birinci, *Tarihin Hududunda Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri*, Dergah Yayınları, İstanbul 2012, s. 170.

³¹² Asaf Tugay, *İbret-Abdülhamid’e Verilen Jurnal ve Jurnalciler*, Okat Yayınevi, Cilt 1, İstanbul 1961, s. 130.

³¹³ [...] “Çadır kurdum Çamlıbel’in düzüne.

Me’yil (Mâ’yil) oldum şakirdin yüzüne.

Sarma sedef döşetirim sazıma.

Usta kerban kayır benim sazımı.”, *Meşhur Köroğlu Hikâyesi*, 1897, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, s.7.

Kızı ailesinden istemeye giden Koroğlu, kızın yüzünü örttüğünü fark etmiş ve bu durum üzerine şu şiiri okumuştur:

*A kız benden ak göğsünü örter misin?
 Tenhalarda ak gerdanını açarsın.
 A kız benden ne kemlik gördün ki kaçarsın?
 Aman dilber insâf eyle gel bana.
 Behey ağasın beğenmişsin dilber.
 Melek misin nur musun behey dilber?
 Doğru söyle a kızım ölür müsün?
 Aman dilber insaf eyle gel bana.
 Koroğlu'dur bu yerlerin arslanı.
 Kız seni şeker ile beslerim.
 Senden bir pehlivan oğlan isterim.
 Aman dilber insaf eyle gel bana.³¹⁴*

Dolayısıyla yukarıdaki şiirde yer alan ifadelerin ahlakî açıdan sakıncalı olduğu düşünülmektedir. *Meşhur Koroğlu Hikâyesi* kitabından sonra ahlakî açıdan sakıncalı olabilecek ifadeler içeren bir diğer kitap ise Süleyman Tevfik'in Fransızcadan çevirdiği *Nasıl İzdivac Etmelidir?* adlı kitabıdır. Süleyman Tevfik, Fransız yazar Pol Mante Gazza'nın kitabını *Nasıl İzdivac Etmelidir?* adıyla çevirmiş ve o dönemde başyazarlık yaptığı Tarik Gazetesi'nde tefrika olarak yayımlamıştır. Tevfik Efendi kitabın birinci kısmını bitirmiş ve kitap haline getirmek istemiştir. Bunun üzerine 10 Ekim 1899'da Maarif Nezareti'ne bir tezkire göndermiş, tezkirede Encümen-i Teftiş'in kitabı incelemesini ve kitaba ruhsat vermesini talep etmiştir. Heyetin eseri incelemesi neticesinde “üstü açık tabir ve elfazlar” yer almasından ötürü baskı ruhsatı verilmemiştir.³¹⁵ Belgede “üstü açık tabir ve elfâzların” ne olduğu ve hangi ifadelerden oluştuğu konusunda herhangi bir açıklama yapılmamıştır. Bu sebeple arşiv vesikalari paralelinde kitabın içeriği incelenerek, vesikalarda geçen “üstü açık tabir ve elfâzlar” tespit edilmeye çalışılmıştır.

³¹⁴ *Meşhur Koroğlu Hikâyesi*, 1897, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, s. 7-8.

³¹⁵ B.O.A Maarif Mektubî Kalemi, 522/11, 29 Rebû'l-âhir 1318, 26 Ağustos 1900.

Kitapta aralarında yaş farkı olan çiftlerin evliliklerinin sorunlu geçtiğine dair ifadeler bulunmaktadır.³¹⁶ Yazar, ihtiyar erkek ile genç bir kadın arasındaki evliliklerde aldatılma ve cinayet gibi olayların yaşanabileceğini örneklerle açıklamıştır.³¹⁷ Kitabın bir başka kısmında yukarıda geçen genç kadın-yaşlı erkek evliliğinin tersine bu sefer de yaşlı kadın-genç erkek evliliği konusu işlenmiş ve kadınlara ait olan biyolojik farklılıklardan söz edilmiştir.³¹⁸ Kitapta ayrıca açık bir şekilde kadın vücudunu tasvir edici ifadelerle rastlanılmaktadır.³¹⁹ Arşiv vesikasında “üstü açık tabir ve elfâzlar” belirtilmemesine rağmen, kitap incelendiğinde ifadelerin ahlakî açıdan sakınca oluşturabilecek kısımlar olduğu görülmüştür.

Bir önceki bölümde *Letâif (Hande)* adlı kitapta yer alan siyasî açıdan sakınca oluşturan fıkralar açıklanmıştı. *Letâif (Hande)*'in içeriğine bakıldığında ahlakî açıdan sakınca oluşturan fıkralar tespit edilmiştir. Kitapta geçen ahlakî yönden sakıncalı olarak sınıflandırılan fıkraların kurguları birbiriyle benzer nitelikler taşımaktadır. Şöyle ki kitabın içeriğinde yer alan bir fıkrada işveren kadın ile işçi bir adam arasında geçen olay işlenmiştir.³²⁰ Diğer bir hikâyede yine işveren kadın ile uşağının ilişkisi aktarılmıştır.³²¹

³¹⁶ [...] “Bu üçüncü sûret en ziyade kesrî'l-vukû' (çok sık) olduğundan ihtiyar ve genç meyânındaki izdivâcdan hasıl olan felâket a'ile; boynuzlar, cinâyet hemen her gün görülmektedir.”, Süleyman Tevfik, *Nasıl İzdivac Etmelidir*, Tarık Matbaası, 1316 (1899), Marmara Üniversitesi Nadir Eserler Koleksiyonu, s. 46-47.

³¹⁷ [...] “Fakat güzel ve sevimli bir genç Markiza elifba-yı muhabbeti ta'limi der-uhde (üstüne alma) iderek tadrise başladığından bir müddet sonra bir çocuk dünyaya geldi. Marki bundaki kusurun kâffesi kendinde olduğunu bila-i'tiraf zevcesini afv(bağışlama) ile mezkûr çocuğu servetinin vârisi eyledi. Lakin kensinin adem-i iktidârı (iktidârsızlık) muhakkak ma'lûm bulunduğundan o veled-i gayr-i meşrûya nâmını vermedi. Bu afv dan cesaret almış olan zevce çok geçmeden ikinci çocuğu getirdi.”

[...] “İhtiyarın adem-i iktidârı (iktidârsızlık) genç kızın arzu-ı şedidi (şiddetli), etrafını alan genç ve güzel fakat sârik-i muhabbet olan bir çok adamların iğfâlat (aldatma) ve ısrarları mezbûrenin etrafında gelir bir nazar-ı kabul etmesini müntic (sebeb) olur ki o zaman ihtiyârın hasıl olan kurûn-ı arzivesi (boynuz) kapulardan çıkmaz derecelerde peydâ-yı cesâmet ider., Süleyman Tevfik, a.g.e., s. 50-52.

³¹⁸ [...] “Bir erkek seksen yaşında olduğu halde bile zevcesinin bâdi şikâyeti olacak derecelerde hâhişker(istekli) ve muktedir olabilir. Bu nadir ise de imkânsız değildir. Fontinil ve Rişliyu biri yüz diğeri doksan yaşını tecavüz eylemiş oldukları halde son dakikaya kadar iktidâr-ı recülliyeyi (erkeklik) kâmahî ha'iz iderler. Kadın ise kırk beş yaşından en nihayet elli yaşından sonra artık kadın değildir. Onda mahsul yetiştirmek iktidârı mahv olur. Binaen-aleyh genç erkek ile ihtiyâr kadının izdivâcı kânun-ı tabi'ate genç kız ile ihtiyar erkeğin izdivâcından pek çok ziyade muhalîfdir. Ricâlin (erkeğin) daima hüsn-i letâfete meyil olan tabiatı ile kadının inkitâ'-ı hayz (kadınlarda adet günü) müte'akib birdenbire ve pek seri' olarak inhitâtı nazar-ı dikkate alınır ise bu tedkik eylediğimiz izdivâca yani genç erkek ile ihtiyar kadın izdivâcına müstekrih (iğrenilen) ve menfûr demekde haklı olduğum tebeyyün ider.”, Süleyman Tevfik, a.g.e., s. 55.

³¹⁹ [...] “Semizler (etine dolgun) arasında kesrî'l-taleb bir kadın bulmak pek nadirdir. Ancak o kadın ihtinâk-ı rahm (rahim tıkanması) mübtelâ, dudakların memelerin tüylüğü ile mahkûm-ı a'kâmet (verimsizlik, kısırlık) olsun güzellik za'if kadınlar arasında berbadını bulmak müşkildir. Ancak dudakları üzerinde adeta bıyıklar ve memeleri etrafında çok tüyler olub akîm (evladı olmayan) kadın olmasun”, Süleyman Tevfik, a.g.e., s. 68.

³²⁰ [...] “Madam banyoya girer iken soran olursa biraz işi olduğundan bahisle kimseyi kabul etmeyeceği ifadesinde bulunması lüzumunu hizmetçiye tembih etmiş. Biraz sonra madamın kunduracısı gelip hizmetçi kızdan sual ederken şu vecihle muhavereyi uzatmış:

-Yalan söyleme pekâlâ bilirim ki madam daha sokağa çıkmadı.

Bu fıkralarda yer alan güldürü öğeleri birbirine benzemektedir ve ahlakî açıdan sakıncalı olduğu düşünülmektedir. *Letâif (Hande)*'de *Nasıl İzdivac Etmelidir?* örneğindeki gibi kadın vücudunu ve kadınların biyolojik farklılıklarını tasvir eden fıkralar bulunmaktadır. Kitabın içeriğinde, kızlar mektebinde geçen hadiseyi konu alan fıkrada yine kadınların biyolojik farklılıkları üzerinden ahlakî açıdan sakıncalı ifadeler mevcuttur.³²² Yine *Nasıl İzdivac Etmelidir?* kitabındaki konulara benzer bir şekilde kadının erkeği aldatması durumunu trajikomik hale getiren bir fıkra vardır.³²³ Buna ek olarak boşanma konusunu ele alan bölümde o dönemin toplum yapısına uygun düşmeyecek bir fıkra yer almaktadır.³²⁴ Ayrıca kitapta ahlakî açıdan uygunsuz kadın-erkek ilişkilerine dair fıkralar bulunmaktadır.³²⁵

-Çıkmadı ama işi var. Kimseyi kabul etmeyecek.

-Hayır inanmam. Bana tam saat iki de gel demiş idi. Elbette beni kabul edecek idi.

-A canım inanmazsan gel sana göstereyim işte şu kapının anahtar deliğinden bak...

Şimdi madamın banyoda olduğunu anladın mı kalın kafalı herif...", M. Cemil, a.g.e., s. 14-15. Cansu Ulukoz, a.g.e., s. 77.

³²¹ [...] "Madamın biri sabah banyosundan çıkarak o nazik latif vücudunu bir pembe zar gömlek ile nim setr etmiş olduğu halde odasına çekilip biraz yorgunluk almakta imiş. Uşağının o sırada birdenbire kendi odasına girdiğini ve madamı bu halde görerek bir tavrı mahcubane ile dönüp gitmek istediğini görünce suratını çatarak demiş ki:

-Terbiyesiz herif! Böyle habersiz odama girilir mi?

-Affedersiniz madam hakikaten büyük bir eşeklik ettim.

-Daha söyleniyor da!

-Darılmayınız efendim. Böyle bir eşeklik bulunmamak için her vakit anahtar deliğinden gözetler idim. Bu sefer nasılsa unuttum.", M. Cemil, a.g.e., s. 17, Cansu Ulukoz, a.g.e., s. 82

³²² [...] "Kızlar mektebinde bir imtihanda:

Sual: Matmazel fen tedbir menzilinde size bir soracağım. Hane müderrisi olan kadınlar ham pamuğu nerede istimâl ederler?

Cevap: Zayıf oldukları zaman göğüslerine yapma meme yapmak için...", M. Cemil, a.g.e., s. 18, Cansu Ulukoz, a.g.e., s. 82.

³²³ [...] "Hamkadan (ahmak) bir adam bir karı almış. Karısı üç ay sonra bir çocuk doğurmuş. Herif bunu görünce şaşırıp karıya:

-Bir kadın dokuz ayda doğurur derler. Halbuki seni alalı dokuz ay olmadı, bu nasıl şey! demiş.

- A herif ben varalı ne kadar oldu? Üç ay değil mi? Ey sen beni alalı kaç ay oldu? Üç ay etti mi altı ay?

Üç ayda çocuğu karnımda taşıdım. İşte oldu dokuz ay!

Herif bir miktar düşündükten sonra:

- Hakkın var karı. Ben hesabımda yanlışım demiş.", M. Cemil, a.g.e., s. 26, Cansu Ulukoz, a.g.e., s. 94.

³²⁴ [...] "Talak kanûnuna şiddetle taraftar olan iki adam beyinde:

-Ha! Ne dersiniz arkadaş? Çok şükür muvaffak olduk değil mi? Artık kararımızı boşayabiliriz değil mi?

-Evet ama konuda bir fıkra eksik?

-Hangisi o?

-Karımızı boşadıktan sonra kayınvalidemize nikah edebilmek fıkrası...", M. Cemil, a.g.e., s. 33-34, Cansu Ulukoz, a.g.e., s. 104.

³²⁵ [...] "Komedyâ oynanılan tiyatro aktörlerinden Baron isminde birisi nasılsa kibar kadınlardan birisininin nazar-ı muhâbbetini celp eder. Kadın bunu her gece hafiyen hanesine alır. Baron bir müddet şu suretle devam ettikten sonra gündüzün dahi bir kere kadının hanesine giderek ne yolda kabul olunacağını tecrübe etmek ister. Bu kararını icra edip bir gün mezkûr haneye giderse de kadın muhibbelerini kabul ederek onlarla görüşmekte olduğundan ve Baron'u sevdiğini belli etmek işine gelmediğinden herif güya tanıdığı bir adam değilmiş gibi 'Mösyö kimsiniz? Burada ne arıyorsunuz?'

Bu dönemde yasaklanan bir diğerk kitap Abdülhak Hamid Tarhan'ın *İçli Kız* adlı tiyatrosudur.³²⁶ Kitabın yasaklanma sebebi arşiv vesikalarında açıklanmamıştır. Kitap değerlendirildiğinde, yasaklanma sebebi olarak tiyatrodaki yer alan karakterlerin özelliklerinin etkili olabileceği düşünülmektedir. Öyle ki ana karakterlerden biri olan Raife Hanım, hikâyeye göre hem Sabiha Hanım'ın babasıyla evli hem de Sabiha Hanım'ın sevdiği İzzet Bey'i elde etmeye çalışmaktadır. Aynı zamanda Raife Hanım'ın İzzet Bey'in babası Sadi Efendi ve Ahmet Bey ile de ilişkisi bulunmaktadır. Raife Hanım, kendi eşini bir başkasıyla aldatan, amaçlarına ulaşmak adına her şeyi yapmayı göze alan bir tiplerdir. Hikâyeye göre Raife Hanım'ın çizdiği portre, dönemin şartlarına göre uygun bir tiplerme değildir.³²⁷ Bundan dolayıdır ki kitabın ahlakî açıdan sakınca oluşturduğu düşünülmüştür

3.3 Ruhsatsız Olduğu İçin Yasaklanan Kitaplar

Bu başlıkta ruhsatsız olarak yayımlandığı için yasaklanan kitaplar konusu işlenecektir. Süleyman Tevfik tarafından çevirisi yapılan *Nasıl İzdivac Etmelidir?* adlı kitabın yukarıda ahlakî sebeplerden ötürü yasaklandığı ifade edilmişti. Ayrıca kitapla ilgili 26 Ağustos 1900 tarihli arşiv belgesinden görüldüğü üzere Maarif Nezareti, Süleyman Tevfik Efendi tarafından Tarik Gazetesi'nde tefrika edilen eserin ruhsatsız bir şekilde basıldığını ve bu durumun önüne geçilmesi gerektiğini Zaptiye Nezareti'ne bildirmiştir.³²⁸

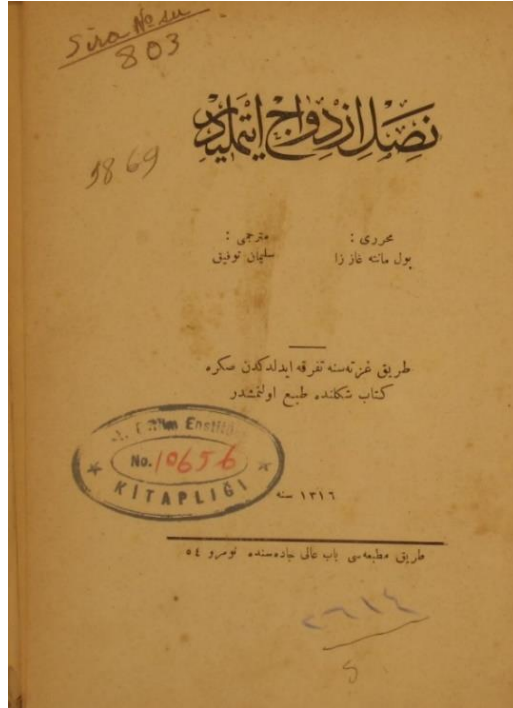
---

deyince Baron dahi 'Gecelik serpe semi(serpuş) arıyorum.' cevabını vermiş." M. Cemil, a.g.e., s. 45-46, Cansu Ulukoç, a.g.e., s. 121.

³²⁶ Abdülhak Hamid Tarhan, *İçli Kız*, Basiret Matbaası, İstanbul, 1291 (1874), İ.B.B. Atatürk Kitaplığı.

³²⁷ Oğuzhan Karaburgu, *Şairin Sahneye Düşen Gölgesi Abdülhak Hâmid Tarhan'ın Tiyatroları Üzerine Bir İnceleme*, Kesit Yayınları, İstanbul 2012, s. 93.

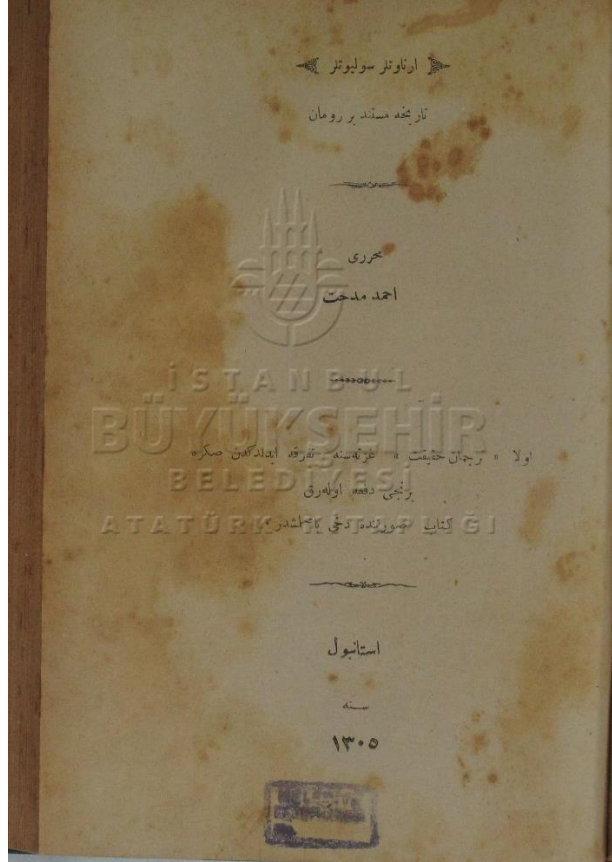
³²⁸ B.O.A Maarif Mektubî Kalemî, 522/11, 29 Rebîü'l-âhir 1318, 26 Ağustos 1900.

Resim 11: *Nasıl İzdivac Etmelidir?* adlı kitabın kapak sayfası. (Marmara Nadir Eserler Kütüphanesi)

Kitabın kapağında, “*Tarik Gazetesine tefrika edildikten sonra kitâb şeklinde tab’ olunmuştur*” ibaresi yazılıyken, en alt satırda da “*Tarik Matbaası Bâb-ı Âli caddesinde numro 45*” ifadesi yer almaktadır. Dolayısıyla Süleyman Tefvik Maarif Nezareti’nden ruhsat almadan kitabı Tarik Matbaası’nda bastırmıştır. Süleyman Tefvik Efendi kitabı ruhsatsız bastırıldığı için mahkemelik olmuştur. 11 Temmuz 1900 yılında Dersaadet Bidayet Mahkemesi’nden Maarif Nezareti’ne gönderilen yazıda, ruhsatsız basılan bu kitapla ilgili olarak Süleyman Tefvik Efendi mahkemede savunma vermiştir. Tefvik Efendi savunmasında kitabın Tarik Gazetesi’nde tefrika olarak yayımlandığı dönemde sansür memuru tarafından muayene edildiğini, daha sonra kitap şeklinde basılan tefrikalar için ayrıca bir ruhsat talebine gerek duymadığını iddia etmiştir. Fakat yapılan inceleme doğrultusunda Maarif Nezareti, Süleyman Tefvik’in yaptığı savunmaya cevap olarak, Tefvik’in ilgili kitap için daha önce ruhsat talep ettiğini fakat kitabın içeriğinde “üstü açık elfâz ve tabirler” bulunduğundan ötürü ruhsat verilmediği bildirmiştir. Maarif Nezareti Matbaalar Nizamnamesi’nin 20. maddesi uyarınca hiçbir kitabın Maarif Nezareti ruhsatı olmaksızın matbaa sahipleri tarafından basılamayacağı vurgulamış ve ruhsat talebi olmadan gazetelerde tefrika olarak yayımlanan kitapların da bu kapsam

dahilinde olduğunun altını çizmiştir.³²⁹ Bu bakımdan Süleyman Tevfik'in kitabı ahlakî açıdan sakıncalı bulunmasının yanında ruhsatsız basıldığı için de yasaklanmıştır.

Resim 12: *Arnavutlar, Solyotlar*'ın kapağı (İ.B.B. Atatürk Kitaplığı)

Son olarak, Ahmet Midhat'ın *Arnavutlar, Solyotlar*³³⁰ başlıklı kitabının, kapağında *Tercüman-ı Hakikat Gazetesine tefrika edildikten sonra birinci def'a olarak kitab sûretinde basılmıştır*" ifadesi yer alırken, ruhsatlı olduğuna dair bir ibare yoktur. *Nasıl İzdivac Etmelidir?* örneğinde olduğu gibi, bu kitabın da önce gazetede tefrika olarak yayımlandığı, fakat ruhsatsız olarak basıldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla kitabın ruhsatsız basımdan ötürü yasaklandığı ifade edilmektedir.

³²⁹ B.O.A Maarif Mektubî Kalemi, 522/53, 2 Cemâziye'l-evvel 1318, 28 Ağustos 1900.

³³⁰ Ahmet Midhat, *Arnavutlar, Solyotlar*, İstanbul 1305 (1887), İ.B.B. Atatürk Kitaplığı.

SONUÇ

II. Abdülhamid döneminde kitaplara uygulanan sansürün kurumsal ve hukukî boyutunun esasında II. Abdülhamid dönemi öncesinde oluşturulduğu söylenebilir. Kitap sansürü ile alakalı yapılan ilk düzenlemenin 1857 yılında çıkarılması bu yargıyı destekler niteliktedir. Ayrıca kurumsal boyutu değerlendirildiğinde sansür kurumları yine II. Abdülhamid dönemi öncesine dayanmaktadır. II. Abdülhamid döneminde kitap denetimi, hukukî ve kurumsal açıdan daha da çeşitlenmiştir. Kitap yayıncılığı ile ilgili 1888 ve 1895 yıllarında iki adet nizamname çıkarılmış ve bu düzenlemelerin içerdiği hükümlerin kapsama alanı genişletilmiştir. Bu hükümler, kitabın basım ve yayımlanmasının yanı sıra onun satışı ve bu işle meşgul olan kişileri de kapsamıştır.

Sansür uygulamalarının kurumsallaşması konusunda II. Abdülhamid öncesinde Meclis-i Maarif ve Matbuat Nezareti (Matbaa İdaresi) gibi kurumlar öne çıkarken, bu devirde pek çok kurumun kitap denetimine dahil olduğu söylenebilir. Encümen-i Teftiş ve Muayene II. Abdülhamid dönemi sansür kurumlarının en önemlilerinden biridir. Bu heyet, yaptığı uygulamalarla zaman zaman yayıncıların şikâyet ettiği kurumlardan biri olmuştur. Yazarların hatıratlarına bakıldığında, Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin yapmış olduğu yasaklamalardan bahsedilmiş ve heyetin yapmış olduğu uygulamalar eleştirilmiştir. Dolayısıyla Encümen-i Teftiş dönemin tartışmalı kurumlarından biri olmuştur. Tarihi süreç içerisinde mevcut kurumlara yenileri eklenerek daha da çeşitlendiği görülmektedir. Ayrıca bu dönemde; Maarif, Dahiliye, Zaptiye Nezaretleri ve buna bağlı olarak faaliyet yürüten kurumlar, denetim ve yasaklama hususunda birbiriyle ortaklaşa çalışmışlardır.

Bu çalışmada, sadece kitap sansürü konusundaki hukukî uygulamalara ve kurumsal yapıya odaklanılarak, II. Abdülhamid döneminde yasaklanan kitaplar temel alınmıştır. Çalışma, yasaklanan kitaplar arasından yapılan seçim neticesinde II. Abdülhamid döneminde kitaplara uygulanan sansür konusuna açıklık getirmek amacıyla yapılmıştır. Yasaklanan kitaplar; türü, yazarı, konusu gözetilerek seçilmiştir. Dolayısıyla eserler üzerinden o dönemde kitaplara yönelik denetimin işleyişi ve kitap yasaklamalarının nedenleri ortaya konmaya çalışılmıştır.

Çalışmada yasak kitap listeleri ve arşiv vesikalarından elde edilen bilgilerle çeşitli tür ve yazarlara ait kitaplar seçilmiştir. Bu yasak kitap listeleri 1900 ve 1902 yılına aittir. 1900 yılında Matbaa-ı Amire'de basılan katalog, Türkçe'nin yanında pek

çok dilde yasaklanan kitapları içermektedir. 1902 yasak kitap listesi çoğunlukla o devirde sansüre uğramış Türkçe kitapları içermektedir. İlgili kitaplar okunarak arşiv vesikaları desteğiyle, yasaklanmasına sebebiyet verecek kelime ve ifadeler tespit edilmiştir. Ayrıca seçilen bazı kitapların yazarları da yasaklanma sebebine dahil olduğu görülmüştür. Esasında yazarın şahsiyeti ve siyasî geçmişi kitabının yasaklanmasında ana etkenlerden biri olmuştur. Kitapların içeriği ve yazarının faaliyetleri dışında ilgili eserin basım usulünün de etkili olduğu görülmüştür.

Çalışma sürecinde kitaplarla alakalı olarak yapılan arşiv taramalarında, seçilen eserlerle ilgili açıklayıcı bilgiler yer alırken, bazı kitapların yasaklanması hususunda hiçbir bilgiye ulaşılamamıştır. Bu tür kitaplar çalışmanın kısıtlayıcı unsurlarından biri olmuştur. Her kitap için vesikalardan yeterli düzeyde bilgi edinilememiştir. Nitekim yasaklanması konusunda bilgi edinilemeyen kitaplar, dönemin sansür sistemi ve ortaya konan yasaklanma sebepleri doğrultusunda değerlendirilmiştir.

Seçimi yapılan kitaplar arasından *Meşhur Köroğlu Hikayesi* ve *Arnavutlar, Solyotlar* adlı roman hakkında arşiv vesikası bulunmamaktadır. Bu kitapların niçin yasaklandığı konusunda herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Seçilen kitaplar arasından *Vatan Yahut Silistre*, *İçli Kız*, *Endülüs Tarihi*, *Hive* ve *Yeni Osmanlılara Bir Dilek* hakkında vesikalarda yasaklandığı bilgisi bulunmaktayken, neden sansürlendiği hususunda açıklayıcı bilgiler mevcut değildir. Bununla birlikte *Fezleke-i Tarih-i Osmanî*, *Kıtas-ı Enbiyâ*, *Letâif (Hande)* ve *Nasıl İzdivac Etmelidir?* adlı kitaplar hakkında vesikalarda yasaklanma sebepleri ifade edilmiştir. Bu kapsamda *Fezleke-i Tarih-i Osmanî* adlı kitapla ilgili arşiv vesikalarında “Ermenistan” kelimesi geçtiği için yasaklandığı bilgisine ulaşılmıştır. Dolayısıyla kitabın içeriği incelendiğinde pek çok yerinde “Ermenistan” kelimesinin geçtiği görülmüş ve bu ifade sebebiyle yasaklandığı tespit edilmiştir. “Ermenistan” ifadesinin o devirde yasaklı kelimeler arasında bulunması Osmanlı Devleti ile Ermeniler arasındaki problemlere bağlanmıştır. Bu ifadeden yola çıkarak *Kıtas-ı Enbiyâ* ve *Endülüs Tarihi* adlı kitaplarda “Ermenistan” ifadesine rastlanılmış ve ilgili kitapların yasaklanmasında bu ibarenin etkili olduğu ortaya konmuştur. Ayrıca *Kıtas-ı Enbiyâ*’nın bir takım zararlı kelimelerden dolayı yasaklandığı belirlenmiştir. Ama *Fezleke-i Tarih-i Osmanî*’de, *Kıtas-ı Enbiyâ*’ya benzer kelimeler geçmesine rağmen sadece “Ermenistan” kelimesine odaklanılmıştır. Dolayısıyla kitapların yasaklanmasında, sakıncalı olan ifadelerin her zaman aynı boyutta geçerli olmadığı ortaya konmuştur.

Çalışmada, mevcut literatüre kitapların yasaklanmasında hangi etkenlerin bulunduğu konusunda katkı yapılmaya çalışılmıştır. Bizzat yasaklanmış kitapların içeriğindeki ifadeler aktararak, arşiv vesikalarının rehberliğinde kitapların yasaklanmasına sebebiyet veren unsurlar açıklanmıştır. Bu kapsamda üç tür yasaklanma sebebi ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki siyasî, ikincisi ahlakî üçüncüsü ise ruhsatsız basımdır. Siyasî ve ahlakî açıdan sakıncalı ifadeler örneklerle açıklanmıştır. Mevcut literatürde kitap sansürün hukukî ve kurumsal boyutu konusunda bilgiler yer alırken, o dönemde yasaklanan bir kitabın içeriğinin ne kadar etkili olduğu konusundaki bilgiler yetersizdir. Dolayısıyla çalışmada o devirde yasaklanmış kitap temel alınarak, içeriğinin ne kadar etkili olduğu konusu ortaya konmuştur.

Kitap incelemesinden ortaya çıkan başlıklar değerlendirildiğinde yukarıda ifade edildiği gibi siyasî ve ahlakî sebepler ortaya çıkmakta ve buna ek olarak ruhsatsız basım yer almaktadır. Siyasî açıdan yasaklanan kitapların “Ermenistan” ifadesinden ötürü yasaklandığı görülmektedir. “Ermenistan” ifadesinin kitapların yasaklanması için bir neden teşkil ediyor olması, hiç şüphesiz Osmanlı Devleti’nin ilgili dönemde Ermenilerle yaşadığı sorunlarla yakından ilişkilidir. Siyasî açıdan yasaklanan kitapların bir diğer özelliği ise yazarlarıdır. İncelemesi yapılan kitaplar nezdinde yazarların siyasî faaliyetleri, kendi kitaplarının önüne geçmiş yasaklanma hususunda ana etkeni oluşturmuştur. Bu bakımdan Tunalı Hilmi ve Ali Suavi arşiv vesikalarında zararlı kişiler olarak nitelendirilmiş ve kitapları da bu bağlamda değerlendirilmiştir. Ayrıca *Vatan Yahut Silistre*’nin yazarı Namık Kemal’i de bu kapsam dahilinde kabul etmek gerekir. Bu yazarların şahsiyetleri ve siyasî faaliyetlerinin etkisiyle kitaplarının yasaklandığı ifade edilebilir.

Ahlakî açıdan sakıncalı olan kitaplara bakıldığında, içeriğinde müstehcenlik unsuru barındıran ifadeler mevcuttur. Ahlakî açıdan sakıncalı olan ifadeler konu bakımından birbirine benzerlik göstermektedir. Bu ifadeler genel manada kadınlar üzerinedir. Kadınların biyolojik farklılıkları üzerinden onların vücutlarını tasvir edici ifadelerin, ahlakî açıdan yasaklamaya sebebiyet verdiği düşünülmektedir. Ayrıca bir halk hikayesi olan *Meşhur Köroğlu Hikayesi* adlı kitapta da müstehcenlik unsuru oluşturan şiirler bulunmaktadır ve ahlakî açıdan sakıncalı olmasından ötürü yasaklandığı düşünülmektedir. İçeriği incelenen kitaplar dahilinde ortaya çıkan bir diğer konu da ruhsatsız basımdır. Bu devirde oluşturulan nizamnamelerde ruhsatsız basımın yasak olduğu konusunda çok açık hükümler yer almaktayken, seçilen kitaplar arasında

ruhsatı olmadan basılan kitaplar vardır. *Nasıl İzdivac Etmelidir?* ve *Arnavutlar, Solyotlar* bu kapsamda değerlendirilmiş ve her iki kitabın tefrika edildikten sonra ruhsatsız basıldığı ortaya konmuştur.

Çalışmada incelenen kitaplar neticesinde belirli ortak yasaklanma sebeplerinin bulunduğu görülmüştür. O devirde Osmanlı Devleti'nin siyasî açıdan yaşamış olduğu sorunlar matbuat alanına tesir etmiş ve bu tür ifadeleri içeren kitaplar yasaklanmıştır. Ahlakî açıdan sakıncalı olan kitaplara bakıldığında da benzer ifadeler yer almaktadır. Ayrıca ruhsatsız basımında bu dönemde kitap yasaklamalarında öne çıkan konulardan biridir.

Sonuç olarak istibdat dönemi olarak adlandırılan II. Abdülhamid devrinde, kitaplar üzerine oluşturulan denetimin hukukî ve kurumsal boyutu daha da genişletilmiştir. Bu çalışma II. Abdülhamid dönemindeki kitap sansürü uygulamalarına açıklık getirmiş ve bizzat yasaklanan kitapların temel alınması gerektiğini göstermiştir. Yasaklanan kitaplar hakkında değerlendirme yapmak için, ilk olarak basım usulü, daha sonra içeriğindeki ifadeler ve kitabın yazarı gibi konular göz önünde bulundurulmalıdır. Bu kapsamda II. Abdülhamid devrindeki kitap sansürünü açıklamak için, esas ögenin o devirde yasaklanmış kitaplar olması gerekliliği üzerinde durulmuştur. Kitapları temel alarak yapılan değerlendirmelerin devrin sansür sistemini anlamak adına önemli olduğu vurgulanmıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri (Başbakanlık Osmanlı Arşivi-BOA)

Dâhiliye Nezâreti Mektûbî Kalemi,

- 345/3, 19 Şabân 1312/15 Şubat 1895.
 495/ 57, 26 Muharrem 1320/5 Mayıs 1902.
 542/ 17, 9 Rebû'l-âhir 1320/16 Temmuz 1902.
 609/ 17, 7 Şabân 1320/9 Kasım 1902.
 907/72, 27 Şabân 1322/6 Kasım 1904.
 1226/56, 19 Zi'l-hicce 1325/23 Ocak 1908.
 1279/85, 15 Receb 1326/13 Ağustos 1908.
 1439/87, 25 Zi'l-ka'de 1304/15 Ağustos 1887.

Îrâde Dâhiliye,

- 41/2021, 13 Cemâziye'l-evvel 1257/3 Temmuz 1841.
 535/37163, 23 Zi'l-ka'de 1281/19 Nisan 1865.
 535/37197, 23 Zi'l-ka'de 1281/19 Nisan 1865.
 838/67400, 9 Zilhicce 1298/2 Kasım 1881.
 844/67818, 9 Safer 1299/31 Aralık 1881.

Îrâde Mesâil-i Mühimme,

- 3/48, 7 Rebû'l-evvel 1261/16 Mart 1845.

Ma'ârif Nezâreti Mektûbî Kalemi,

- 36/7, 8 Rebû'l-âhir 1293/3 Mayıs 1876.
 140/25, 21 Şevvâl 1309/19 Mayıs 1892.
 148/46, 29 Muharrem 1310/23 Ağustos 1892.
 373/36, 2 Cemâziye'l-âhir 1316/18 Ekim 1898.
 394/8, 4 Zi'l-hicce 1315/26 Nisan 1898.
 434/21, 9 Ramazân 1316/21 Ocak 1899.
 437/28, 24 Şevvâl 1316/7 Mart 1899.
 439/43, 11 Zi'l-kâ'de 1316/23 Mart 1899.
 449/40, 12 Muharrem 1317/23 Mayıs 1899.
 522/11, 29 Rebû'l-âhir 1318/26 Ağustos 1900.
 522/53, 2 Cemâziye'l-âhir 1318/27 Eylül 1900.
 586/48, 10 Receb 1319/23 Ekim 1901.

626/5, 4 Safer 1320/13 Mayıs 1902.

645/44, 16 Rebû'l-âhir 1320/23 Temmuz 1902.

659/15, Cemâziye'l-âhir 1320/15 Eylül 1902.

667/36, 6 Receb 1320/9 Ekim 1902.

673/20, 8 Şabân 1320/10 Kasım 1902.

Sadâret Mühimme Kalemî Evrakı,

306/99, 19 Safer 1281/24 Temmuz 1864.

314/38, 8 Cemâziye'l-evvel 1218/9 Ekim 1864.

318/4 Cemâziye'l-âhir 1218/15 Kasım 1864.

Yıldız Mütenevvî Ma'rûzât,

57/5, 3 Cemâziye'l-evvel 1309/5 Aralık 1891.

Yıldız Esas Evrakı,

15/41, 19 Rebû'l-evvel 1310/11 Ekim 1892.

Yıldız Ma'ârif Nezâreti Ma'rûzâtı,

4/60, 18 Şabân 1320/20 Kasım 1902.

Yıldız Posta Telgraf Nezâreti Ma'rûzâtı,

24/104, 17 Zi'l-hicce 1331/17 Kasım 1913.

Yıldız Perakende Komisyonlar Ma'rûzâtı,

11/26, 29 Zi'l-hicce 1320/29 Mart 1903.

Düstur,

Düstur-I, Cilt 2.

Düstur-I, Cilt 3.

Düstur-I, Cilt 5.

Düstur-I, Cilt 6.

Salnameler,

1316 (1898) Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, 1319 (1901) Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye

Elektronik Kaynaklar

Abdülhak Hamit Tarhan, *İçli Kız*, Basiret Matbaası, İstanbul 1291 (1874), İ.B.B. Atatürk Kitaplığı.

Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ Tevarih-i Hülefa*, 1307 (1889), İ.B.B. Atatürk Kitaplığı.

Ahmed Vefik Paşa, *Fezleke-i Tarih-i Osmanî*, Tercüman-ı Efkâr Matbaası, İstanbul 1302 (1884), Özege Kataloğu.

Ali Suavi, *Hive*, Artin Asaduryan Matbaası, İstanbul 1326 (1909), Özege Kataloğu.

M. Cemil, *Letâif*, İstanbul (1305)1887, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı.

Meşhur Köroğlu Hikayesi, 1897, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı.

Memalik-i Mahrusa-i Şahaneye Duhul ve İntişarı Memnu Bulunan Kütüb ve Risail-i Muzırranın Esamisini Mübeyyin Cedveldir, Matbaa-ı Osmanîye, 1318 (1900), İ.B.B. Atatürk Kitaplığı.

Namık Kemal, *Vatan Yahut Silistre*, 1307 (1885), İ.B.B. Atatürk Kitaplığı.

Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani Devr-i Saltanat*, İstanbul, 1327 (1909), İ.B.B. Atatürk Kitaplığı.

Salnâme-i Servet-i Fünun, Atatürk Kitaplığı, İsmail Subhi Mehmed Fuad, Ahmed İhsan Şürekası, Matbaacılık Osmanlı Şirketi, İstanbul, 1326 (1910).

Servet-i Fünun, 13 Teşrin-i Sani 1324 (26 Kasım 1908), Milli Kütüphane.

Süleyman Tevfik, *Nasıl İzdivac Etmelidir*, Tarık Matbaası, İstanbul 1316 (1898), Marmara Üniversitesi Nadir Eserler Koleksiyonu.

Tunalı Hilmi, *Yeni Osmanlılara Bir Dilek*, Cenevre, 1320 (1902), TBMM Kütüphanesi.

Von Der Goltz, *Genç Türkiye'nin Hezimetini ve İmkân-ı İtilâsı*, Kader Matbaası, 1335 (1916), İ.B.B. Atatürk Kitaplığı.

Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, Kerabet Matbaası, İstanbul 1304 (1886), İ.B.B. Atatürk Kitaplığı.

İnternet Adresleri

www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5c0639904b8ed0.43423253, 2.2.2019.

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&kelime=TEFRİKA, 2.2.2019.

Kitap ve Makaleler

Ahmadov, Rashadat, (2016) “Ahmed Cevdet Paşa ve İcâzetnâme'si”, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 5, s. 57-84.

And, Metin, (1970). *100 Soruda Türk Tiyatrosu Tarihi*, Gerçek Yayınevi, İstanbul.

Andrews, P. Alford, (1992). *Türkiye'de Etnik Gruplar*, çev. Mustafa Küpüşoğlu, Ant Yayınları, İstanbul, 1992.

Akyıldız, Ali, (2003) “Maarif-i Umumiye Nezareti”, *D.İ.A. (Diyanet İslam Ansiklopedisi)*, Ankara, Cilt 27, s. 273-274.

Akün, Ömer Faruk, (2006) “Namık Kemal”, *D.İ.A. (Diyanet İslam Ansiklopedisi)*, İstanbul, 2006, Cilt 32, s. 361-378.

AKGÜN, Ömer Faruk, (1986) “Namık Kemal'in Kitap Halindeki Eserlerinin İlk Neşirleri”, *Türkiyat Mecmuası*, F.1, s. 27-28.

- Aktaş, Özgür, (2006). *Cumhuriyet Tarih Ders Kitaplarında Rusya İmgesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Altınay, Ahmet Refik, (1932). *On Altıncı Asırda Rafizilik ve Bektaşilik*, Muallim Ahmet Halit Kütüphanesi, İstanbul.
- Arık, Şahmurat, (2006) “Ahmet Midhat Efendinin Romanlarında Roman Sanatı Üzerine Düşünceler”, *İlmi Araştırmalar*, Sayı 21, s. 15-36.
- Arıkan, Zeki, (1985) “Tanzimat’tan Cumhuriyete Tarihçilik”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 6, s. 1584-1594.
- Ata, Bahri, (2009) “Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Bir Ders Araç ve Gereçleri Lojistik Merkezi: Maarif Kütüphanesi (1872-1895)”, *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmaları Dergisi*, Sayı 1, Yıl 2009, s. 27-36.
- Ateş, Sabri, (2009). *Tunalı Hilmi Bey Osmanlı’dan Cumhuriyete Bir Aydın*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Ataman, Bora, (2009) “Türkiye’de İlk Basın Yasakları ve Abdülhamid Sansürü”, *Marmara İletişim Dergisi*, Sayı 14, Ocak, s. 21-49.
- Aydın, Abdulhalim (2001) “Şinasi’nin ‘Şair Evlenmesi’nde Fransız Etkisi”, *Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 11, Sayı 1, s. 1-13.
- Aydın, Derya Uzun, (2014) “Sanayi-i Nefise Mektebi ve Paris Güzel Sanatlar Okulu L’ecole Des Beaux-Arts Üzerine Bir Değerlendirme” *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl 2, Sayı 6, Eylül, s. 74-81.
- Aydın, Mahir, (1994) “Edhem Paşa, İbrahim”, *D.İ.A. (Diyanet İslam Ansiklopedisi)* Cilt 10, İstanbul, s. 418-420.
- Ayrancı İlhami, (2018) “Türkiye’de Endülüs Alanında Yapılan Çalışmalar”, *Kırıkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, Yıl 3, Sayı 5, s. 27-38.
- Babinger, Franz, (2004). *18. Yüzyılda İstanbul’da Kitabiyat* çev. Nudret Kuran Burçoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2004.
- Baş, Eyüp, (2005) “Târîh-i Osmânî Encümeni Kurucularından Efdaleddin (Tekiner) Beyin Hayatı, Eserleri ve Tarihçiliği Üzerine”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 2, s. 167-204.
- Banarlı, Nihat Sami, (1983). *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, Cilt 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Beydilli, Kemal, (2003) “Matbaa”, *D.İ.A. (Diyanet İslam Ansiklopedisi)* Cilt 28, Ankara, s. 105-110.
- Beydilli, Kemal, (2011) “Tepedelenli Ali Paşa”, *D.İ.A. (Diyanet İslam Ansiklopedisi)* Cilt 40, İstanbul, s. 476-479.
- Bıyıklı, Şaban (2018) “Çeviri: Yunanperest Çılgınlık ve Helenseverlik“, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, Cilt 17, Sayı 17, s. 291-316.
- Birinci, Ali, (2012). *Tarihin Hududunda Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri*, Dergah Yayınları, 2012.
- Boratav, N. Pertev, (1984) *Köroğlu Destanı*, Adam Yayıncılık, İstanbul.

- Bozkurt, Eshabil, Ayşe Banu Karadağ, (2014) “Türk Kültür ve Edebiyat Dizgesinde Çok Kimlikli Bir Mütercim: Süleyman Tevfik, *Rumeli’de Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, s. 38-59.
- Bulut, Yıldıray, (2015) “Namık Kemal’in Tiyatro ve Romanlarına Genel Bir Bakışla, Bu Eserlerinde Sevgiliye ve Vatana Duyulan Aşk”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 3, Sayı 19, Aralık 2015, s. 195-213.
- Bury, John, (1978). *Düşünce Özgürlüğünün Tarihi*, Çev. Durul Batu, İstanbul, 1978.
- Ceylan, Ayhan (2006) “Tanzimat Dönemi Osmanlı Basım ve Yayımlarında Hukukî Düzen (1839- 1876)”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, Sayı 1, s. 139-155.
- Cevad, Mahmud, (2001). *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, Haz. Taceddin Kayaoğlu, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Cubutoğlu, Serap Aslan, (2016) “Ahmet Midhat Efendi’nin Romanlarında Yaşanılan Coğrafya: Balkanlar”, *Uluslararası Türk Dünyası Kültür Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, Uluslararası Türk Dünyası Kültür Araştırmaları Dergisi*, s. 152-168.
- Çakmak, Biray, Yerlikaya, Feyzullah, (2015) “Gebze Erkek Rüştüye Mektebi”, *Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Uluslararası Gazi Akçakoca Sempozyumu Bildirileri*, s. 1193-1209.
- Çakmak, Diren, (2007) “Osmanlı Telif Hukuku İle İlgili Mevzuat”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 21, s. 191-234.
- Çelik, Hüseyin, (1993). *Ali Suavi*, T.C. Kültür Bakanlığı, Keçiören Açık Cezaevi Matbaası, Ankara.
- Çelik, Yavuz, (2009) “Yöneten ve Yönetilen İlişkilerinde Sansür”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Sayı 4, s. 72-87.
- Çiğdem, Recep, (2005) “Ahmed Cevdet Pasha (1823-1895): A Scholar And A Statesman”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı 6, s.77-92.
- Çitçi, Selahattin, (2015) “Namık Kemal’in Eserlerinde Rusya ve Ruslar”, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt 25/Bahar 2015, s. 29-56.
- Çoruk, Ali Şükrü, *Örnek Bir Vak’a Işığında Abdülhamid Döneminde Kitap ve Dergi Sansürü*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2014.
- Demircan, Aynur, (2003). *Tanzimat’tan Cumhuriyete Aydınlık Bir Yüz: Abdülhak Hâmit Tarhan*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilkent Üniversitesi, Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Demirel, Fatmagül, (2004) “Osmanlı Devleti’nde Kitap Basımının Denetimi”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 5, 2004, s. 89-104.
- Demirel, Fatmagül-Raşit Çavaş, (2005) “Yeni Bulunan Belgeler Işığında II. Abdülhamid’in Yaktığı Kitapların Bir Listesi”, *Müteferrika Kitabiyat Dergisi*, s. 3-23.
- Demirel, Fatmagül, (2007). *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul.

- Dıġıroġlu, Filiz, (2017) “XIX. Yüzyıl Osmanlı Başkentinde Entelektüel Bir Acem: Mirza Habib İsfehanî ve Terekesi”, *Osmanlı Araştırmaları/ The Journal of Ottoman Studies*, Sayı 49, s. 293-341.
- Dıġıroġlu, Filiz (2017) “II. Abdülhamid Dönemi Matbûat Politikaları: Mushaf Basımı ve Dinî Neşriyât”, *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi*, Ed. Fahrettin Gün-Halil İbrahim Erbay, TBMM Basımevi, s. 631-651.
- DOĞAN, Cem (2012) “1845 Polis Nizamnamesi: 12. ve 13. Maddeler Üzerine Yeniden Bir Değerlendirme”, *International Journal of Social Science*, Cilt 5, Sayı 5, s. 75-92.
- Ebuzziya, Ziyad, (1989) “Ahmet İhsan Tokgöz”, *D.İ.A.*, Cilt 2, 1989, İstanbul, s. 94-95.
- Ekrem, Ali, (1930). *Namık Kemal*, İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul.
- Elhajhamed, Abdulsattar, (2018) “1875 Yılına Kadar Türk Edebiyatında Endülüs” *Mukaddime*, 29(1), s. 101-110.
- Enginün, İnci, (1986). *Abdülhak Hamid Tarhan*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ulucan Matbaası, Ankara.
- Enginün, İnci, (2000). *Araştırmalar ve Belgeler*, Dergah Yayınları, İstanbul.
- Er, Turgut, (2014). *Arşiv Belgeleri Işıġında Türkiye’de Sansür (1938-1945)*, Berikan Yayınevi, Ankara.
- Ergin, Osman Nuri, (1977). *Türk Maarif Tarihi*, Cilt 3-4, Eser Matbaası, İstanbul.
- Erkan, Serdar, (2017) “Osmanlı Döneminde Tarih Öğreniminin Tarihiçesi”, *21. Yüzyılda EĞitim ve Toplum*, Cilt 6, Sayı 17, s. 395-424.
- Erdoğdu, Teyfur, “Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı”, *Oral Sander’e Armağan*, 1998, s. 183-247.
- Ersoy, Osman, (1959). *Türkiye’ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, Güven Basımevi, Ankara.
- Gedik, Kader, (2013). *Ahmet Midhat Efendi’nin Romanlarında Etnik Kimlikler*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Gerçek, Selim Nüzhet, (1939). *Türk Matbaacılıġı I Müteferrika Matbaası*, İstanbul Devlet Basımevi.
- Göçgün, Önder, (1987). *Ziya Paşa*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Tekser Ofset, İzmir.
- Gökçek, Fazıl, (2006). *Osmanlı Kapısında Büyüme*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Gündoğdu, Mehmet Ali, (2017). “Tanzimat Yazarlarına Göre Endülüs’ün Yıkılış Sebepleri”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 2017, s. 315-338.
- Halaçoğlu, Yusuf-Aydın, M. Akif, (1993) “Ahmet Cevdet Paşa”, *D.İ.A. (Diyanet İslam Ansiklopedisi)*, Cilt 7, İstanbul, s. 443-450.
- Hamid, Abdülhak, (1937) “Eserlerimi Nasıl Yazdım?” *Ülkü Halkevleri Dergisi*, Direktör: M. Fuat Köprülü, Cilt 9, Sayı 51, 1937.

- İnuğur, M. Nuri, (1982). *Basın ve Yayın Tarihi*, Çağlayan Basımevi, İstanbul, 1982.
- İrtem, Süleyman Kani, (1999). *Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür*, Temel Yayınları, İstanbul.
- İskit, Server, (1939). *Türkiye’de Matbuat Rejimleri*, Arşiv Kısmı, Matbuat Umum Müdürlüğü, Ülkü Matbaası, İstanbul.
- İskit, Server, (1943). *Türkiye’de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, Başvekalet Basın Yayın Umum Müdürlüğü, İstanbul, 1943.
- Kabacalı, Alpay, (1990). *Başlangıçtan Günümüze Türkiye’de Basın Sansürü*”, Türkiye Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul.
- Kabacalı, Alpay, (1989). *Türk Kitap Tarihi*, Cilt 1, Cem Yayınevi, İstanbul.
- Kale, Ecehan, (2014) “The Quest Of An Oppositionist Young Ottoman: Namık Kemal’s Synthetical Modernism In His Theatre Play Vatan Yahut Silistre (1873)”, (Master of Arts in History), Bilgi University, İstanbul.
- Kana, Fatih, (2010). *Ziya Paşa’ya Göre Edebiyat ve İnsan Eğitimi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Kara, İsmail, (1999), “Ulema-Siyaset İlişkilerine Dair Metinler-II Ey Ulema! Bizim gibi konuş!””, *Divan*, s. 65-134.
- Karaburgu, Oğuzhan, (2012). *Şairin Sahneye Düşen Gölgesi Abdülhak Hâmid Tarhan’ın Tiyatroları Üzerine Bir İnceleme*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- Karaburgu, Oğuzhan, (2013), “Şair-i Azam Abdülhak Hâmid Tarhan’ın Tiyatro Yazarı Olarak Dil ve Üslûbu”, *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, s. 270-287.
- Karal, Enver Ziya, (2011). *Osmanlı Tarihi*, Cilt 8, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011
- Kayaoğlu, Taceddin, (1998). *Türkiye’de Tercüme Müesseseleri*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Keçeci Kurt, Songül, (2012) “Osmanlı Devleti’nde Türklerin Açtığı Özel Mektepler”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 9, Sayı 19, s. 105-123.
- Kırzioğlu, Fahrettin, (1951) “Ali Suavi’nin Hive Adlı Kitabı ve Türkçülüğü”, *Orkun*, 25, 1951, s. 4-6.
- Korkmaz, Ferhat, (2012) “Balkan Cities and Culture In The Tanzimat Era Turkish Novels”, *IBAC*, vol 2, s. 293-301.
- Kodaman, Bayram, (1991). *II. Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Kudret, Cevdet, (1977). *Abdülhamid Devrinde Sansür*, İstanbul.
- Kut, Turgut, (2003) “Matbaa Hurufatı”, *D.İ.A. (Diyamet İslam Ansiklopedisi)*, Cilt 28, Ankara, s. 111-113.

- Küçükler, Osman Zahit, (2016). *Osmanlı Devleti'nde Eğitimde Modernleşme ve Encümen-i Daniş*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Loria, Jacques, (2016). *Türkiye'de Sansür Eğlenceleri*, Haz. Arda Odabaşı, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- Madendağ, Gülten, (2009). *Ahmed Vefik Paşa ve Türkçülük (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hatay.
- Mardin, Şerif, (2013). *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Meral, Yasin, (2015) *Erken Dönem "İbrani Matbaacılığında Haham Olayları ve Cemaat İçi Sansür"*, *Dinî Araştırmalar*, Cilt 18, Sayı 47, s. 96-118.
- Okay, Orhan, (1989). *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Midhat Efendi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1989.
- Okay, Orhan, (1989) "Ahmet Vefik Paşa", *D.İ.A. (Diyanet İslam Ansiklopedisi)*, Cilt 2, İstanbul, 1989, s. 100-103.
- Özcan, Azmi, (2002) "Sultan II. Abdülhamid", *Türkler*, Cilt 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 909-930.
- Parlak, Nizamettin, (2005) "Ziya Paşa, Endülüs Tarihi ve Günümüz Türkçe'siyle Yayınlanırken Yapılmış Önemli Yanlışlıklar", *İslamiyât*, Cilt 8, Ankara, s. 1-21.
- Polat, Ayşe (2018) "Osmanlı'da Matbu İslam'ın Onay ve Denetimi: Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Sayı 11, s. 87-120.
- S. Johnson, Aaron (2012). *A Revolutionary Young Ottoman: Ali Suavi (1839-1878)*, Institute of Islamic Studies, McGill University, Montreal.
- Sağlam, Nuri, (2017) "Şemseddin Sami'nin Besâ Yahud Ahde Vefâ Adlı Piyesinde Etnosentrik Söylem ya da Vatan Yahud Arnavutluk", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt 57, Sayı 57, s. 197-212.
- Sabev, Orlin, (2006). *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726-1746)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- Sami, Şemseddin, (2017). *Kâmûs-ı Türkî*, Haz. Raşit Gündoğdu, Niyazi Adıgüzel, Ebul Faruk Önal, İdeal Yayıncılık, İstanbul.
- Sans, Maria Jesus Horta, (2006) "İspanya'da Matbaa Başlangıçtan El Quitoje'nin Basımına Kadar", *Litera İstanbul Üniversitesi Batı Dilleri ve Edebiyatları Dergisi*, Cilt 19, Sayı 1, İstanbul, s. 41-63.
- Saray, Mehmet, (1998) "Hive Hanlığı", *D.İ.A. (Diyanet İslam Ansiklopedisi)*, Cilt 18, İstanbul, s. 167-170.
- Shaw, Stanford-Ezel Kural, (2010). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, e Yayınları, İstanbul.
- Şahiner, Atilla, (2007). *Ahmet Vefik Paşa'nın Tarih Anlayışı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Seçkin, Bilge, (2008) "1908 Devrim'inde Politik Tiyatro ve Besa Oyunu", *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* No 38, 265-274

- Şengül, Abdullah, (2009) “Türk Tiyatrosunda Tarih”, *International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, vol 4, s. 1931-1987.
- Sevengil, Refik Ahmet, (1961). *Türk Tiyatrosu Tarihi 3 Tanzimat Tiyatrosu*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Somel, Selçuk Akşin, “Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi” *Sabancı Üniversitesi*, s. 1-15.
- Sümer, Faruk, Albayrak, Nurettin, (2002) “Köroğlu”, *D.İ.A. (Diyanet İslam Ansiklopedisi)*, Cilt 26, 2002.
- Tansel, F. Abdullah, (1967). *Namık Kemal’in Hususî Mektupları*, Cilt 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1967.
- Tansel, F. Abdullah, (1964) “Ahmed Vefik Paşa”, *Bellekten*, Cilt 28, s. 117-139.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, (2008). *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Haz. Abdullah Uçman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Tanzimat’tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*, (2010) Cilt 2, Yapı Kredi Yayınları, s. 936.
- Tanör, Bülent, (2014). *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Tevfik, Süleyman, (2011). *II. Meşrutiyetten Cumhuriyete Elli Yıllık Hatıralarım*, Haz. Tahsin Yıldırım-Şabân Özdemir, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul.
- Timur, Kemal, (2004) “Ahmet Midhat Efendi’nin Arnavutlar Solyotlar Adlı Romanında Hızır-İlyas Günleri ve Nevruz Bayramı” *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyat Dergisi*, Cilt 31, Yıl 2004, s. 337-343.
- Tugay, Asaf, (1961). *İbret-Abdülhamid’e Verilen Jurnal ve Jurnalcılar*, Cilt 1, Okat Yayınevi, İstanbul, 1961.
- TÜRK, Emine Bilgehan, (2017) “Kendi Kaleminden Halit Ziya’nın Yazma Serüveni”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 59, 2017, s. 229-239.
- Uçman, Abdullah, (1989) “Ali Suavi”, *D.İ.A.*, Cilt 2, İstanbul, s. 445-448.
- Uçman, Abdullah, (2005) “Mizancı Murad” *D.İ.A. (Diyanet İslam Ansiklopedisi)*, İstanbul, 2005, Cilt 30, s. 214-216.
- Uçman, Abdullah, (2013) “Ziya Paşa”, *D.İ.A.*, Cilt 44, İstanbul, 2013, s. 475-479.
- Uğurcan, Sema, (1995) “Ahmet Midhat Efendi’nin Romanlarında Tarih ve Medeniyet” *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Mayıs, 1995, s. 554-564.
- Ulukoz, Cansu, (2014). *M. Cemil’in Hande Adlı Kitabın Gülme Teorilerine Göre İncelenmesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırşehir.
- Ulusoy, Can, (2009). *Bir Jön Türk Olarak Tunalı Hilmi ve Siyasî Düşüncesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Uslu, Mehmet Fatih, (2011). *Melodram ve Komedi: Osmanlı'da Türkçe ve Ermenice Modern Dramatik Edebiyatlar*, (Basılmamış Doktora Tezi), Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Uşaklıgil, Halit Ziya, (1969). *Kırk Yıl*, Sulhi Garan Matbaası, İstanbul 1969.

Ürekli, Fatma, (2009) “Sanayi-i Nefise Mektebi”, *D.İ.A (Diyanet İslam Ansiklopedisi)*., Cilt 36, İstanbul, s. 93-97.

Yalçın, Hüseyin Cahit, (2010). *Edebi Hatıralar*, Haz. Rauf Mutluay, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, Eylül.

Encümen-i Teftiş ve Muayene

Reis: Ahmet Hamdi Efendi

Azalar: Davut Efendi, Şakir Efendi, Murat Bey, İlyas Efendi, Osman Efendi, Lâtif Efendi, Hayret Efendi, Salih Efendi, Vapuridi Efendi, Mikâil Efendi

Kâtipler: Başkâtip: Mümtaz Efendi

İkinci kâtip: Abdurrahman Bey

Suphi Bey, Numan Efendi, Şakir Efendi, Vaski Efendi.

Ek-2 B.O.A. Ma'ârif Nezâreti Mektûbi Kalemî, 148/46, 29 Muharrem 1310/23
Ağustos 1892

Namık Kemal'in eserlerinin taklit olarak ruhsatsız satılması hakkında.

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BASKANLIĞI (BOA)

تاریخ ترمیمی	سور	مجلد	موضوع	تاریخ	شماره	نوع ترمیم
۲۹ محرم ۱۳۱۰	۲	۲	در ترجمه کتابه شیخ آنتونی صفی	۲۹ محرم ۱۳۱۰	۱۹۹	مقتضی مطوعاً سلف

۶
عنوان: در ترجمه کتابه شیخ آنتونی صفی
ایضاً: در اساساً
کتابه ترجمه آنتونی صفی بعد از ترجمه در شماره ۲ مطبوعه مطبعه مطبوعه
برشته "ذوالحججه" در ۱۰ عاقله ۱۰ در بان نامه - نام کتابه ادب و ترجمه
بر ترجمه مطبوعه مطبوعه آنتونی صفی در ۱۰ عاقله ۱۰ در بان نامه - نام کتابه ادب و ترجمه
۲۹ محرم ۱۳۱۰
۲۹ محرم ۱۳۱۰

OSMANLI ARŞİVİ
MF.MKT
148 46

MF.MKT.00148.00046.001

Umûmi Ma'ârif Müdürlüklerine

Kemal Bey merhûmun eserine taklîden bilâ-ruhsat dersa'âdet de tab' edilmiş ve esasen intişârı memnû' bulunmuş olan Zavallı Çocuk, Vatan, Âkif Bey, Pakdeman nâm kitabların oraca nüshaları bulunduğu halde bi'l-müsâdere intişârına meydan verilmemesi hususuna himmet olunması siyâkında şukka terkîm kılındı.

Fi 29 Muharrem [1]310/fi 10 Ağustos 1308/23 Ağustos 1892

Ma'ârif Nezâret-i Celîlesi Huzûr-ı Sâmelerine

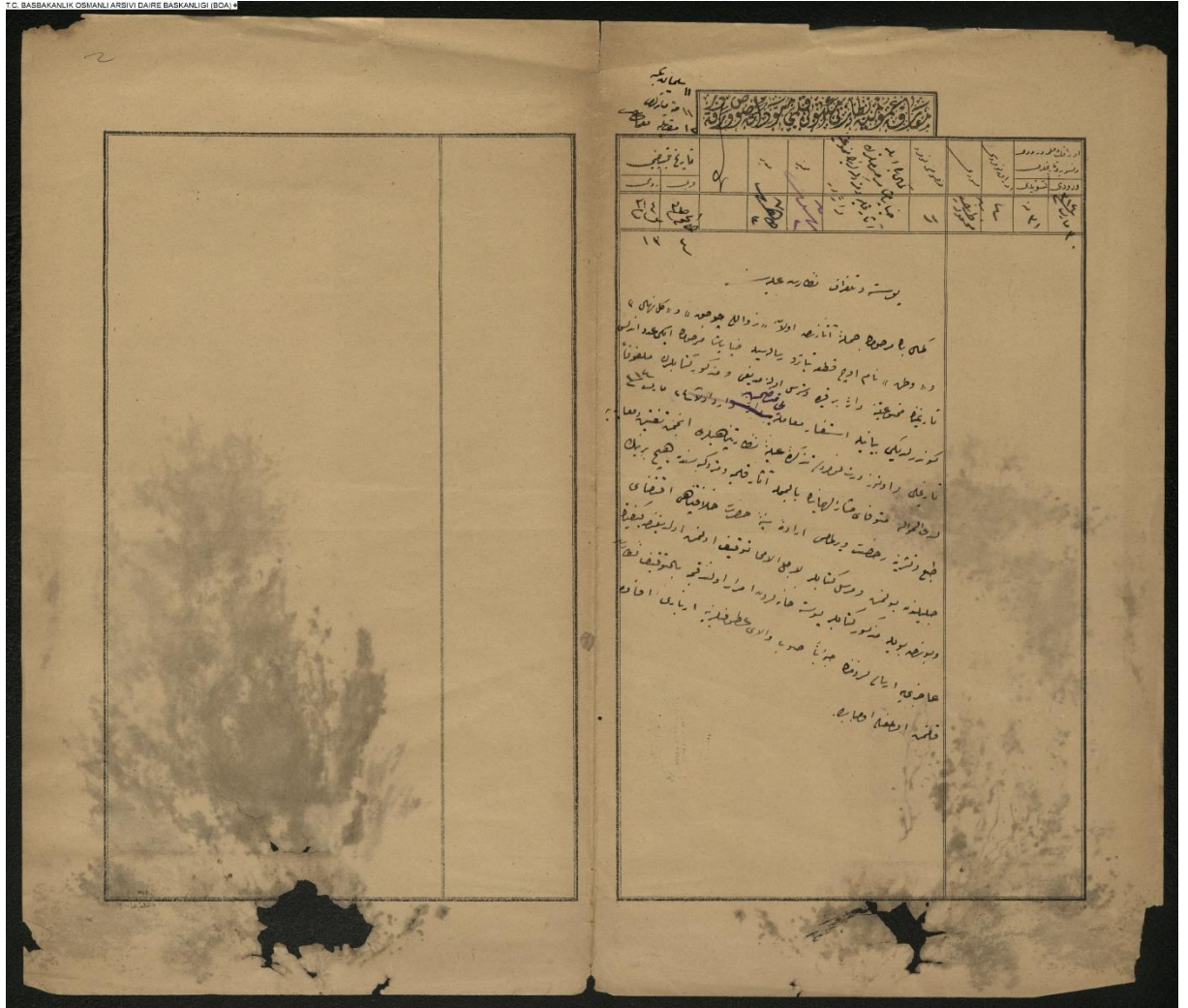
“Fezleke-i Târîh Osmâni” nâm-ı kitâbın ilk sahifesinin altıncı sâtırındaki ibâre-i muzırranın tayy ve imhâsına dâir ma'ârif müdürîyetimiz tarafından teblîğ ve tefhîm buyurulan 15 Teşrin-i Evvel sene [1]313 târîhi ve ûmumî yetmiş sekiz numero ile muvaşşah emir-nâme-i nezâret-penâhi semeresi olarak vaktiyle mekteb talebesine fûrûht olunan nüshalar bi't-taharrî ahz u ibâre-i mezbûrenin imhâsı esnasında olunan tettebbu'ât u mütâla'âtda üç mahallinde o misillü ibâre-ı muzırraya bi't-tesadûf bunlarda bâlâdeki gibi mahvv u nâ-bûd edilmişdir ki ber veche-zîr mahâll-i mezbûre arz olunur: birincisi (on altıncı kısmına nüsha-i fasl-ı sâlis) i ser-levhalı yüz yigirminci sahifenin on ikinci satırındaki “ekser, Ermenistan”dır. İkincisi ise yine fasl-ı mezkûrun vilâyat ve elviye cedvelinde yüz yigirmi beşinci sahifenin on ikinci satırındaki “Revan, Ermenistan”dır.” Hele Üçüncüsü ki yine mezkûr sahifenin on birinci satırındaki “Van, Ermenistan” gibi ki bir harfî her bir Osmânlıyı dilhûn edecek ibârelerden ‘ibâret bulunmuş ve mezkûr sahifelerde bazılarında bütün bütün fek ve mahv idilerek merbûtan takdîmi huzûr-u nezâret-penâhiye takdimine ictisâr kılındığı müsted’adır emr u fermân hazret-i menlehü'l emrindir.

Fi 3 Şabân sene [1]315 ve fi 16 Kanun-ı Evvel sene [1]313/28 Aralık 1897

Maraş Mekteb-i Rüşdiyesi Muallim-i Evveli

Ek-4 B.O.A. Ma'ârif Mektûbi Kalemi, 394/8, 4 Zi'l-hicce 1315/26 Nisan 1898

Namık Kemal'in eserlerinden *Zavallı Çocuk*, *Gülnehal* ve *Vatan* adındaki tiyatro risaleleriyle Ziya Paşa'nın *Endülü's Tarihi* adlı kitabının yasaklanması.

Posta ve Telgraf Nezâret-i ‘âlisine

Kemal Bey merhumun cümle-i asârından olan “Zavallı Çocuk” ve “Gülnihal” ve “Vatan” nâm üç kıta’ tiyatro risâlesiyle Ziya Paşa merhumun iki aded Endülüs Tarihinin memnu’atına dâir bir kayıd destrest olunamayacağı ve mezkûr kitâbların melfufen gönderildiği beyânıyla istifsâr-ı mu’âmeleyi 24 Mart sene [1]314 târîhli ve otuz dört numrolu tezkîre-i âliye nezâret-penâhileri Encümen-i Teftîş ve Mu’âyeneye lede’l-havâle müteveffâ-i müşârün-ileyhanın bi’l-cümle asâr-ı kalemi ve metrukesinden hiç birinin tab’ ve neşrine ruhsat verilmemesi irâde-i seniyye hazret-i hilâfet-penâhi iktizâyı celîlesinden bulunmuş ve mürsil kitâblar lace’l-imhâ tevkîf kılınmış olduğunun keyfiyeti ve bundan böyle mezkûr kitâbların postahanelerden emrâr olundukça bâ-tevkîf? Nezâret-i ‘âciziye irsâli lüzûmuna cevâben savb-ı vâlâ-yı atûfetlerine izbârı ifâde kılınmış olmağla olbâbda

Ek-5 B.O.A. Ma'ârif Nezâreti Mektûbi Kalemî 439/43, 11 Zi'l-ka'de 1316/23 Mart 1899.

İçli Kız Kitabının Yasaklanması İle İlgili

T.C. BASKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANLIĞI (BCA)

2

۱۰ شماره لا ۱۰ شماره لا

در سعاده به بایده شکوهی انکیر از مری بیاسته

« سلامت تاریخ و ۱۷۶۶ اندر دنا ملک سبب استهزای انچه
نفسه و اناره سده بولیده کتابی که حکم به توقیف کرده
لایزال بر وجه خروج کتبه از دفتر استفا و بیجا به ایستاده
به ستمت و در استر ... و ... در ... و ...
بوجود کتابها با اراده ستمت است با در ...
بدر ... با ...»

آقای بیجه بیسته
رقبای بیسته

MF.MKT.00439.00043.002

Ders'âdet Bidâyet Mahkemesi İkinci Cezâ' Dâiresi Riyâsetine

13 Şubat târîh ve 1733 numarolu tezkire encümen-i teftîş ve mu'âyene ifâdesiyle cevâbdır. Kitabcı Haşim b. Mamhud Ağa'nın sergisinde zuhûr iden memnû' olub olmadıkları istifsâr edilmiş olan “Huşeng” ve “Eşber” ve “İçli Kız” ve “Tezer” ve “Zavallı Çocuk” nâm kitâbların bâ-irâde-i seniyye hazret-i pâdişâhi memnû' olan asârdan olduğu beyânıyla tezkire terkîm kılındı efendim.

Ek-6 B.O.A Ma'ârif Nezâreti Mektûbi Kalemi, 522/11, 29 Rebû'î'l-âhir 1318/26
Ağustos 1900.

Tarik gazetesi başyazarı Süleyman Tevfik'in *Nasıl İzdivac Etmelidir?* adlı
kitabının yasaklanması hakkında

2

سازمان نشریات و مطبعات وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه
تاریخ تنظیم ۱۳۱۸/۲۶

ردیف	موضوع	تاریخ تنظیم	تاریخ تصویب	مقرر	مصدق
۱	فصلنامه	۱۳۱۸/۲۶			
۲	گفته				

فصلنامه زنجیر
۱۳۱۸
طبعه نهمه با سه جلد سیاه نوزدهم و نیمه طبعه زنجیر
و مذکور غنایه و نقد امیدین و غیره جزیه حضرت
آیت الله است. کتاب مطبوعه افغان امیدین (نهمه) در اول تقیبه
مجموع نام از کتاب نسخه بدیهه و در بعضی خصوصیات طرف
والای نظیر تصدیقه استغای انجمنه تقیبه و سایرین
اندر اینک اجابت

۱۳۱۸
۱۳۱۸

2

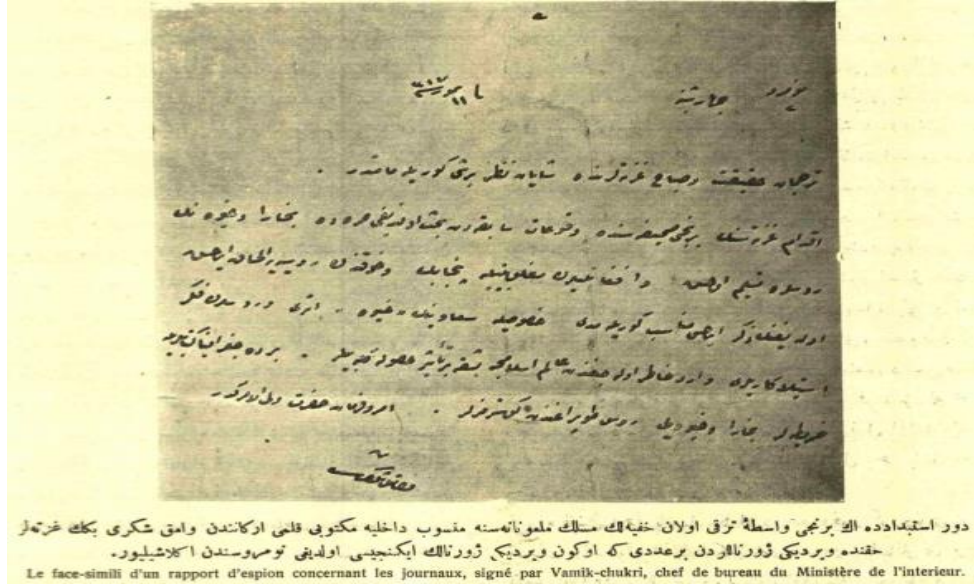
MF.MKT.00522.00011.002

Zabtiyye Nezâret-i Celîlesine

Tarik Gazetesi baş muharreri Süleyman Tevfik Efendi tarafından tercüme ve mezkûr gazeteye tefrika edilerek nezâret-i 'âciziden ruhsat alınmaksızın kitâb şekline ifrâğ idilen (Nasıl İzdivac Etmelidir?) nâm eserin neşrine meydân verilmemesi hususunun taraf-ı vâlâ-yı nezâret-penâhilerine iş'ârı encümen-i teftîş ve mu'âyeneden bâ-mezkûrda ifâde edildiği ol-bâbda

Ek-7 Vamek Şükrü tarafından verilen ve 13 Teşrin-i Sani 1324 (26 Kasım 1908)'de Musavver Servet-i Fünun'da yayımlanan jurnal (Milli Kütüphane)

Numero: 2

Çaharşanba 11 Temmuz 1317/24 Temmuz 1901

Tercüman-ı Hakikat ve Sabah gazetelerinde şâyan-ı nazar görülememiştir. İkdâm gazetesinin birinci sahîfesinde vukû'at-ı sâbıkadan bahs olunduğu Buhara ve Hive'nin Ruslara teslim olmuş ve Afganların mağlûbiyetiyle Pencab'ın ve Hokand'ın Rusya'ya ilhak edilmiş olduğunun zikr edilmesi münasib görülmedi. Hususîyle Suavi'nin Hive eseri ve Rusların fikr-i istilâ kârîleri vârid hâtır olacağından âlem-i İslâmca başka bir te'sir husûle gelebilir. Bir de coğrafya kitâblarıyla haritalar Buhara ve Hive'yi Rus toprağından göstermezler. Emr u fermân hazret-i veliyyü'l emrindir.

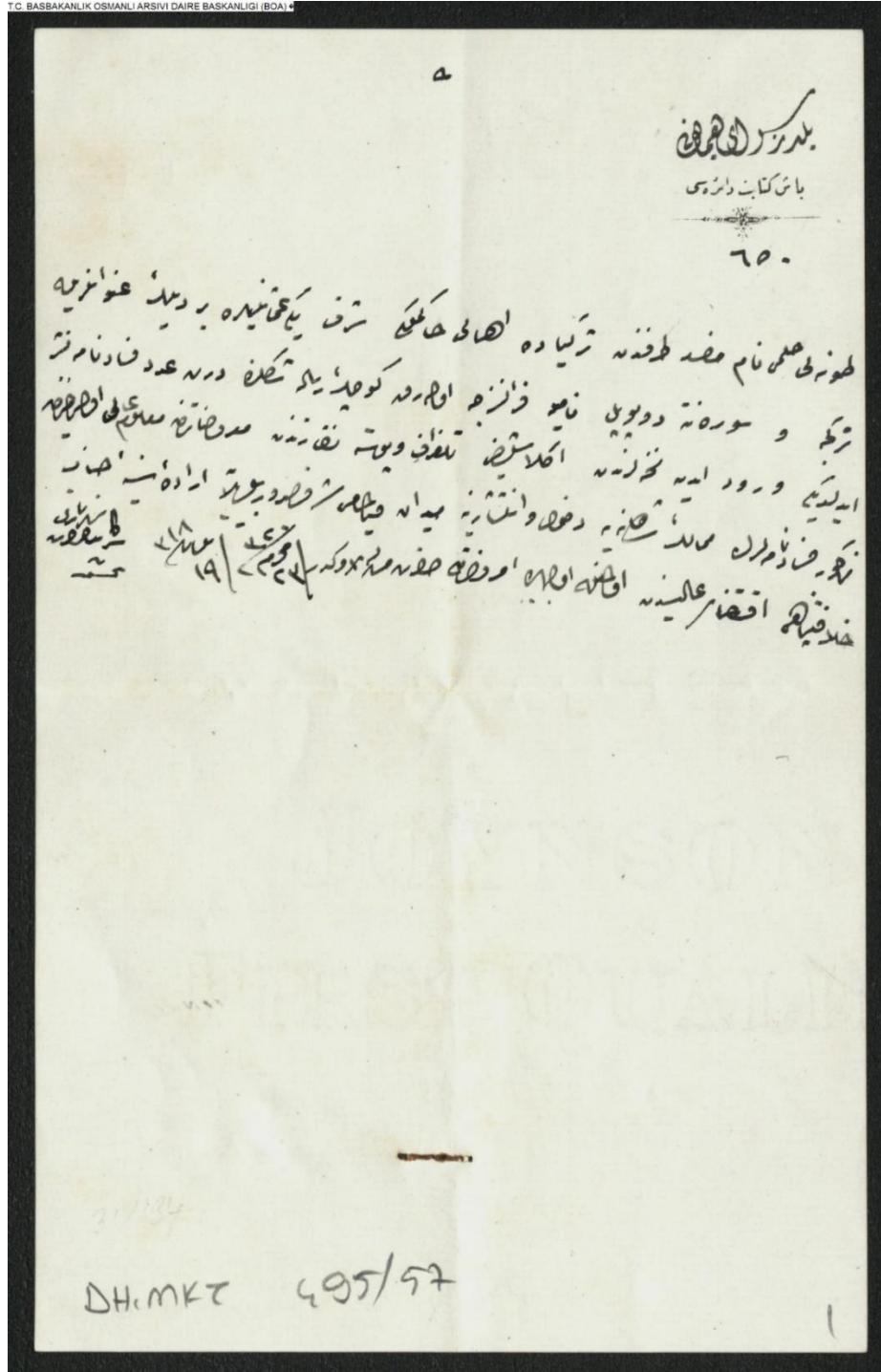
Bende

Vamek Şükrü

Devr-i istibdâdda en birinci vasıta-i terakki olan hafiyelik meslek-i mel'unanesine mensûb Dâhiliye Mektûbi Kalemi erkânından Vamek Şükrü Beğın gazeteler hakkında verdiği jurnallerden bir adedi ki o gün verdiği jurnalin ikincisi olduğu numrosundan anlaşılıyor.

Ek-8 B.O.A. Dâhiliye Nezâreti Mektûbi Kalemi, 495/57, 26 Muharrem 1320/5
Mayıs 1902

Tunah Hilmi'nin *Türkiye'de Ahâlî Hâkimliği, Şeref, Yeni Osmânlılara Bir Dilek*
isimli risalelerinin memlekete girişinin yasaklanması.

DH.MKT.00495.00057.001

Yıldız Saray-ı Humâyûn

Baş Kitabet Dâ'iresi

650

Tunalı Hilmi nâm-ı muzırr tarafından Türkiye'de Ahâlî Hâkimliği, Şeref, Yeni Osmânlılara Bir Dilek unvânlarıyla Türkçe ve Sorenta Diyo-pol nâmıyla Fransızca olarak küçük risâle şeklinde dört aded fesâd nâme neşr edildiği vürûd eden nüshalarından anlaşıldığı telgraf ve posta nezâretinden ma'rûzât-nâme ma'âlûm-ı âli olduğuna mezkûr fesâd-nâmelerin memalik-i şâhane duhûl ve intişârına meydan verilmemesi şeref-sudûr buyrulan irâde-i seniyye cenâb-ı hilâfet-penâhi iktizâ-i 'aliyesinden olmağla olbâbda emr u fermân hazret-i menlehü'l emrindir.

Fi 23 Muharrem sene [1]321/fi 19 Nisan [1]318

Dâhiliye Nezâret-i Celîlesine

Mektubi Kalemî

Devletlü Efendim Hazretleri

Bin üç yüz yedi senesinde basıldığı kalıb üzerinde de muharrer bulunan birinci cildi Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefa nam-ı kitâbın ruhsatsız basıldığı ve ba'zı muzırr kelimeyi dahî hâvi bulunduğu encümen-i teftiş ve mu'âyenece lede'l-tedkîk anlaşılmasına mebni matbû'ât-ı mevcûdesinin toplatılması zımında müfettişlere tenbîhât-ı lâzıme-i îfâ ve iktizâ' iden ve devâ'ire-i umûm taşra ma'ârif idârelerine dahî teblîgât-ı muktezisine icrâ kılınması olmağla nezâret-i celîlerince de iktizâsının îfâsı hususuna himem-i alîye-i nezâret penâhileri der-kâr bildirilmek bâbında emr u fermân hazret-i menlehü'l emrindir.

20 Rebiül evvel sene [1]320 ve fi 18 Haziran sene 1318/ 27 Haziran 1902

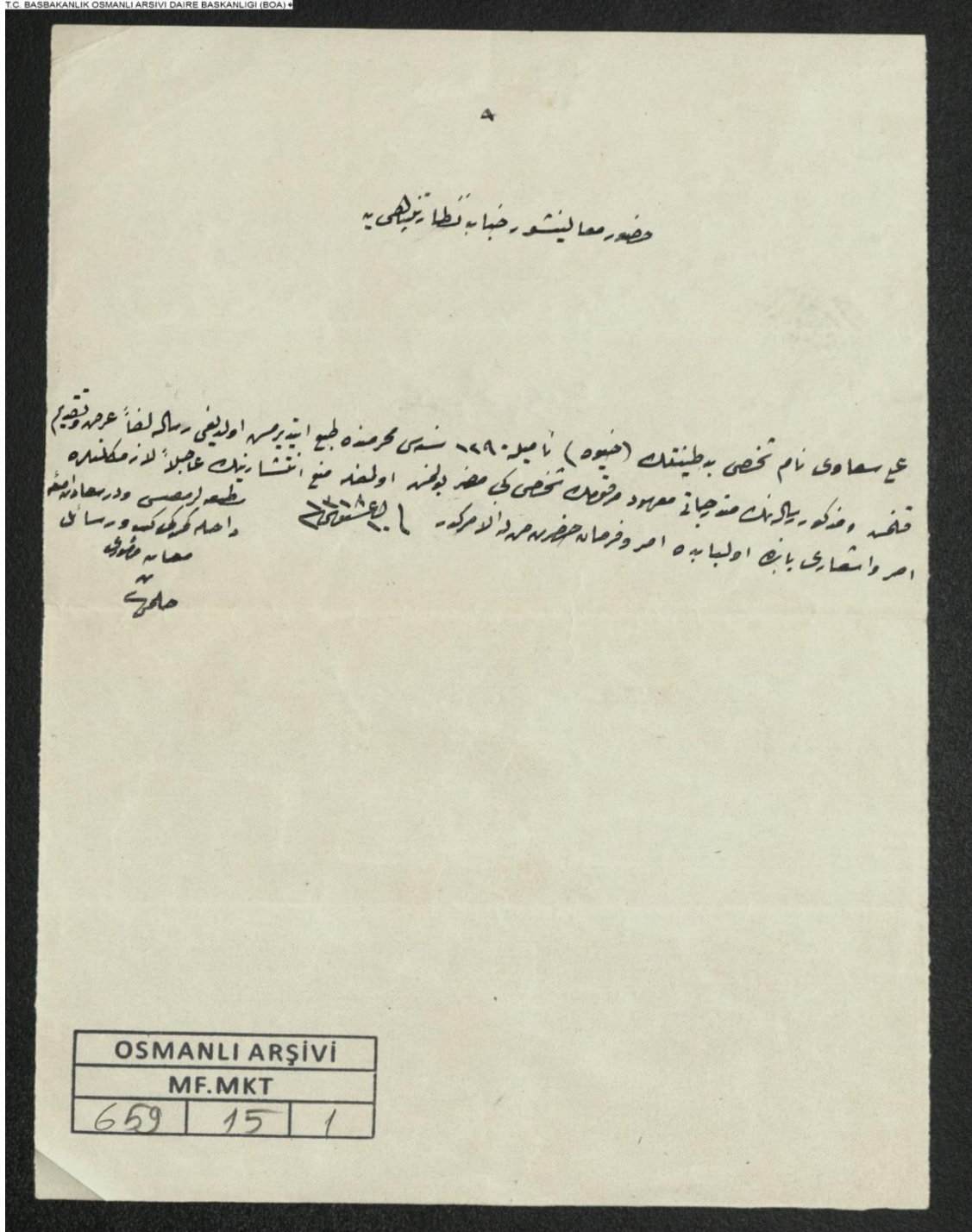
Ma'ârif-i Umûmi Nâzırı

Ek-10 B.O.A. Ma'ârif Nezâreti Mektûbi Kalemî, 659/15, 11 Cemâziye'l-âhir
1320/15 Eylül 1902

Hive Risalesinin Yasaklanması İle İlgili Matbaalar Müfettişinin Yazısı

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BASKANLIĞI (BOA)

MF.MKT.00659.00015.001

Huzûr-ı Ma'alîşûr Cenâb-ı Nezâret Penâhiye

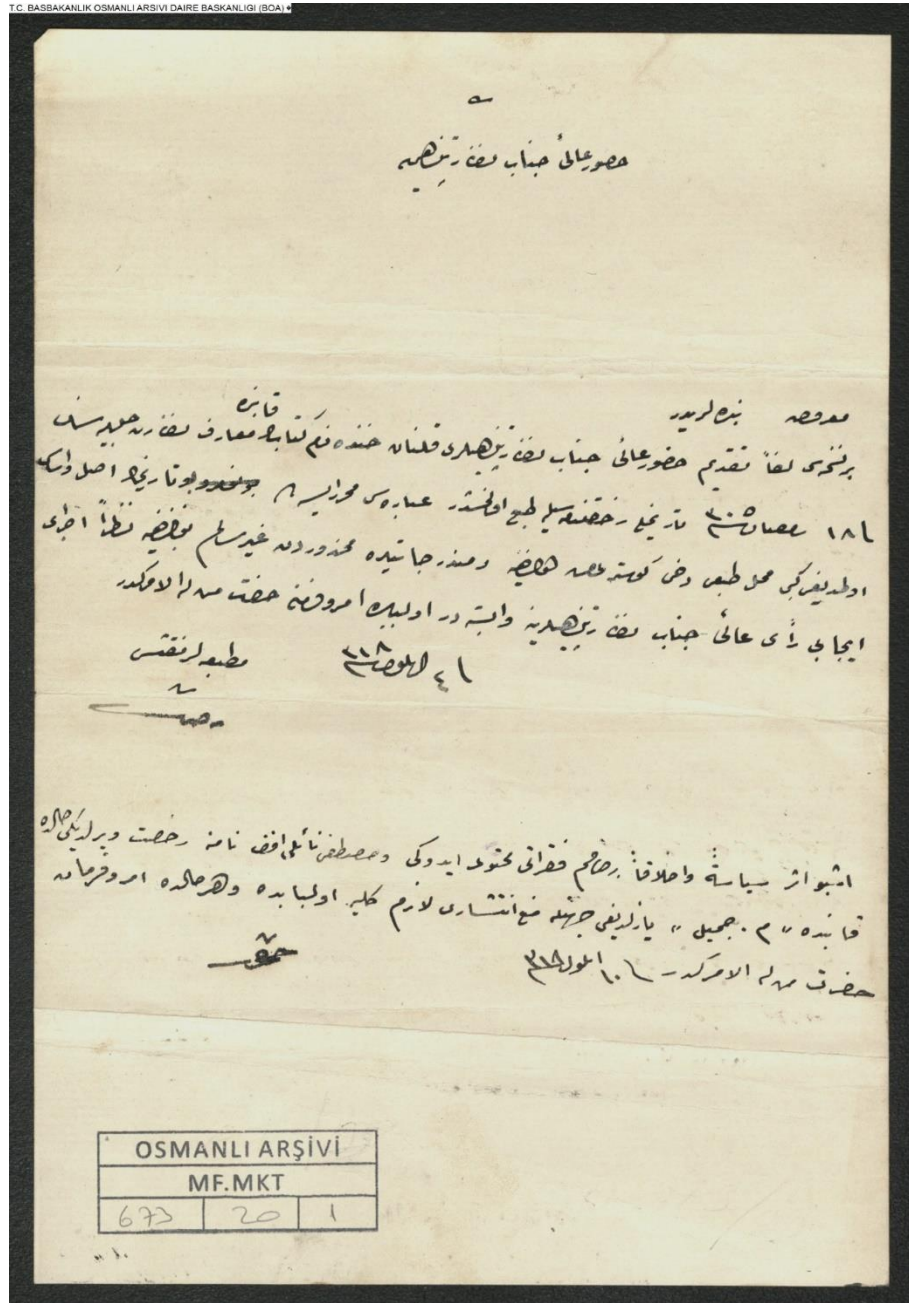
Ali Suavi nâm şahıs bed-i tıynetin (Hive) nâmıyla 1290 senesi muharreminde tab' ittirmiş olduğu risâle leffen arz ve takdîm kılınmış ve mezkûr risâlenin mûndericâtı ma'hud merkûmun şahsı gibi muzırr bulunmuş olmağla men'i intişârına 'âcilen lazım gelenlere emr u iş'arı bâbında emr u fermân hazret-i menlehü'l emrindir.

Fi 10 Ağustos sene 1318/23 Ağustos 1902

Matba'âlar Müfettişi Ders'âdet Dâhiliye Gümrüğü Kütüb ve Risâil Mu'âyene memuru

Ek-11 B.O.A Ma'ârif Nezâreti Mektûbi Kalemi 673/20, 8 Şabân1320/10 Kasım 1902.

Hande İsimli Kitabın Yasaklanması İle İlgili Matbaalar Müfettişinin Yazısı

MF.MKT.00673.00020.001

Huzûr-ı Âlî Cenâb-ı Nezâret-Penâhi

Ma'rûz-ı Bendeleridir

Bir nüshası leffen takdîm huzûr-ı ‘âlî cenâb-ı nezâret-penâhileri kılınan Hande nâm kitâbın kabında Ma’ârif Nezâret-i Celilesinin fi 18 Haziran sene [1]305/30 Haziran 1889 târîhli ruhsat-nâmesiyle tab’ olunmuşdur i’bâresi muharrer ise de bu târîhli asl-ı esâsı olmadığı gibi mahall-i tab’ı dahi gösterilmemiş ve mündericâtıda mahzûrdan gayr-i sâlim bulunmasına nazaran icrâ-yı icâbı re’y-i ‘âlî cenâb-ı nezâret-penâhilerine olbâbda emr u fermân hazret-i menlehü’l emrindir.

4 Haziran sene [1]318 Matba’alar Müfettişi

İşbû eser siyâseten ve ahlâken bir takım fıkıratı muhtevi’ ider ki ve Mustafa Na’il Efendi nâme-i ruhsat verildiği hâlde kabında “M. Cemil” yazıldığı cihetle men’-i intişârı lazım gelir olbâbda ve her halde emr u fermân hazret-i menlehü’l emrindir.

10 Eylül sene [1]318 /23 Eylül 1902

ÖZ GEÇMİŞ**KİMLİK BİLGİLERİ**

Adı Soyadı : Çağrı ÇALIŞKAN

Doğum Yeri : Isparta/Merkez

Doğum Tarihi : 24.07.1992

E-posta : clskn.cagri@gmail.com

EğİTİM BİLGİLERİ

Lise : Isparta Anadolu İletişim Meslek Lisesi

Lisans : Pamukkale Üniversitesi

Yabancı Dil ve Düzeyi: İngilizce (E) Düzeyi